

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ДОСЛІДНИЦЬКА ФУНДАЦІЯ ГРЕЦІЇ
ІНСТИТУТ НОВОГРЕЦЬКИХ СТУДІЙ

**ГРЕЦЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО І ТОРГІВЛЯ
У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І
XVIII–XIX СТОЛІТТЯ**

Збірник наукових статей

Київ – 2012

УДК (495)339/7(1-13)+(470+571)"17/18"

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол № 5 від 26 травня 2011 р.)

Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 276 с.

У збірнику представлені статті, присвячені дослідженню ролі грецьких підприємців в економічному розвитку Півдня Російської імперії, переважно портових міст узбережжя Чорного та Азовського морів, окремим аспектам інтеграції греків до соціокультурного та економічного середовища, взаємозв'язкам з владними структурами тощо. Видання розраховане на дослідників історії України, Росії, розвитку міжнародних економічних зв'язків у Середземномор'ї та Північному Причорномор'ї у XVIII–XIX століттях, діяльності купецьких підприємств.

Редколегія: член-кор. НАНУ, проф. *Боряк Г.В.* (голова), член-кор. НАНУ, проф. *Ресніт О.П.*, д.і.н., проф. *Варварцев М.М.*, д.і.н., проф. *Віднянський С.В.*, д.і.н. *Вірменич Я.В.*, д.і.н., проф. *Дмитрієнко М.Ф.*, д.і.н., проф. *Кірсенко М.В.*, д.і.н., проф. *Кудряченко А.І.*, д.і.н. *Пилипенко О.В.*, д.і.н., проф. *Рубльов О.С.*, к.і.н. *Галенко О.І.*, д.і.н., проф. *Харлафті Тз.*, д.і.н. *Сіфнеу Е.*, к.і.н. *Бацак Н.І.*, к.і.н. *Пелешко А.В.*, к.філол.н. *Чернухін Є.К.*

До збірника увійшли матеріали Міжнародної наукової конференції «Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії, XVIII–XIX ст.»: Київ – Ніжин, 8–10 жовтня 2010 р.

Автори вміщених у збірнику статей несуть особисту відповідальність за достовірність наведених фактів і висловлюють власну думку, яка не обов'язково збігається з поглядами Редколегії.

У разі передруку статей із цієї збірки узгодження з Редколегією обов'язкове.

ISBN 978-966-02-6645-2

© Інститут історії України
НАН України, 2012
© Автори статей, 2012

З М І С Т

Передмова	5
<i>Наталя Бацак</i> Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Чорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина XIX ст.)	11
<i>Лилия Белоусова</i> Фонд Одесского коммерческого суда как источник для изучения деловой жизни Одессы XIX – начала XX вв.	35
<i>Наталия Быковская</i> Греческая община в экономическом развитии Керчь-Еникальского градоначальства в конце XVIII – начале XX вв.	49
<i>Олександр Галенко</i> Грецькі підприємці та мореплавці у Північному Причорномор'ї османської доби, 1475–1812	61
<i>Виктор Захаров</i> Греческие купцы в торговле Российской империи XVIII ст.	79
<i>Сергій Зозуля</i> Доля грецького некрополя у Ніжині	93
<i>Янніс Каррас</i> Покровительство та судочинство: оцінка діяльності Грецького суду в Ніжині	101
<i>Владимир Морозан</i> Крупнейшие зерноторговцы Причерноморья и Приазовья XIX в.: методы торговли, общественная и частная жизнь	113
<i>Світлана Новікова</i> Родина Хараджаєвих у Маріуполі	125
<i>Катерина Папаконстантіну</i> Греки у торгівлі на Чорному морі наприкінці XVIII ст.: у пошуках нових можливостей	133

<i>Юлія Руда</i>	
Грецька громада Бердянська в епоху реформ другої половини ХІХ ст.	151
<i>Вольфганг Сартор</i>	
Хлебные экспортеры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914	157
<i>Валерий Томазов</i>	
Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету)	209
<i>Тзеліна Харлафти</i>	
В конфронтации с правительством России: Мари Вальяно, крупные греческие зернооторговцы и судебное разбирательство дела о Таганрогской таможне в 1881–1886 годах	221
<i>Евгений Чернухин</i>	
Греки Нежина и торговое мореходство: к постановке проблемы и источники	245
<i>Олексій Шляхов</i>	
Греки Російської імперії та їхня роль у розвитку торговельного мореплавства у Чорному та Азовському морях (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	265
Відомості про авторів	275

ПЕРЕДМОВА

Грецька присутність у Північному Причорномор'ї є взірцевим прикладом тривалих історичних зв'язків, і тому – привабливою темою для істориків, оскільки виявлення (встановлення) зв'язків між епохами та взаємозалежності явищ є важливою метою наукового пошуку. В названій темі вирізняються два добре окреслені об'єкти, кожен з яких вартий дослідження, тим більше плідною видається думка про поєднання їх в одному сюжеті вивчення.

Справді, греки здавна проживають на території Північного Причорномор'я і, навіть незважаючи на тривале різноплемінне оточення та політичне домінування інших спільнот у цьому регіоні, зберігали і продовжують зберігати власну національну totoжність. До того ж вони справили значний вплив на історію цього регіону. Власне, це їм значною мірою Північне Причорномор'я зобов'язане своїм місцем у світовій історії, адже тамтешні степові сусіди греків і справжні господарі тих місць аж до монгольської навали майже не знали писемності, і греки виступали там в ролі головних хроністів. Гомеровим легендам про пригоди Одиссея в краю циклопів десь на північних берегах негостинного Чорного моря вже мало не три тисячоліття. В епоху колонізації греки оселилися на колишньому березі циклопів і навіть перетворили його на окраїну грецької ойкумени, а Чорне море – на «гостинне». Хоча надалі Північне Причорномор'я пережило щонайменше десяток епох, відповідно до панування певних держав: римську, готську, гунську, візантійську, хозарську, монгольську, генуезьку, османську, російську, радянську, нарешті українську, – греки не зникли з регіону. За проникливим спостереженням О. Прицака, на цих землях навіть епоха еллінізму протривала набагато довше, ніж деінде – до самого завоювання Тмутаракані Руссю в XI ст.¹ Лише навала готів у III ст., що знищила багато грецьких міст і сіл, та ще переселення греків з південного Криму у Надазов'я, здійснене в політичних інтересах і за наказом російської імператриці Катерини II 1778 р., на якийсь час подекуди переривали тяглу грецьку присутність. Не зникли греки і попри радянську політику асиміляції та русифікації.

Північне Причорномор'я як об'єкт дослідження також має досить ясно окреслені обриси. З боку моря – це узбережна територія між гирлами Дунаю та Кубані, включно з усім узбережжям Азовського моря. Північний берег, за винятком вузького гірського берега Кримського півострова, відноситься до степової смуги Євразії. Тому за Північним Причорномор'ям закріпилася ще одна назва – (При)Чорноморський степ (у міжнародній науковій термінології англійською – Pontic Steppe). Також, межа степу та лісу правила за кордон Північного Причорномор'я ще й на суші. Отже, Північне Причорномор'я

¹ Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – Київ: Обереги, 1997. – С. 124-139 (розділ «Боспорське царство і пізній еллінізм»).

являло собою домівку євразійських кочових скотарів. З прибуттям сюди греків воно стало також місцем зустрічі двох цивілізацій – з одного боку, середземноморської землеробсько-торговельної, а з іншого, – степової цивілізації кочових скотарів. У помонгольську добу українська колонізація, козаччина та експансія Російської імперії поширили з лісів Східної Європи на цей регіон ще одну цивілізацію – слов'ян-землеробів, – яка зрештою й опанувала його на зламі XVIII–XIX ст. Від того часу тисячолітні кордони Північного Причорномор'я «розмилися», і на колись цілісному просторі відповідно до нових політичних реалій виокремилися інші ареали та виникли інші назви: Новоросія, Таврида, український степ, південь Російської імперії, південна Україна, південна Росія, Крим тощо. Назва ж «Північне Причорномор'я» почала вживатися лише стосовно періоду до початку XIX ст.

Широкі хронологічні рамки та прозорість теми грецької присутності у Північному Причорномор'ї створюють, тим не менше, декілька небезпек для її вивчення. Передусім, йдеться про ілюзію існування в даного явища якогось одного або декількох універсальних чинників, що завжди були йому притаманні і зумовлювали його тривкість. Вона виникає уже внаслідок самої спроби створити узагальнюючу візію, що логічно вимагає пояснити тривалість одного явища протягом кількох епох. Тим більшою є така небезпека у зв'язку з тим, що внаслідок поділу регіону між двома молодими державами, Україною та Російською Федерацією, історики обох країн схильні обирати за об'єкт досліджень саме національні території, і, проектуючи сучасні національні кордони у минуле, неминуче переводять тему дослідів у площину національних відносин між греками та іншими народами регіону, зокрема, українцями та росіянами². Зрозуміло, що тривалість грецької присутності на національних територіях налаштовує авторів таких наративів до демонстрації позитивного характеру греко-українських чи греко-російських взаємин. На додачу, властивий західній цивілізації певний філеллізм надає престижності зв'язкам з Грецією в очах сходу Європи, російські та українські дослідники даної теми схильні захоплюватися прикладами, що надаються до трактування в категоріях взаємодопомоги, співпраці, дружби між народами³. Не дивно, що

² Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) – Київ: Аквилон-Пресс, 1999. – 350 с. – насправді книга містить огляд грецької присутності на території України в античні часи та середньовіччі; Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Томазов В.В., Яковлева Л.В., Ясь О.В. Греки на Українських теренах: Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти. – Київ: Либідь, 2000. – 488 с.; Пряхин Ю.Д. Греки в истории России XVIII–XIX веков. – С. – Петербург: Алетей, 2008. – 304 с.

³ Історики не раз прямо видають своє бажання розглядати українсько-грецькі стосунки у винятково позитивному світлі: «История украинско-греческих взаимосвязей имеет давнюю и устойчивую традицию. Уходя в глубину веков, она превратилась в одну из доминирующих составных частей исторического процесса в Украине, оказала заметное влияние на освободительную борьбу греческого народа против османского ига». – Див.: Терентьева Н.А. Греки в Украине. – С. 6.

й політики, включно з президентами Греції та України, також покликаються на минувшину греків у Північному Причорномор'ї як на вияв дружби українського та грецького народів⁴. Словом, греки в такому підході представляються носіями цивілізації у краях росіян та українців (або їхніх предків), тоді як справжні рушії та обставини присутності греків на території Північного Причорномор'я, за винятком хіба що історії грецьких колоній та держав античної доби, залишаються поки що поза кадром досліджень.

Між тим, історія грецької присутності у Північному Причорномор'ї була надто тривалою, щоби її можна було звести до спільного знаменника. Як кожна із згаданих епох у Північному Причорномор'ї повинна була створювати специфічні умови для перебування греків у даному регіоні, так і греки повинні були мати щоразу інші цілі, мотиви й можливості для присутності. Без з'ясування цих питань стосовно окремих епох спроби створення узагальнених візій та оцінок залишатимуться далекими від реалій вправами з метаісторії, хоч би ними й рухали добрі наміри, якщо знову покликатися на вислови політиків. До того ж були в цій темі і явища, що рішуче суперечили уявленням про дружбу між народами, зокрема, участь греків у міжнародній работоргівлі у Північному Причорномор'ї, причому від античності й до часів османського панування, війни між Візантією і Руссю – це якщо звернутися до більш-менш відомих прикладів. Але ще знаходяться нові приклади теж, як от судове переслідування російським рядом грецького підприємця Маріса Вальяно, про який йдеться у даній книзі. Такі приклади теж потребують осмислення, а отже узгодження з піднесеними панівними поглядами.

Епоха, що знаходиться в центрі уваги даної книги і що відносилася до періоду перебування Північного Причорномор'я у складі Російської імперії, – XVIII–XIX ст. – належить до однієї з найважливіших в усій історії грецької присутності в цьому регіоні. Цей час також залишив глибокий відбиток у національних історіях греків, росіян та українців. Тому переосмислення цієї епохи і визначення нових напрямів дослідження у світлі сказаного є актуальним. Якщо йдеться про греків, то добре відомо, що їх у цей регіон тоді привабила його відкритість для міжнародної торгівлі. Успіхи грецьких підприємців відкрили важливий ресурс матеріальної підтримки ними війни за незалежність (1821–1829), а надалі – і грецької національної держави. Не випадково, що на території Російської імперії перебували й осередки політичної та культурної діяльності греків, зокрема таємне товариство «Філікі

⁴ «Протягом століть вихідці з Греції пліч-о-пліч з українцями ревно обороняли православ'я, розвивали культуру і науку, економіку і торгівлю, боролися зі спільним ворогом», – зазначав президент України Л. Кучма у передмові до одного з таких наративів. Див.: Історичний досвід співпраці // Греки на українських теренах. – С. 7. В тому самому ключі у своїй передмові до того ж видання висловлювався і президент Греції К. Стефанопулос: «З давніх-давен обидва народи єднають непорушні узи традицій, споріднює близькість релігії та культури. На історичній українській землі зароджувались і з плином часу зміцнювалися наші дружні взаємини... У боротьбі за свою незалежність Греція знайшла в Україні справжнього друга...». – Там само. – С.14.

Етерія», фінансово підтримуване грецькими підприємницькими колами. Для Російської імперії діяльність грецького купецтва, так само, як і інших іноземних підприємців, зайнятих, насамперед, у міжнародній торгівлі, дозволила швидко дістати вигоду від завойованих степових земель і перетворити їх на один з найдинамічніших в економічному відношенні регіонів країни. Для української нації міжнародна хлібна торгівля кінця XVIII – початку XX ст., в якій греки відіграли надзвичайно важливу роль, стала результатом її праці та, водночас, і жертв, що їх поглинула колонізація причорноморських степів, починаючи з XIV ст. Саме завдяки активному хлібному експорту Україна здобула славу європейської житниці, що живе до цього часу, і, серед іншого, підтримує ідею про європейську місію українській нації.

Зважаючи на те, що наукові конференції служать одним з ефективних способів переосмислення назрілих проблем, у жовтні 2010 р. відбулася міжнародна конференція, присвячена дослідженню ролі грецьких підприємців у розвитку торгівлі та урбанізаційних процесів на теренах Північного Причорномор'я. Задум проведення конференції належав професорці Іонійського університету Тзеліні Харлафті та науковому співробітнику Інституту новогрецьких досліджень Національної фундації досліджень (Греція) Еввідіці Сіфнеу. Зауважимо, що професорка Т. Харлафті є авторкою низки ґрунтовних досліджень з історії торговельного флоту на Середземному морі, ролі грецьких підприємців у розвитку міжнародних морських перевезень, історії грецького суднобудування тощо. Вона є одним з авторів дослідницького проекту Іонійського університету “Greek maritime history, 1700–1821”, фінансованого Європейським союзом та Міністерством освіти Греції (2004–2007). У 2009 р. професорка ініціювала великий міжнародний проект дослідження історії портів басейну Чорного моря, що має на меті описати процеси заснування та діяльності найвідоміших у минулому осередків торговельної діяльності на чорноморському узбережжі в контексті вивчення глобальної мережі морських транспортних шляхів XVIII–XIX ст.

Ініціативу грецьких учених щодо проведення конференції підтримав Інститут історії України Національної Академії наук України і 8–10 жовтня 2010 р. організував і провів спільно з Інститутом новогрецьких досліджень (Афіни, Греція) міжнародну наукову конференцію «Греки в міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст.».

До участі в київській конференції були запрошені відомі фахівці у різних історичних галузях, дослідження котрих торкаються історії підприємництва греків на Півдні Росії та України. На запрошення відгукнулися і взяли участь у конференції дослідники з Греції, Німеччини, Австрії, Росії та провідних наукових центрів України. Серед них фахівці з історії грецької діаспори – Еввідіка Сіфнеу, Яніс Каррас, Ірина Пономарьова, Наталія Биковська, дослідники економічного розвитку Середземномор'я – Катерина Папаконстантіну, Вольфганг Сартор, фахівці з історії підприємництва в Росії XVIII–XIX ст. – Олексій Шляхов, Володимир Морозан, Віктор Захаров, архівісти Лілія Білоусова, Юлія Руда та ін. Інститут історії України НАН України

представляли науковці-провідні фахівці з історії Північного Причорномор'я Олександр Галенко, Лариса Якубова, Наталя Бацак, Євген Чернухін, Валерій Томазов. Організаційний бік проведення конференції забезпечували провідний науковий співробітник Інституту Оксана Юркова, перекладачі Ольга Шаленко, Роман Михайлюк, Олег Цибенко.

Конференція проходила в два етапи. У перший день, 8 жовтня, була проведена перша низка сесій в Інституті історії України НАНУ. У день відкриття конференції в Києві її учасників щиро привітали Посол Грецької Республіки в Україні, Повноважний міністр 1-го рангу Георгіос Георгунтзос, директор Інституту новогрецьких досліджень Національної фундації досліджень професор Пасхаліс Кітромілідіс, директор Інституту історії України НАНУ академік Валерій Смолій. Очільники обох наукових центрів урочисто підписали Договір про співпрацю у науковій, координаційній та видавничій діяльності.

Більша частина доповідей була присвячена питанням історії підприємництва в Україні та Росії XVIII–XIX ст., головню «грецькій складовій» торговельно-економічних процесів, що охоплювали Північне Причорномор'я, а також різноманітним аспектам діяльності грецьких громад у причорноморському регіоні. Найбільше ж уваги було приділено питанням ролі грецьких підприємців у розбудові економічних зв'язків між портовими містами Півдня Росії та країнами Середземномор'я, впливам грецьких громад на інфраструктуру Одеси, Таганрога, Маріуполя, Керчі тощо. Доповідачі звернули увагу колег до нових підходів до розв'язання низки наукових проблем, закликали до пошуку й використання нових першоджерел, активного залучення до наукового обігу нових матеріалів.

Другого дня роботи конференції відбулося виїзне засідання у м. Ніжин. Знайомство з містом розпочалося з відвідання учасниками й гостями конференції старовинного цвинтаря, де й досі зберігаються надгробки з грецькими написами – мовчазні свідки колишнього економічного розквіту міста, до якого долучилися пересельці з Епіру, Македонії та багатьох інших провінцій історичної Еллади. Вельми інформативною для грецьких учасників була розповідь наукового співробітника Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Сергія Зозулі про долю грецького некрополя.

У приміщенні старовинної будівлі Ніжинського педагогічного університету імені М. Гоголя (колишня Гімназія вищих наук князя Безбородька, заснована 1820 р.) учасники конференції провели засідання, присвячене участі ніжинських греків в економічних процесах півдня Російської імперії, особливостям діяльності грецької громади тощо. На початку сесії гостей тепло вітав ректор Ніжинського педагогічного університету професор О.Д. Бойко.

Після закінчення наукової частини подорожі гості завітали до колишніх церков Грецького ніжинського братства – Усіх Святих та Архангела Михаїла, ознайомилися з «грецьким» кварталом міста, де у XVIII – XIX ст. мешкала більша частина «братчиків». Окремі мало відомі сторінки історії братства та

пов'язаних з ним пам'яток учасникам конференції оповів колишній настоятель храму Всіх святих, нині директор Музею рідкісної книги Ніжинського педагогічного університету імені М. Гоголя о. Олександр Морозов.

Упродовж дня учасники конференції мали неформальні зустрічі з представниками міської влади: в.о. Ніжинського міського голови О.Г. Баранковим, начальником управління культури міської адміністрації, заслуженим працівником культури України Л.К. Шаганом, – а також головою Ніжинського міського товариства греків імені братів Зосима Ларисою Приплавко-Мілосовою. Надалі гості мали нагоду не тільки помилуватися краєвидами чудового українського провінційного містечка, але й побачити сучасний Покровський ярмарок, про відродження якого таки нарешті подбала міська регіональна влада.

Доопрацьовані й розширені доповіді учасників конференції «Греки в міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст.» були покладені в основу пропонованої збірки наукових праць. Збірник супроводжує науковий апарат, який складається зі списку авторів, розгорнутих анотацій англійською, українською та російською мовами, що супроводжуються переліком ключових слів. Члени редколегії сподіваються, що пропонований збірник стане в нагоді елліністам, фахівцям у галузі економічної історії, міжнародних зв'язків, архівним працівникам, генеалогам, усім, хто цікавиться історією економічного розвитку Північного Причорномор'я та діяльністю грецької діаспори на його теренах.

ГРЕЦЬКЕ ТА ІТАЛІЙСЬКЕ КУПЕЦТВО У ПОРТАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: КОМЕРЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ, МОРЕПЛАВСТВО (ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)

Характерній для сьогодення українського суспільства соціокультурній та політичній ситуації, серед інших сутнісних рис, притаманні виразність регіонального суспільного життя, зростання ролі регіонального фактора в економіці, політичній сфері та культурі. Особливо цікавим є дослідження проблем економічної історії окремих регіонів нашої країни у періоди корінних перетворень. Різноманітні питання діяльності іноземного купецтва в Україні знайшли відбиток у монографіях, присвячених економічним відносинам Російської імперії з європейськими державами, зовнішній торгівлі чорноморських та азовських портів.¹ Висвітленню ролі середземноморського купецтва в історії економічного розвитку Російської імперії різних періодів присвячена низка важливих публікацій українських дослідників.² Проблеми італійської та грецької присутності у соціальному та культурному просторі України XVII–XIX ст., а також питання ролі іноземного купецтва у процесі включення цих гаваней до мережі міжнародної торгівлі зерном підіймаються в ряді праць українських і зарубіжних дослідників останніх десятиліть.³

¹ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов-на-Дону, 1963; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970; Ее же. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. – М., 1981.

² Лозанська Т. Історія підприємництва в Україні XIX ст. – К., 1999. Пилипенко О. Участь України у зовнішній торгівлі Росії з балканськими країнами кін. XIX – поч. XX ст. // Міжнародні зв'язки України. – 2006. – №10. – С.34-36; Белоусова Л.Г. Греческие купцы Петрокино в Одессе: благотворительная и общественная деятельность (2-я половина XIX в.) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – № 5 (42). – Одеса, 2007. – С. 16-27.

³ Herlihy P. *Odessa: A history, 1794–1914.* – Harvard, 1986; *Idem.* Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // *Harvard Ukrainian Studies.* – 3–4. – 1979–1980. – P. 399-420; *idem.* The ethnic composition of the city of Odessa in the Nineteenth century // *Harvard Ukrainian Studies* – 1. – 1877 – P.53-78; Парадисопулос С. Коммерческая деятельность греков Одессы в XIX в. // *Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва.* – Т.1. – Ч.1. – Маріуполь, 1999; Авгитидис К. Торговий дом Константина Папудова // *Подвижники і меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. (історико-біографічні нариси).* – Київ, 2001. – С.141-153; Варварцев М.М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.): історико-біографічне дослідження. – К., 2000; Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. – К., 2004; Томазов В. В., Ясь А.В. Греческие страницы украинской истории / В.А. Смолий (ред.). – К., 2009. – 224 с.; Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775–1861. – Αθήνα, 1998; Kardasis V. A. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861.* – New York: Oxford., 2001. – 243 p.; Χαρλαύτη Τζ. Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας. 19ος–20ός αι. – Αθήνα, 2001. – 709 σ.

Як відомо, на межі XVIII–XIX ст. південноукраїнські землі, прилеглі до Чорного та Азовського морів, зазнали великих історичних перетворень. Як наслідок радикально змінилися політичні, соціальні, економічні та демографічні умови, за короткий час Північне Причорномор'я стало могутнім центром тяжіння для численних переселенців і з внутрішніх губерній імперії, і з-за кордону. Новостворені, а почасти відроджені міста, поселення, колоністські округи стали місцем зустрічі строкатого люду з різним культурним і соціальним досвідом. Портові міста Херсон, Очаків, Миколаїв, Одеса за активного сприяння російської влади розбудовуються, перетворюючись на провідні осередки розвитку міжнародної морської торгівлі. Оскільки на той момент місцеве купецтво регіону як через брак достатніх капіталів та відповідного досвіду, так і за відсутністю флоту не мало можливостей встановити безпосередні широкі комерційні зв'язки, необхідні для ведення зовнішньої торгівлі, то ця галузь, як і пов'язане з нею комерційне мореплавство, зосередилися переважно в руках неогоціантів іноземного походження. Закордонні купці-оптовики — як російські піддані, так і ті, що зберігали громадянство своєї батьківщини — мали в розпорядженні потрібні у міжнародній комерції капітали та фінансово-економічні зв'язки. Виключно великою у зовнішній торгівлі Північного Причорномор'я, зокрема Півдня України, була роль італійських та грецьких неогоціантів. Розкидані по стратегічно важливих для успіху торговельної справи портах на узбережжі та островах Середземного моря, їхні комерційні підприємства підтримували тісні зв'язки один з одним. У цій статті спробуємо розглянути специфіку реалізації підприємницького потенціалу цих двох груп купецтва, з'ясувати, яку нішу в умовах вільної конкуренції вдалося зайняти кожній з них в міжнародній торгівлі через порти Північного Причорномор'я.

Активізація великих італійських та грецьких торгових домів у Керчі, Феодосії, Одесі, Бердянську, Таганрозі, Маріуполі та деяких інших портах Півдня спостерігається вже з кінця XVIII, і особливо з 20-х років XIX ст. Маємо відомості про деяких перших грецьких підприємців, що оселяються в регіоні протягом 1792–1795 рр.: це були переважно вихідці з островів Архіпелагу, як, наприклад, Дмитрій Калафаті (Каліфатій, Калафіті) з Хіоса, Ніколай Дунда з Санторіну, Христофор Вандарі (Вандері) та Андрій Вандарі з Кефалонії, Іван Палеолог з Патмоса, Бердон Леондарі та ін., — а також з Анатолії: як, зокрема, брати Афанасій та Константин Балаш із Сизополя, Стефан Дмитрієв з Трапезунда, Констанді Саяка (Саяга) та Іван Ікономопуло з Константинополя, Константин Михайлович Змірлі (Хаджа, Халеджи) зі Смирни. Частина з них була підданими Венеціанської Республіки: Ламбро Стаматі, Іван Местуні, Дмитрій Карав'я, Юрій Феодоропуло та ін.⁴

⁴ Ведомость, учиненная в Одесском иностранном магистрате о количестве принятых после сочиненной в 1795 году ревизии упраздненным бывшим здесь России городовым иностранным магистратом... вышедших из Российских и заграничных мест людей... 1799 года / Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. — Одесса, 1885. — С. 132-141.

За документами Одеського магістрату для іноземців, 1799 р. до купецтва 1-ї – 3-ї гільдій належало 64 грецькі підприємці, при чому загальний розмір заявлених ними капіталів ледве досягав 250 тис. рублів. Уже через рік грецькі торгові фірми, зоставшись кількісно майже на тому ж рівні (72), розпоряджались у 1,5 рази більшим сукупним капіталом — понад 328 тис. рублів. Майже половина з цих фірм здійснювали крім внутрішньої також закордонну торгівлю. Обмеженість фінансових і соціальних можливостей змушувала грецьке купецтво вдовольнятися провадженням невеликих оборудок, здебільше у роздрібній торгівлі, – вином (у тому числі через крамниці-погреби), сушеними і свіжими фруктами та бакалією. Однак уже в цей час з'являються перші спроби зернових операцій (Петро Калоєракі, Хаджи Анастасій).⁵

Приблизно тоді ж південноукраїнські порти починають вабити й італійських неогоціантів: першими в архівних документах згадуються неаполітанський консул Гаєтано Гульєльмуччі, що за деякими даними почав займатися зерновою торгівлею з 1802 р.⁶, граф Моченіго та італійські купці-«іноземні гості»: неаполітанець П'єтро Сканціо, Яків Тасара, Ніколо Трано, Юзеп Трано,⁷ Россіні, Лано.⁸ Однак по-справжньому помітним явищем у соціальному і економічному житті Причорномор'я діяльність італійських та грецьких неогоціантів стала після 1814 р. і була пов'язана, з одного боку, з характерними кроками урядової політики щодо регіону, а з іншого – з динамікою освоєння зовнішньоекономічних ринків.⁹

Серед низки важливих політичних рішень, прийнятих російським урядом щодо регіону наприкінці XVIII – у перші десятиліття XIX ст. особливо велике значення для встановлення і розширення міжнародних соціальних і комерційних зв'язків регіону мали ті закони і постанови, що ґрунтувалися на ідеях фрітрейдерства. До таких можна віднести важливий закон про зменшення на 25% мита на товари експорту-імпорту винятково лише у чорноморських та азовських портах, відновлений у травні 1803 р., також указ 1804 р. про окремі умови здійснення транзитної торгівлі через Одесу і в решті група урядових законів, пов'язаних із запровадженням в окремих містах регіону зон вільної торгівлі – порто-франко.

Ідея створення порто-франко у гаванях Криму та Одеси з кінця XVIII і у першій половині XIX ст. була досить популярною в певних урядових

⁵ Ведомость, учиненная в Одесской городской Магистратской коллегии, о купцах по городу состоящих и их капиталах января 31 дня 1800 года / Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. – Одесса, 1885. – С.123-127.

⁶ [Федоров Ив.] Столетие Одессы. – Одесса, 1894. – С.108.

⁷ Именной список господам штаб- и обер-офицерам, купцам и мещанам, которым посланы билеты о прибытии в [Иностранный] магистрат 7-го января, по полудни, во 2 часу 1800 года / Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г. – Одесса, 1885. – С.130-131.

⁸ [Федоров Ив.] Столетие Одессы. – Одесса, 1894. – С.108.

⁹ Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII – начало XX вв. – М., 1978. – С.32-36; Уляницкий В.А. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в. // Сборник Московского главного архива МИДа. – Вып.3-4. – М., 1883. – С.105-125.

колах.¹⁰ Відомо, що ініціатива йшла від купецтва середземноморських портів. Так, дворяни-негоціанти Генуї, яка з кінця XVI ст. існувала на правах вільного порту, були особливо зацікавленими у відродженні морської торгівлі Феодосії (колишньої генуезької колонії Кафи). Наприкінці XVIII ст. феодосійські італійці Б. Галера, А. Аморетті та неаполітанський віце-консул Ф. Лагорио¹¹, також генуезець за походженням та негоціант, зверталися до Г. Потьомкіна з проектом «відновити морську торгівлю Кафи XIV та XV ст.»¹², який, проте, не був втілений.

Пізніше ряд кримських посадовців висували ідеї щодо залучення на півострів міжнародних транзитних потоків, зокрема про спрямування через Феодосію торгівлі з Анатолією (через Ізмір).¹³ Однак з усіх проектів запровадження порто-франко в Криму лише два були втілені у царських указах (1775, 1786 рр.), утім, не реалізованих практикою. Третя спроба – царський маніфест 3 лютого 1798 р. про створення у Феодосійській та Євпаторійській гаванях на тридцять років порто-франко – все-таки мала ледь помітні практичні наслідки.¹⁴ Але вже через два роки після надання цим портам вільного статусу уряд скасував своє рішення.¹⁵

Стосовно ж Одеси російський уряд спромігся здійснити кілька важливих кроків, які позитивно позначилися на розширенні торгівельних зв'язків з європейськими країнами. За царським маніфестом 1817 р.¹⁶ гавань міста на 30 років була перетворена на порто-франко. Згідно з цим документом, місцеве купецтво отримало дозвіл вільно і без податків привозити з-за кордону різні товари, в тому числі й заборонені за загальним тарифом для ввізної торгівлі Російської імперії, за умови, якщо вони будуть продані в межах порто-франко.¹⁷

Перші дані про діяльність крупних італійських комерційних контор стосуються 1813 р. Тоді на зовнішньому ринку Північного Причорномор'я таких з'явилося лише дві – П'єтро Лоде та Джованні Пеццера в Одесі. Причому уже в цей час формується специфіка структури торгівлі італійських фірм: з регулярного співвідношення обсягів їхнього привозу та відвозу

¹⁰ Гончарук Т.Г. З історії спроб створення порто-франко на Кримському півострові в кінці XVIII першій половині XIX ст. // *Культура народів Причорномор'я*. – 2005. – № 68. – С. 7-8.

¹¹ Лагорио Ф. Четыре эпохи в жизни города Феодосии // *ЗООИД*. – Т.15. – Одесса, 1889. – С. 435-436.

¹² Лашков Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. Краткий очерк по архивным данным. – Симферополь, 1890. – С. 14.

¹³ Е.И. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800–1825 гг. – М., 1970. – С.195.

¹⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.25. – №18374. – С. 68

¹⁵ Евсеев А.А. Город Феодосия и проекты порто-франко в конце XVIII – начале XIX века // *Пилигримы Крыма: путешествия по Крыму, путешественники о Крыме: Материалы IV Крымской международной научно-теоретической конференции в 2 ч.* – Симферополь, 2001. – Ч. 2. – С.42

¹⁶ Реальна дія розпочалася з 1819 р. і тривала до квітня 1859 р. – Див.: Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М, 1970. – С.334.

¹⁷ Там само.

впливає, що головною метою оборудок стає саме імпорт, а не експорт. Так, наприклад фірма Лоде мала у привозі товарів на суму 11 972 руб., а у відвозі за кордон – на 240 615 руб.

У 1815 р. кількість італійських контор, зайнятих у міжнародній торгівлі, подвоїлася, до раніше існуючих додалися багато нових: такі як Гаделло (був єдиним італійським негоціантом у 1814 р.) і Трано в Одесі, Лагоріо в Євпаторії. Ще через три роки таких фірм у регіоні вже нараховується дев'ятнадцять. В основному вони розгортають діяльність в Одесі, лише деякі у Феодосії (Аморетті), Миколаєві (Галаті) та Маріуполі (Де-Россі та Чуллі). З'явившись на чорноморському зовнішньому ринку у найсприятливіший момент, підприємства італійських купецьких родів Гатторно, Кортацци, Трано та ін. ще досить довгий час зазначалися у числі найбагатших і найвпливовіших у регіоні.

Серед найстабільніших фірм була торговельна контора Гатторно. Майже у всі роки розглядуваного періоду її оборудки сягали, а іноді перевищували 500 тис. руб. Найбільш ефективні результати її діяльності, зафіксовані офіційною статистикою, припадають на 1835 р., коли капітал фірми досяг 673 354 руб.²¹ Тим не менше невдовзі підприємство з невідомих нам причин залишає російський ринок.

Діяльність компанії Кортацци на ринку Причорномор'я розвивалася також успішно. Фірма Джеймса Кортацци розташовувалася в Одесі. У перший же рік появи на ринку її оборудки перевищили 2 млн. руб. Компанія ефективно працювала до 1839 р., коли досягши 4 578 077 руб., раптово припиняє комерційну діяльність на російському зовнішньому ринку.

У цей час нові пріоритети економічного розвитку Криму уряд пов'язував з розбудовою Керчі, що призвело до занепаду феодосійської торгівлі та банкрутства деяких хліботоргових фірм. У такій ситуації змогли вижити лише деякі феодосійські торгові компанії, головним чином ті, що мали широку мережу зв'язків, представництва в інших портових містах Північного Причорномор'я. До таких належала хліботорговельна контора Антоніо Аморетті. З 1815 р. з її складів відвантажували зерно на судна, що прямували з-за кордону, окрім Феодосії, до Таганрога та Маріуполя¹⁸. Крім експорту зерна, компанія Аморетті займалася його переробкою¹⁹.

Із керченського порту за кордон вивозили рибу, сіль та зерно, яке доставлялося в місцевий порт із сусідніх губерній. Відкриття 1821 р. порту для іноземних кораблів, запровадження в ньому ряду служб (митниці, карантину), а також комерційного суду сприяло концентрації в місті іноземних негоціантів.²⁰

У 1826 р. в чорноморських і азовських портах італійських компаній нараховується 10, з'являються такі крупні фірми, як Б. Понціо, Дж. Порро та

¹⁸ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. – К., 2004. – С.97-98.

¹⁹ Там само. – С.100.

²⁰ Одесский вестник. – 1828. – №85.

І. Тработті. Б. Понціо торгує спочатку в Одесі, Херсоні, інколи – у Маріуполі, але основним місцем залишається Одеса. З офіційної статистики очевидно, що компанія проводила досить об'ємні торговельні операції. З першого ж року її перебування в чорноморських портах обігові капітали фірми перевищили 1 млн. руб. А 1832 р. склали понад 3 млн. руб. Після спаду 1834–35 рр. і скорочення оборудок до 839 355 руб. компанії вдалося відновити капітали і вийти на рівень 1,8 млн. руб. протягом 1837 р.²¹ Однак вже з наступного року вона припиняє свою діяльність на російському ринку.

Фірми Джаккомо Порро і «Тработті і К^о» також відносилися до найпотужніших іноземних компаній в регіоні. У розглядуваний період вони переважно стабільно (хіба що за винятком 1828 р.) здійснювали свої оборудки на російському ринку на сотні тисяч (у роки неврожайів пшениці) і мільйони рублів. Тработті розпочинав в Одесі з трохи більше ста тисяч рублів. Однак за кілька років торгівля фірми «Тработті і К^о» стрімко розвинулася, і на початок 30-х років ХІХ ст. її обсяги перевищили один мільйон²².

До числа менш заможних італійських компаній, які брали участь у міжнародній торгівлі через чорноморські порти в окреслений період, належали фірми Іліа Галані та Фортунато Тальяферро. Контора Галані розпочала свою діяльність в Одесі 1828 р. Її щорічні оборудки коливалися від 100 до 200 тис. руб. З 1827 р. вийшов на зовнішній ринок колишній моряк²³ купець Ф. Тальяферро, здійснивши оборудки на 656 224 руб. Однак за браком досвіду, та враховуючи несприятливу в той час кон'юнктуру ринку, справи його йшли не найкращим чином (у 1828 р. – лише 137 800 руб., 1829 – 296 109 руб.). Проте купець спромігся втримати фірму: з кінця 30-х років вона знов повертається на зовнішній ринок, і вже відома як бердянська, що належить купцю І-ої гільдії Дж. Тальяферро.²⁴

Перше помітне піднесення грецьких міжнародних фірм спостерігалось після закінчення російсько-турецької війни та воєнних дій в Європі 1806–1813 рр. 1812 р. у чорноморсько-азовських портах діяли 35 грецьких торговельних фірм, здійснюючи комерційні оборудки на загальну суму близько 14,5 млн. руб. В цей час у більшості європейських країн існував підвищений попит на товари російського експорту, особливо зерно. Швидко до експортно-імпортних операцій у головних портах чорноморського регіону долучилися десятки грецьких комерційних підприємств. Більшість з них були агентами потужних міжнародних компаній Середземномор'я з більшою чи меншою мірою залежності від них. Серед найвідоміших – компанії Родоканакі та Папудова. 1819 р. філію хіоської компанії Родоканакі в Одесі очолив

²¹ Одеская торговля в 1837 г // ОВ. – 1838. – №19.

²² За даними «Реестров о именах купцов, главный торг производивших», наведеними у ГВТ 1826–1835 рр.

²³ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ століття. – К., 2004. – С.197.

²⁴ За даними «Реестров о именах купцов, главный торг производивших», наведеними у ГВТ 1828–1856 рр.

Федір Родоканакі, розпочавши свою справу з капіталом у 150 тис. піастрів.²⁵ Інші філії, очолювані членами цієї родини, розташовувалися у Константинополі, Смирні, Марселі, Ліворно та на о-ві Сірос. Купецька компанія Папудова облаштувалася в Одесі з 1810 р., вже її перший власник Георгій Папудов входив до числа найбільших негоціантів регіону. У 1819 р. процвітаючу фірму успадкував його син Константин. Інші філії компанії діяли на ринках Ліворно, Марселя та Лондона.²⁶ Зрештою на початок 20-х років зовнішню торгівлю проводили вже 49 грецьких контор, чії сумарні обіги складали понад 20,4 млн. руб.²⁷

Наступне десятиліття в історії чорноморської торгівлі з Середземномор'ям пройшло під знаком боротьби Греції проти османського панування та нової російсько-турецької війни: зовнішньоторговельні оборудки поступово скоротилися, занепадала більшість торговельних підприємств. У провідних портах регіону 1822 р. зовнішню торгівлю здійснювали тільки 25 грецьких фірм, обіг яких становив 10,9 млн. руб. Лише 4 з них володіли обіговими капіталами понад 500 тис. руб.: керченська, що належала П. Власто (більше 760 тис. руб.) і три одеські – братів Буба (понад 980 тис. руб.), К. Папудова (близько 1,6 млн. руб.) та Д. Палеолога (понад 2,9 млн. руб.).²⁸ На кінець 20-х років в експортно-імпорتنих операціях через чорноморські та азовські порти брали участь лише 16 грецьких торгових фірм. Найбільш слабкі збанкрутіли або тимчасово згорнули свою зовнішньоторговельну діяльність, переорієнтувавшись на інші ринки. Значно скоротилися й обігові капітали, що їх вкладали греки у зовнішню торгівлю південноукраїнських портів: на загал 8 млн. руб., при чому 7 купецьким конторам належало майже 74% всіх капіталів: Д. Палеологу (2,4 млн. руб.), К. Папудову (0,8 млн. руб.), Ф. Родоканакі (0,6 млн. руб.), «Брати Раллі» (0,5 млн. руб.), Г. Купа (0,5 млн. руб.), А. Мавро (0,5 млн. руб.) та «Брати Буба» (0,5 млн. руб.).²⁹ В Одесі знаходилося головне підприємство розгалуженої компанії родини Мавро, її філії-агенти були розташовані по важливих портах чорноморсько-азовського та середземноморського узбережжя: у Таганрозі, Марселі, Ліворно, – та споріднена фірма «Брати Мелас» у Лондоні.

Як своєрідність структури міжнародних трейдерських контор, так і власне специфіка морської торгівлі потребувала забезпечення надійних зовнішніх товарних транспортувань. Італійці і греки відігравали надзвичайно важливу

²⁵ Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861. – Αθήνα, 1998.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1812 году // ГВТ за 1812 год. – СПб., 1813; Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1817 году // ГВТ за 1817 год. – СПб., 1818.

²⁸ Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1822 году // ГВТ 1822 года. – СПб., 1823.

²⁹ Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1828 году // ГВТ 1828 года. – СПб., 1829; Реестр именам купцов, кои главный торг производили в 1829 году // ГВТ 1829 года. – СПб., 1830.

роль у становленні комерційного мореплавства. За підрахунками дослідників, у перші десятиліття XIX ст. не менше 80-90% від загальної кількості морського транспорту, що ходив під російським прапором, було власністю грецьких підприємців. За необхідності грецькі судновласники використовували австрійський або турецький прапори. Вдаватися до таких заходів греків примушували мінливі обставини, залежні від політики Османської імперії.³⁰ Особливо сприятливою ситуація стала після 1774 р., коли за умовами Кючук-Кайнарджийського миру острови грецького архіпелагу отримали значні привілеї. Грецький торговельний флот перетворюється на одного з провідних агентів у торгівлі та мореплавстві всього Середземномор'я. Грецькі кораблі почали успішно конкурувати з флотами найбільш розвинутих європейських держав. До 1812 р. грецькі судновласники користувалися практично необмеженими правами підняття російського морського прапора та іншими привілеями. У разі затримки митними властями і порушення Османською державою зобов'язань щодо торгових суден під російським прапором, їхні власники мали право звертатися по допомогу до російського посла у Константинополі та інших офіційних органів Російської імперії за кордоном. Отже не дивно, що грецький торговельний флот активно розвивався і невдовзі був здатний обслуговувати не лише власні товарні перевезення, але й морську торгівлю інших країн, зокрема Російської імперії, яка на той час гостро потребувала комерційного транспорту.

За даними російської офіційної статистики, 1802 р. до південноукраїнських портів Чорного та Азовського морів прибули з-за кордону 706 кораблів, більша частина з них (близько 79%) були прибулі з володінь Османської імперії грецькі вітрильники під російським (135), османським (406) і грецьким (21) прапорами.³¹

Згодом, за російським законом, головною умовою отримання цих переваг стало прийняття російського підданства. Однак грецькі підприємці знайшли спосіб обійти цю вимогу: за посередництвом своїх колишніх співвітчизників у південноукраїнських портових містах вони здійснювали фіктивні операції купівлі-продажу. В результаті майже всі грецькі торговельні транспорти почали ходити під російським прапором (за даними Г.Л. Арша, у 1820–1821 рр. число таких кораблів досягало приблизно 900–950 одиниць).³² Не зважаючи на те, що офіційно їх власниками вважалися російські піддані, судна фактично залишалися у розпорядженні грецьких судновласників, керувалися шкіперами та матросами з Архіпелагу.³³

³⁰ Скрипник М.А. Торгово-економічні взаємини Одеси з країнами світу у XIX ст. // Одесі – 200. – Одеса, 1994. – С.38.

³¹ Вид торгового мореходства за 1802 год о приходящих кораблях с показанием, из каких государств и мест корабли прибыли и под какими флагами // ГВТ 1802 года. – СПб., 1803.

³² Арш Г.Л. Этеристское движение в России: освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. – М., 1970. – С.56-58.

³³ Там само. – С.61-62; 140, 142.

Упродовж 1811–1817 рр. щорічна кількість рейсів між чорноморсько-азовськими портами і турецькими гаванями складала в середньому 736 заходів и відходів суден, з них 501 здійснювало навігацію під російським прапором, 91 – під грецьким и 144 – під османським. Серед їхнього вантажу в імпорті мали перевагу вино і шампанське (в середньому 23% усього щорічного ввозу з османських портів), свіжі та сушені фрукти (17%), а також шовк і шовкові вироби (13%). В експорті переважало зерно – пшениця, жито, ячмінь та фуражний овес – понад 40% вивізної торгівлі.

Товарообмін же з італійськими портами у цей період значно занепав внаслідок наполеонівського завоювання італійських земель і поширення французького впливу на Апеннінах. Статистика морських перевезень між Італійським королівством та Російською імперією свідчить про панування у цей час нищівної тенденції: упродовж 1810–1812 рр. обсяг російського імпорту до Королівства Італія оцінювався від 1631,5 до 2750,0 тис. лір, що у загальному імпорті країни становило 1,2–2,0%.³⁴ Відповідно практично відсутніми були і морські перевезення: упродовж навігації 1813 р. до південно-українських портів прийшло лише одне італійське судно (із Сицилії), під британським прапором³⁵. Наступного року – жодне, а 1815 р. – лише два італійські кораблі, що транспортували товари з османських портів.³⁶ Ситуація виправилася після Віденського конгресу: вже 1817 р. з чорноморсько-азовських гаваней до країн Італії відпливли 187 навантажених товарами суден.³⁷ Пересічно понад 40% обсягу експортних товарів, що були у вивозі до італійських берегів, складала пшениця, близько 30% – юхта.

З початком визвольної війни проти османського панування більшість грецьких судновласників залишили комерційні заняття і перетворили свої кораблі на військовий флот. 1822 р. кількість рейсів між чорноморсько-азовськими портами і турецькими гаванями становила 408 заходів та відходів суден, з них 207 підіймали російський прапор, 134 – прапор Іонійських островів та 67 – Османської імперії.³⁸ Тенденція до скорочення грецького комерційного судноплавства зберігалася практично до кінця десятиліття. Характерно, що серед 1136 торгових кораблів, які прибули до Одеси протягом 1824–1825 рр., були судна під 12 іноземними прапорами, але жодного під грецьким: 44 кораблі несли османський прапор, 896 – австрійський та 603 – російський.³⁹

³⁴ Тарле Е.В. Экономическая жизнь королевства Италии в царствование Наполеона I / Тарле Е.В. Соч. в 12-ти т.: Т.6. – М., 1958. – С.203-204.

³⁵ Вид торгового мореходства о приходящих кораблях, с показаним из каких государств и мест корабли прибыли и под какими флагами // ГВТ 1813. – СПб., 1814. – С.11.

³⁶ Вид торгового мореходства о приходящих кораблях, с показаним из каких государств и мест корабли прибыли и под какими флагами // ГВТ 1815. – СПб., 1816. – С.34-35.

³⁷ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М., 1970. – С.355.

³⁸ Вид торгового мореходства по Черному морю в 1822 году // ГВТ 1822 года. – СПб., 1823; Вид торгового мореходства по Черному морю в 1823 году // ГВТ 1823 года. – СПб., 1824;

³⁹ Вид торгового мореходства по Черному морю в 1824 году // ГВТ 1824 года. – СПб., 1825; О пришедших кораблях в порты Черного и Азовского морей // ГВТ 1826 года. – СПб., 1827.

Протягом 1822–1828 рр., згідно зі статистикою, наведеною тосканським вченим та дипломатом Луїджі Серрїсторї, до одеського порту прибуло 470 торгових суден італійських держав (464 сардинських та 6 неаполітанських), що становило від 14% їхньої загальної кількості: більше було лише австрійських, російських та англійських кораблів (відповідно 1246, 813 та 557).⁴⁰

У 1828–1829 рр. через російсько-турецьку війну та запровадження чумного карантину в Одесі торгівля і мореплавання переживали падіння. Кількість комерційних суден, що здійснювали рейси між чорноморсько-азовськими портами та гаванями османських володінь була порівняно незначною.

Упродовж 1828 р. до портів Північного Причорномор'я прибуло лише 58 суден з італійських країн, серед яких 21 було під британським прапором, 14 – під датським, 10 – під італійським, 3 – під російським, 4 – під австрійським і 1 – під шведським. У навігації з османських володінь нараховувалося 239 кораблів, з яких 105 підіймали австрійський прапор, 93 – російський, 32 – італійський, 6 – британський, 2 – османський та 1 – голландський.⁴¹

В останній рік війни з італійських і турецьких акваторій до чорноморсько-азовських портів зайшло 280 комерційних кораблів, вантажі яких були адресовані місцевим грецьким та італійським компаніям. З них 121 був під російським прапором, 1 – під грецьким, 17 – під османським, решта – під австрійським, британським і сардинським прапорами.

У цей самий час царський уряд зробив подальші кроки у руслі зміцнення у регіоні вільного середовища розвитку. 1828 р. були видані указ про звільнення комерційного морського транспорту місткістю менше 10 ластів у чорноморських та азовських портах від сплати муніципального збору, а також закон, яким заохочувалося будівництво кораблів на території Російської імперії на замовлення іноземців.⁴² Так питання забезпечення вільного торгового мореплавання імперії на Чорному та Азовському морях з виходом у Середземномор'я набувало пріоритетного значення у політиці держави. Від його розв'язання залежали найважливіші потреби регіону, розвиток його соціокультурної та господарської структур.⁴³

Ключову роль у розвитку цих перспектив відіграли італійські та грецькі мореплавці, що обслуговували комерційні транспортні мережі у Середземному та Чорному морях. Вихідці з узбережних та острівних гаваней, у тому числі тих, що мали давні традиції порто-франко, вони спромоглися гідно скористатися з нагоди вільних можливостей.

Практично усі прибулі до чорноморського порту судна вирушали з Константинополя. Однак це не означало, що вони курсували виключно в

⁴⁰ Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. – К., 2004. – С.174.

⁴¹ Вид торгового мореходства по Черному морю в 1828 году // ГВТ 1828 года. – СПб., 1829.

⁴² Отчет Департамента внешней торговли // ГВТ 1828 года. – СПб., 1829. – С. IX.

⁴³ Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – С.56-64.

межах одного моря – більшість ходили також до портів західного Середземномор'я та навіть в Атлантику.

До Венеції, Константинополя
до Генуї, Константинополь

«*Арлекіно*» (шкіпер Антоніо Алімонда),
«*Дольче*» (шкіпер Г. Туркінович);

«*Ассур*» (шкіпер Нікола Шерса), «*Ахіл*»
(шкіпер Шікалуга), «*Ереміта*» (шкіпер
Дж.Гарібальдо), «*Ностра Сеньора дель
Карміне*» (шк. Філ. Кабоара), «*Пруденче*»
(шкіпер Доменіко Енріко), «*Семпре ло
Стессо*» (шкіпер Августо Ферраро),
«*Фемістокл ет Сан-Антоніо*» (шкіпер
П. Ардженіо);

до Ліворно, Генуї, Константинополя

«*Анна Марія*» (шкіпер Франческо
Сікардо);

в Ліворно, Константинополь

«*Катерина*» (шкіпер Лік'ярдопуло),
«*Ностра Сеньора делла Гуардіа*» шкіпер
Агнесі);

в Марсель, Константинополь

«*Ендіміоне*» (шкіпер Христо Берберо-
вич), «*Мадонна ді Стато*» (шкіпер
Герасим Вальяно);

на Мальту, в Геную,
Константинополь

«*Белла Рошель*» (шкіпер Джованні
Кіюцца);

на Мальту, в Константинополь

«*Віоланте*» (шкіпер Доменіко Муссол),
«*Сорте ді Дуе Фрателлі*» (шкіпер Спіро
Пана), «*Лікурґ*» (шкіпер Герасимо
Лік'ярдопуло);

на Мальту, Сірос, у
Константинополь

«*Леонідас*» (шкіпер Георгій Пана);

на Сірос, Закінф, у Константинополь

«*Сорпреза*» (шкіпер Кіюцца Маттео);

на Сірос, у Константинополь

«*Джорджіо*» (шкіпер Г. Номіко),
«*Артеміс*» (шкіпер Марко Вальяно);

на Закінф, у Константинополь

«*Оккульто*» (шкіпер Дж. Джаванін);

на Санторин, у Константинополь

«*Даніеле*» (шкіпер Марко Міласс);

в Геную

«*Ділідженте*» (шкіпер Доменіко Бертола);

до Лондона, Константинополя

«*Марі*» (шкіпер Ф. Гейліс), «*Ліверпуль
Пекет*» (шкіпер Т. Ротвелл).

При цьому середня швидкість комерційного сполучення між основними портами становила: з Лондона до Одеси – приблизно 120 днів, з Константинополя до Одеси – 14–16 днів.⁴⁴

Більшість суден, що обслуговували міжнародну торгівлю італійського та грецького купецтва у Причорномор'ї, були зафрахтованими і належали грецьким та італійським судновласникам: Корсанего – бриги «Роза» та «Буона Марія», Лік'ярдопуло – бриги «Катерина», «Лікурґ» і «Аннунціата», Інглезі – бриги «Мільтіад» та «Аннунціата», Паріссі – бриги «Вікторія» і «Буоні Фрателлі», Калікіопуло – «Елена», Вальяно – бриг «Мадонна ді Стато», Джаваніну – бриг «Окульто», Козулічу – «Діо Терміне», Мирза (Мерса) – бриг «Економо», Монополі – «Ніколай Перший», Поровічу – «Савіо Бене Фатторе», Поповичу – «Ріпатріато», Рагузіну – «Моденезе», Скопінічу – «Церере», «Тре Кучіне», Туроду – «Джованні Баттіста», Цзару – бриг «Піо» та ін. Але певна частка транспорту перебувала у власності самих купецьких контор: так, «Сарторіо син» належав бриг «Дуе Фрателлі», бриги «Леоніда», «Святий Ніколай» та «Рафаель» – Россолімо, бриги «Папанді» та «Святий Ніколай» – компанії Купа, вітрильник «Святий Ніколай» – Александру Мавро, бриг «Фаворит» – Кортацці тощо.

Понад 95% відсотків вітрильників, зайнятих у товарних перевезеннях з і до Північного Причорномор'я були бриги, бригадини та гоелети (голети) – легкі швидкі двощоглові кораблі з невеликими водотоннажністю (від 150 до 300 тонн) та вантажопідйомністю. Незначна осадка цих суден (до 3 м) давала можливість упевнено заходити навіть у неглибокі гавані. Та найважливішою їхньою перевагою була висока маневреність і легкість у керуванні невеликою командою завдяки наявності косих вітрил в оснащенні. Такі характеристики зумовлювали надзвичайну економічність цього типу суден: адже заощаджувалися не лише кошти – на платні матросам, – але й дорогоцінний час в умовах, наприклад, коли судну задля безпеки потрібно негайно залишити гавань. До речі, маневреність і швидкість цих кораблів врятували наприкінці 1829 р. команди чотирьох навантажених зерном бригів, у тому числі сардинського судна «Дуе Фрателлі», що належало компанії П. Сарторіо, від нерадсної перспективи зимувати на одеському рейді. За кілька годин, поки сильний вітер розбивав і розганяв кригу, що загрожувала взяти корабель у полон, їм вдалося підняти вітрила і вийти у відкрите море. Цей випадок став приводом для активної дискусії на сторінках міської газети щодо порівняння вправності італійських та англійських моряків.⁴⁵

Серед інших типів вітрильників, що обслуговували експортно-імпортні операції італійських і грецьких компаній, були також полакри – середні трищоглові вітрильники, здатні підіймати на борт понад 120 тонн вантажу. Маючи в оснащенні прямі і косі вітрила, вони обслуговувалися командою з 3–7 моряків. Використання цих суден було виправданим через значну

⁴⁴ ОВ. – 1829. – № 55.

⁴⁵ ОВ. – 1829. – №95 – 99.

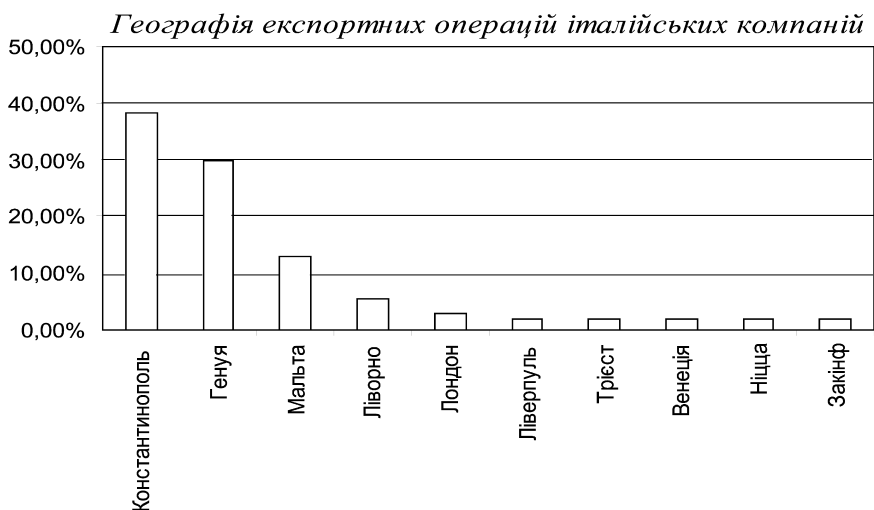
вантажопідйомність, достатню швидкість руху і порівняно невелику осадку (до 4 м). Однак до одеського порту іноді заходили і значно більші кораблі, наприклад, нави. Сардинська «*Персеверанца*», що під керуванням Антоніо де Мартіно доправляла до Константинополя зерно фірми Ф. Гатторно. Австрійська нава «*Церере*», стерно якої слухалося шкіпера Антонія Скопініча, була навантажена збіжжям компанією «Раллі брати». Нави, що набули поширення у Середземному морі з середини XV ст., традиційно будувалися в портових містах італійських республік, їхнім призначенням було перевозити величезну кількість товарів, а за необхідності – зброї, коней, провіанту. Вони відзначалися міцністю і висотою опуклого борту (до 4 м над водою) при глибокій 6-метровій осадці. Тоннажність цих кораблів перевищувала 1000 тонн, а вантажопідйомність в середньому складала 350–450 тонн, але зустрічалися й здатні нести 500-тонний вантаж.⁴⁶

Певна річ, що транспортні послуги грецьким та італійським підприємцям найчастіше надавали капітани-співвітчизники: Герасим, Григорій і Марк Вальяно, Інглезі, Діонісіо та Вальяно Валсамакі обслуговували перевезення фірми Герасима Купа; Вассілато – Палеолога і Маразлі; Франческо та Джероламо Сікардо – компанії Б. Понціо; Джероламо Кабоара – Ф. Тальяферро; Філіппо Кабоара – Порро; Каліга Герасим – Россолімо; Каліга Фотій – компанії Купа; Калікіопуло – фірм Дума та «Омеро брати», Джакомо та Джованні Каневаро – підприємства П. Сарторіо тощо. Але не винятковим було і співробітництво між греками та італійцями: у транспортуванні товарів Александра Мавро брали участь капітани Барбаріго і Антоніо Руцетто; Родоканакі вдавався до послуг шкіперів Рубіні та М. Поцца; з торговим домом братів Раллі співпрацювали капітани Августіно Бомі, Мілітіно; Герасим Купа укладав фрахти з Пасквале Бюта і Діассачі, Папудов – з Августіно Марассі, Василій Янопуло – зі шкіпером Саротто та ін. Такі випадки траплялися тим активніше, що у цей час відчувався брак комерційних грецьких кораблів через воєнні дії та необхідність першочергового постачання провіанту у відвойовані в Османської імперії території, що потерпали у той час від голоду.⁴⁷ Ще частіше італійські та грецькі купецькі контори користувалися послугами капітанів-судновласників з трієстських слов'ян: Верніча, Відуліча, Андрія і Дюдато Вукасовичів, Десковіча, Джурановіча, Козуліча, Поповіча, Ант. і Г. Скопінічів та ін. Природно, їхні судна несли на щоглах австрійський прапор (34,9% усіх кораблів). Істотна частина грецьких судновласників, і, звісно, капітани-англійці використовували британський прапор (27,4%). Сардинський прапор був ознакою виключно італійських суден (21,5%), а російський було зручно (вигідно) використовувати у чорноморсько-середземноморській навігації як грецьким кораблям, так й італійським, проте його частка у загальній кількості була невеликою (13,9%).

⁴⁶ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. – Ч.1. – М., 2002. – С.218, 414–418.

⁴⁷ ОВ. – 1829. – №25; ОВ. – 1829. – №44.

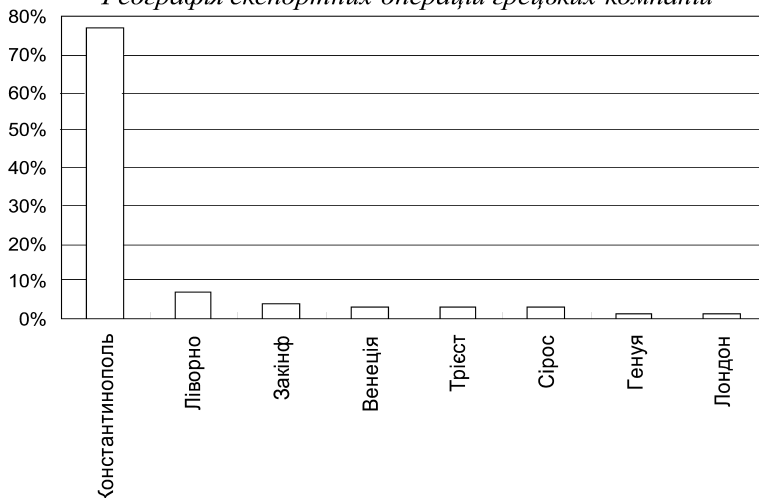
Розглядаючи комерційне мореплавство з обслуговування торговельних операцій кількох десятків найбільших італійських і грецьких компаній, що діяли наприкінці 20-х років в Одесі, важко не помітити різницю періодів активності двох груп купецтва. Італійські контори значно активніше приймали вантажі, доставлені на їхню адресу, упродовж літа та перших двох осінніх місяців. Кораблі з Константинополя (97,2%), Генуї (1,4%) та Лондона (1,4%) з постійною періодичністю поставляли негоціантам вина, фрукти, цукор, каву, спеції та інший подібний крам, а також, в якості баласту, камінь для міських вулиць (в обмін на муніципальні пільги при розвантажуванні суден). Упродовж останнього осіннього місяця до моменту припинення навігації італійські контори активізували відправку кораблів, навантажених здебільшого пшеницею, інколи житом та шкірами, до Константинополя (38,2% усіх відправлених ними за рік), Генуї (30%), Мальти (13%), Ліворно (5,5%), Лондона (3%), Ліверпуля (2%), Трієста (2%), Венеції (2%), Ніцци (2%), Закінфа (2%).

При чому для більшості італійських фірм (таких, як Гатторно, Кортацці, Порро, «Сарторіо син») річне співвідношення прийнятого і відправленого транспорту складало майже 2:1.

Грецькі компанії у своїй діяльності демонстрували іншу сезонну залежність. Пік їхньої активності припадав саме на останні два місяці періоду судноплавства, при чому на цей час приходилася більшість як прибулих на адресу грецьких компаній суден, так і відправлених ними. Прибували кораблі переважно з Константинополя (92%), решта – з грецьких островів (Санторін, Сірос) і Трапезунда. Відправка вантажів мала більш різноманітну географію: до Константинополя – 77%; у Ліворно – 7%; на Закінф – 4%; до Венеції – 3%; Трієста – 3%; на Сірос – 3%; в Геную – 1,5% та Лондон – 1,5%. Взагалі впродовж навігації грецькі контори мали збалансовану кількість прийнятих і відправлених кораблів (Купа, Мавро, Маразлі, «Раллі брати», Янопуло), але подекуди переважала відправка (Палеолог, Папудов, Серафіно).

Географія експортних операцій грецьких компаній

Найбільш активною навігація у чорноморських портах була наприкінці, у листопаді – грудні, коли за добу на одеський рейд приходило до 5 кораблів і в середньому стільки ж відпливало від нього. У феодосійській гавані приблизно така сама кількість закордонних кораблів заходила і відходила упродовж тижня, і в керченській – протягом двох тижнів.

Розвантаження і навантаження суден в одеському порту було тривалим інтенсивним процесом, участь у якому брали сотні портових вантажників і візників⁴⁸, одночасно обслуговуючи до 24 суден. І все одно капітани та їхні команди мусили чекати відправки по кілька тижнів. Так, наприклад, після зняття карантину 1829 р. в третій декаді жовтня прибув до Одеси бриг «Калліона» шкіпера Пандурі (Тандорія), а був він навантажений пшеницею компанії К. Папудова і відправлений до Константинополя у другій декаді листопада. Сардинський бриг «Ділідженте» (шкіпер Д. Бертола), адресований Дж. Порро, прийшов з Генуї до Одеси в середині жовтня, а вплив з вантажем у зворотному напрямку у першій декаді листопада.

Черга кораблів на розвантаження і навантаження призначалася відкрито і справедливо – за жеребкуванням наданих від купецьких контор заяв ("об'яв"). При чому в одному жеребкуванні кожен купець міг брати участь лише з однією заявкою і тільки на одне судно (навіть маючи їх у черзі кілька).⁴⁹ Таким чином щоденно в порту навантажували на закордонні купецькі кораблі по 8–10 чвертей зерна і приблизно такі самі об'єми інших товарів.⁵⁰

⁴⁸ У матеріалах за 1829 р. згадуються 600 візників, поділених на артілі. – Див.: ОВ. – 1829. – №93.

⁴⁹ ОВ. – 1829. – №93.

⁵⁰ Там само. В сучасних одиницях вимірювання це становить 1,05–1,3 тони зерна, що дорівнює в об'ємах 168–210 м³ (також інших товарів) – формули перерахунків див.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В Русская метрология. – М., 1975. – С.247–248.

Відповідною була пропускна спроможність портового карантину і міських застав: Херсонської і Тираспольської. Оскільки кордони території порто-франко позначав навмисне з цією метою створений рівчак, пропуск товарів через лінію особливої зони торгівлі здійснювався на цих двох спеціально організованих міських заставах після сплати мита. Супровідні документи оформлюваних вантажів скріплювалися печаткою Одеської митниці.⁵¹

Головними товарами в імпорті з італійських портів були бакалія (кава, фрукти, маслинова олія, сіль, риба тощо), вино і тютюн, барвники та хімічні речовини, шовк (див. табл.1). З османських портів у найбільшій кількості привозилися вина, фрукти, шовк і бавовна.

Табл.1

Обсяги імпорту (в руб.) з італійських та османських (у т.ч. грецьких) земель 1828 р.⁵²

Товарна номенклатура	Італійські держави	Османська імперія
вина виноградні	24 050	970 927
шампанське	1 000	13 857
фрукти	1 199 666	729 539
олія маслинова	2 041 869	215 088
шовк	6 000	562 038
шовкові вироби	–	46 495
барвники	163 803	262 375
москательні товари	89 702	258 420
тютюн	8 700	248 908
бавовна прядена фарбована	–	226 462
бавовняні вироби	200	73 305
кава	1 036	172 109
вовняні вироби	–	76 902
сіль	63 868	67 798
каміння дорогоцінне	–	36 369
бавовна сировинна	–	33 767
прянощі	17 350	30 866
цукор-пісок	23 347	26 665
риба	400	3 691
інше	900 250	445 644
РАЗОМ:	4 541 243	4 264 695

⁵¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970. – С.334.

⁵² Таблицю складено за даними, наведеними: Обзорение главнейших иностранных товаров по нациям, от которых оные привезены // ГВТ 1828 года. – СПб., 1829. – С.32.

Серед імпортованих товарів найдорожчими були шовк, барвники кошениль та індиго. Значно дешевше обходилися бавовна – сировинна «анатольська» (її пуд коштував 30–35 руб. в Одесі та 25–70 руб. у Феодосії), а також прядена (від 50 до 80 руб. за пуд в Одесі та від 50 до 100 руб. у Феодосії). Дешевшими, але більш масовими товарами були бакалійні: кава, пуд якої коштував 27–45 руб. в Одесі та 50 руб. у Феодосії; італійська маслинова олія, за яку в Одесі платили по 17–26 руб., у Феодосії – 30–40 руб. за пуд; а також цукор (23–30 руб. за пуд).⁵³

Крім головного предмету експорту, зерна, італійські та грецькі купецькі контори вивозили на європейські ринки також юхту та необроблені вовні шкіри, метали, канати, полотно, сало тощо (див. табл.2). Ці товари російського виробництва користувалися в Європі майже постійним попитом, тому неогоціанти мали можливість вигідно перепродувати їх у портах доставки за ціною удвічі, а то й більше, вищою.

Табл.2

Обсяги експорту (в руб.) до італійських та османських (у т.ч. грецьких) земель, 1828 р.⁵⁴

Товарна номенклатура	Італійські держави	Османська імперія
пшениця	527 715	276 624
сало	4 182	104 741
шкіра юхта	376 160	7 440
залізо	39 413	82 780
хутра	9 040	31 705
жито	–	26 790
полотно парусне	23 255	23 240
шкіра невироблена	41 042	8 904
ячмінь	24	4 578
овес	6	3 535
мідь	–	3 500
полотно равендук	1 048	2 680
віск	7 723	2 229
льон	87 555	–
хутро заяче	2 700	–
інше	8 1372	753 271
РАЗОМ:	1 251 160	1 378 089

⁵³ Згідно з відомостями таблиці «О ценах иностранным товарам за 1828 год». – Див.: ГВТ 1828 года. – СПб., 1829. – С.74.

⁵⁴ Таблицю складено за даними, наведеними: Обзорение главнейших российских товаров по нациям, к которым оные отпущены // ГВТ 1828 года. – СПб., 1829.

Порівняно з імпортованою продукцією переважна більшість російських експортних товарів, що складали основні статті вивізної торгівлі грецьких та італійських комерційних контор, мали невисоку вартість на європейських ринках. Так, наприкінці 20-х років найдорожче коштував віск – 55 руб. за пуд у Трієсті, 57 руб. – у Генуї, 61 руб. – у Марселі, 74 руб. – у Ліворно та 81 руб. у Лондоні. Найдешевше продавалося залізо – від 6 руб. (Марсель) до 7 руб. (Закінф).⁵⁵ Ціни на головний предмет експорту – збіжжя – також встановлювалися відносно конкурентних на ринку. До певної міри уявити місце цієї продукції серед аналогічної європейських товаровиробників допомагають відомості щодо британського ринку на початку 1829 р. Тоді в умовах напруженого попиту через скорочення на 50% привозу пшениці були зафіксовані такі ціни:

пшениця одеська ⁵⁶ –	36 – 66 шилінгів за чверть ⁵⁷
російська –	52 – 62 » »
іспанська червона –	60 – 66 » »
іспанська біла –	66 – 70 » »
тосканська і римська червона –	60 – 76 » »
тосканська і римська біла –	70 – 82 » »

Варто зіставити: у Ліворно і Трієсті чверть пшениці з Російської імперії продавали за 26 руб., у Генуї – за 39 руб., на Закінфі – по 34 руб. і в Марселі – по 45 руб., – щоб зрозуміти, як високий рівень конкуренції у європейських портових містах, куди доставляли зерно з Північного Причорномор'я, впливав на формування цін. Іншим чинником, який впливав на європейські ціни українського зерна, була його висока цінова конкурентоспроможність, визначена низькою собівартістю, у тому числі і гуртовими цінами закупки. Так, вартість чверті пшениці в Одесі становила від 6 до 15 руб.; у Феодосії (арнаутка) – від 6 до 12 руб.⁵⁸ Крім того, через значні податкові та митні пільги у північнопричорноморських гаванях хлібні експортні операції залишалися вигідними для іноземного купецтва.

Як свідчать статистичні дані, комерційним перевезенням більшості італійських і грецьких фірм була властива помітна однобічність, яку можна пояснити структурою торгівлі, притаманною кожній з груп купецтва. Проте

⁵⁵ О ценах российским товарам за границею // ГВТ 1828 года. – 1829. – С.78. Вартість показана у рублях асигнаціями, грошовий курс цієї одиниці становив тоді приблизно 0,27 руб. сріблом.

⁵⁶ Тут і далі збережено термінологію джерела. – Див.: Одесский вестник. – 1829. – №18.

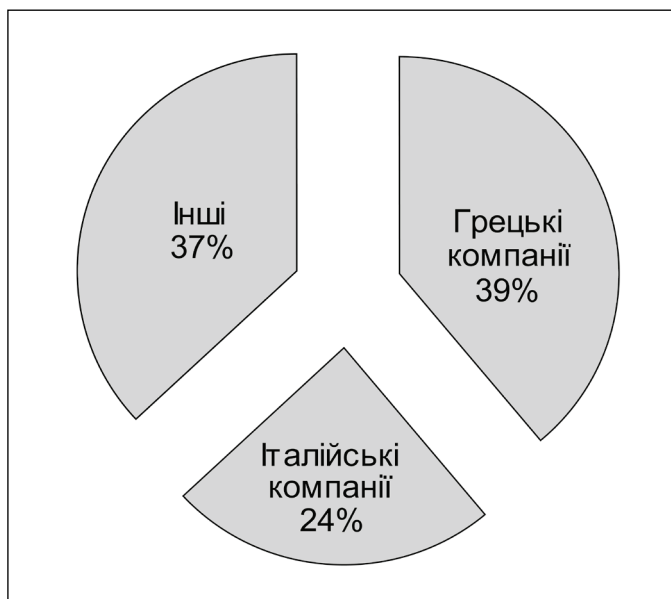
⁵⁷ За вексельним курсом російський рубль вартував 10,1-10,4 британських шилінгів. – Див.: ГВТ 1828 года. – СПб., 1829. – С.70

⁵⁸ Див.: Таблица о ценах российским товарам за 1828 р. // ГВТ 1828 года. – СПб., 1829. – С.72. Ціни в інших портах: Санкт-Петербург – від 9,50 до 12,50 руб., Рига – від 14,00 до 36,00 руб. за чверть (вартість показана в асигн. руб.).

характер цієї однобічності різнився. Так, у зовнішньоторговельних операціях, здійснюваних італійцями, – а відповідно, й у перевезеннях, переважав імпорту: І. Галані імпортував на 241 579 руб., відвіз на 45 907 руб., імпорту Міліотті склав 240 600 руб., та експорт – 47 326 руб., Ф. Тальяферро привіз на 136 530 руб., експортував на 1 270 руб., імпорту компанії Н. Понціо склав 99 140 руб., і 89 374 руб. – експорт⁵⁹. В обладках більшості грецьких компаній, навпаки, експортна частина або переважала, або була майже на рівні імпорту: Г. Ав'єріно (вартість експорту – 71 340 руб., імпорту – 48 530 руб.), Г. Купа (відвіз на 239 589 руб., імпортував на 81 998 руб.), Д. Палеолог (вивіз торгівля склала 126 725 руб., привіз – 140 674 руб.), І. Раллі (обсяг експорту – 272 535 руб., що практично зрівняне з його імпортом – 394 634 руб.).

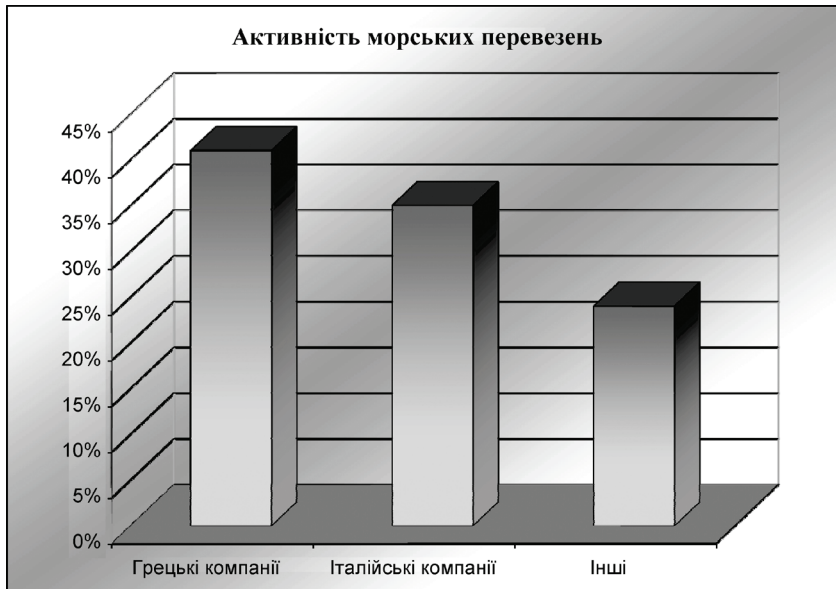
Іншою прикметною характеристикою діяльності двох груп купецтва в означений період був різний ступінь активності їхніх закордонних комерційних операцій, здійснюваних морем.

Наприкінці 20-х рр. частка грецьких та італійських купецьких контор серед інших, що провадили свої операції через одеський порт, була досить істотною – 63%. Грецькі компанії переважали кількісно.

Однак італійські купецькі контори виявилися найбільш активною категорією серед інших, у тому числі грецьких, компаній, оскільки спромоглися задіяти у своїй торгівлі практично однакову з ними кількість мореплавного транспорту.

⁵⁹ Реестр о именах купцов, главный торг производивших // ГВТ 1828 года. – СПб., 1829. – С. 80-85.

Утім незалежно від активності і структури своєї торгівлі, італійське і грецьке купецтво однаково мусило миритися зі збитками від значної кількості баластних рейсів. На загал, серед суден, що відходили за кордон, переважали транспорти з товаром (наприклад, 1817 р. – понад 91%, 1829 р. – 98,5%), серед прибулих з-за кордону кораблів більшість несло баласт (у 1817 р. – 59%; у 1825 г. – понад 60%, у 1829 – 75%). Серед рейсів, що обслуговували ввізну торгівлю найбільших італійських компаній, частка баластних була такою: на адресу Тальяферро 50% (від усіх прибулих його суден); 62,5% – на адресу Понціо; 66% – Тработті; 63% – Гатторно; 83% – Кортацці і «Сарторіо син» – 87,5%. Частіше транспорт з баластом приймали на свою адресу грецькі компанії: більшість – половину і понад того (контори Палеолога та Родоканакі – 50%; Купа – 77%; підприємства Папудова та Мавро – 100%) і, як виняток, «Раллі брати» – 36%.

Загалом торгівля міжнародних купецьких контор, заснованих італійцями і греками у Північному Причорномор'ї та мореплавання з її обслуговування корелювали у своєму розвитку та залежали від складного комплексу зовнішньополітичних чинників. Іншими важливими і неоднозначними факторами їхньої динаміки були структура і характер торгівлі, комерційні зв'язки. Так, яскраво виражений експортний характер комерції більшості грецьких компаній відігравав у різний час їхнього розвитку неоднозначну роль. Між тим, протилежна однобічність структури була властива торгівлі італійських торговельних агентів. Спеціалізація окремих купецьких контор переважно на одному з напрямків закордонних торговельних операцій, характер товарної номенклатури та географія комерційних зв'язків визначала їхні сезонні ритми і ступінь активності, зрештою зумовлювала опанування ними певних сегментів європейських ринків. У розглядуваний період близько 86% експортованих

товарів складали продукти аграрного виробництва та тваринництва (здебільшого сировинні). Навпаки, у складі імпорту переважала продукція фабрично-заводської та мануфактурної промисловості, й лише 6% становила сировина. Таке співвідношення справляло вирішальний вплив на характер і активність комерційних перевезень італійських та грецьких компаній. Їхніми провідними транспортними агентами були грецькі та італійські судновласники, а також представники слов'янської діаспори австрійської імперії, які на той час володіли достатнім флотом, щоб обслуговувати не лише закордонну торгівлю на батьківщині, але й взяти на себе значну частину міжнародних перевезень Північного Причорномор'я. Більшість морських суден, зайнятих в обслуговуванні торгівлі крупних італійських і грецьких негоціантів регіону, транспортували масову, значну за обсягами, але дешеву продукцію в експорті. Імпортні перевезення характеризувалися меншими об'ємами, проте більшою вартістю. Врешті це спричиняло кількісне переважання баластних рейсів, що збільшувало транспортні витрати купецьких контор. Проте здебільшого сприятлива кон'юнктура і попит європейських ринків на продукцію з Північного Причорномор'я, її невисока собівартість, а також значні митні та податкові пільги у гаванях регіону були основою послідовного розвитку комерційної діяльності та судноплавства італійських і грецьких підприємців у південноукраїнських портових містах упродовж розглядуваного періоду.

Анотація

Бацук Наталія. Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Чорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина XIX ст.)

Головними джерелами дослідження стали щорічні статистичні збірки та випуски газетної періодики Півдня Російської імперії, що відбивають динаміку зовнішньої торгівлі і судноплавства італійського і грецького купецтва, та містять дані про розміри їхніх річних обороток, назви місць торгівлі, номенклатуру товарів, ціни й обсяги торгівлі ними, а також інформацію про кількість і державну приналежність кораблів та імена їхніх капітанів і судновласників.

Розвиток чорноморсько-середземноморської хлібної торгівлі у першій третині XIX ст. сприяв залученню до обслуговування зовнішньоторговельних операцій грецьких та італійських негоціантів. Частина їх була агентами великих міжнародних трейдерських фірм. Володіючи достатніми капіталами, вони відкрили в нових портах українського Півдня хліботорговельні компанії. Італійські та грецькі купці, що оселилися в чорноморських портах і вклали свої капітали у міжнародну торгівлю, упродовж перших десятиліть встановили тісні зв'язки зі східним та західним Середземномор'ям.

Діяльність великого грецького та італійського купецтва в галузі зернової торгівлі значною мірою сприяла перетворенню хлібного експорту з чорноморських портів до анатолійських, грецьких та італійських гаваней на один з

найбільш перспективних напрямків зовнішньої торгівлі царської Росії. Специалізація окремих купецьких контор переважно на одному з напрямків закордонних торговельних операцій визначала їхню сезонну активність, географію комерційних зв'язків, зрештою зумовлювала опанування ними певного сегменту ринку. Це справляло вирішальний вплив на характер і активність комерційних перевезень італійських та грецьких компаній. Їхніми провідними транспортними агентами були грецькі, італійські, а також слов'янські судновласники з Трієста, які на той час володіли достатнім флотом, щоб взяти на себе значну частину міжнародних перевезень Північного Причорномор'я.

Торгово-економічні зв'язки імперії з османськими володіннями, Грецією та італійськими республіками розвивалися швидко і в цілому вдало за підтримки російського уряду. Здебільшого сприятлива кон'юнктура і попит європейських ринків на продукцію з Північного Причорномор'я, її невисока собівартість, а також значні митні та податкові пільги у гаванях регіону були основою послідовного розвитку комерційної діяльності та судноплавства грецьких та італійських підприємців у південноукраїнських портових містах упродовж розглядуваного періоду.

Ключові слова: зовнішня торгівля, чорноморські порти, хліботорговельні фірми, грецькі та італійські торговельні контори.

Аннотація

Бацак Наталия. Греческое и итальянское купечество в портах Северного Причерноморья: коммерческая деятельность, мореплавание (первая треть XIX в.).

Главными источниками исследования стали ежегодные статистические сборники и выпуски газетной периодики Российской империи, которые отражают динамику внешней торговли и мореплавания итальянского и греческого купечества, а также содержат данные относительно величины их годовых оборотов, наименования мест торговли, номенклатуру, цены и объемы торговли товарами, а также информацию о количестве и государственной принадлежности кораблей и имена их капитанов и судовладельцев.

Развитие черноморско-средиземноморской хлебной торговли в первой трети XIX в. способствовало привлечению к обслуживанию внешнеторговых операций греческих и итальянских негоциантов. Часть их была агентами крупных международных трейдерских фирм. Владея достаточными капиталами, они открыли в новых портах украинского Юга хліботорговельні компанії. Італійські та грецькі купці, водворившись в чорноморських портах і вложивши свої капітали в міжнародну торгівлю, на протязенні перших десятиліть установили тесні зв'язки з східним і західним Середземномор'ям.

Деятельность крупного греческого и итальянского купечества в сфере зерновой торговли в значительной мере способствовала превращению хлебного экспорта из черноморских портов в азиатские, греческие и итальянские

гавани в одно из наиболее перспективных направлений внешней торговли царской России. Специализация отдельных купеческих контор преимущественно на одном из направлений заграничных торговых операций обусловила их сезонную активность, географию коммерческих связей, в конечном счете определила освоение определенных сегментов рынка. Это оказывало решающее влияние на характер и активность коммерческих перевозок итальянских и греческих компаний. Их ведущими транспортными агентами были греческие, итальянские, а также славянские судовладельцы из Триеста, которые на тот момент владели достаточным флотом, чтобы взять на себя значительную часть международных перевозок Северного Причерноморья.

Торгово-экономические связи империи с османскими владениями, Грецией и итальянскими государствами развивались быстро и в целом удачно при поддержке российского правительства. Преимущественно благоприятная конъюнктура и спрос европейских рынков на продукцию из Северного Причерноморья, ее невысокая себестоимость, а также значительные таможенные и налоговые льготы в портах региона были основой последовательного развития коммерческой деятельности и мореплавания греческих и итальянских предпринимателей в южноукраинских портовых городах в течение рассматриваемого периода.

Ключевые слова: внешняя торговля, черноморские порты, зерноторговые фирмы, греческие и итальянские торговые конторы.

Summary

Batsak Natalia. Commercial activities and navigation of Greek and Italian Merchants in the Northern Black Sea (the 1st third of 19th century).

The main sources of the present research comprises annual statistic and newspaper periodicals of Russian Empire, which reflect dynamics of foreign trade and Italian and Greek merchants' navigation. Also they contain data about annual amounts of imported and exported goods, names of places where they traded, prices, ships involved and their owners and (or) captains.

The grain-trade in the first third of the 19th century in the Region of the Black and Mediterranean Seas facilitated involvement in it of Greek and Italian merchants. Some merchants represented large international trading companies. Possessing substantial capital, they established offices of the grain-trading companies in newly founded sea-ports in the South of Ukraine. Having settled down and invested the capital in foreign trade, Italian and Greek merchants in the first decade of the nineteenth century established commercial cooperation with Eastern and Western parts of Mediterranean region.

Activity of major Greek and Italian merchants in the grain trade field turned the grain export from the Black sea ports to Anatolian, Greek and Italian harbors into one of the most prospective branches of tsar Russia's foreign trade. The fact that each merchant's office specialized in one particular course of foreign trade procedures

determined their seasonal activity, geography of commercial ties, which finally determined development of certain parts of the market. This fact had crucial influence on character and activity of Greek and Italian companies commercial navigation. Their leading shipping agents were Greek, Italian and also Slav ship-owners from Trieste, who for that period of time owned such a merchant fleet that could afford to perform a part of foreign sea shipping of Northern Black sea region.

Commercial connection between the Russian Empire on the one hand and with Ottoman Empire realms, Greece and Italian states on the other developed quickly and in general successfully due to the protectionist policy of the Russian government. Favorable state of the domestic market and demand of European markets for Northern Black Sea region products, low domestic prices, customs breaks for the exporters contributed to the growth of commercial activity and navigation of Greek and Italian entrepreneurs in Southern Ukrainian sea port cities and towns during the researched period of time.

Keywords: foreign trade, the Black Sea ports, grain trading companies, Greek and Italian traders.

УДК: 930.253 : 347.999 (477) “18/19”

ФОНД ОДЕССКОГО КОММЕРЧЕСКОГО СУДА КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ДЕЛОВОЙ ЖИЗНИ ОДЕССЫ XIX–НАЧАЛА XX ВЕКА

История учреждения

Одесский коммерческий суд был создан 26 ноября 1808 г. на основании утвержденного императором Александром I Устава Коммерческого суда для города Одессы от 10 марта 1808 г. Суд ведал разбором споров относительно торговых сделок, дел по опеке, торговой несостоятельности, вексельным искам, выдачей оценочных свидетельств, регистрацией торговых учреждений и взысканием коммерческих пошлин.

Законом от 29 мая 1835 г. территория, подведомственная Одесскому коммерческому суду, ограничивалась Одесским градоначальством. По закону 24 июля 1875 г. функции Одесского коммерческого суда сужались до ведения дел по торговой несостоятельности, вексельным искам и охране торгового наследства.

Суд был упразднен на основании постановления Народного Секретариата УНР от 4 января 1918 г. На протяжении 1918–1919 гг. учреждение восстанавливалось в период оккупации Одессы австро-германскими и англо-французскими войсками, а также во время пребывания в Одессе армии А. Деникина (1919 г.). Одесский коммерческий суд окончательно был упразднен советской властью в феврале 1920 г.¹

Место коммерческих судов в судебной системе Российской империи

Впервые предложение о создании коммерческого суда высказал одесский градоначальник герцог де Ришелье, выходец из Франции, где подобные суды получили самое широкое распространение. Коммерческие суды России были созданы по образцу торговых судов Франции. К началу XIX в. особые коммерческие суды были также учреждены в Бельгии, Голландии, Германии, Испании, Англии и других государствах.

Одесский коммерческий суд занимал особое место в структуре местных учреждений Министерства юстиции России – это был первый специальный судебный орган для рассмотрения дел по торговым вопросам, положивший

¹ Государственный архив Одесской области (далее – ГАОО). – Ф. 18. – Дело фонда.

начало системе коммерческих судов в Российской империи². Достаточно отметить, что в первой трети XIX в. подобные суды были учреждены и действовали, кроме Одессы, лишь в шести городах империи: Таганроге (1818 г.), Феодосии (1819 г., впоследствии переведен в Керчь), Архангельске (1821 г.) и Измаиле (1824 г., впоследствии переведен в Кишинев). 14 мая 1832 г. император Николай I утвердил Общее положение об учреждении коммерческих судов в России, на основании которого такие суды открылись в Санкт-Петербурге (1832), Москве (1833), Новочеркасске (1835), Харькове, Тифлисе, Варшаве. Их деятельность определялась собственным Уставом торгового судопроизводства – процессуального кодекса, определявшего порядок разрешения споров, и Временными правилами порядка производства дел о несостоятельности.

Представляет интерес вопрос о том, каково же было место коммерческих судов в системе Министерства юстиции Российской империи. В начале XIX в. и до судебной реформы 1864 г. в России действовала система, созданная губернской реформой 1775 г. В каждой губернии действовали общесословные суды – палаты уголовного и гражданского суда, совестный суд и в столицах – надворные суды. В каждом уезде действовал сословный уездный суд (для дворян и крестьян). Для городского сословия также сохранялись сословные суды – магистрат, ратуши. А с начала XIX в. в крупных городах начали учреждаться коммерческие и словесные суды³.

Судебная реформа 1864 г. узаконила новые либеральные принципы судостройства: вводились две системы судебных учреждений: 1) избираемые мировые судьи для решения мелких уголовных и гражданских дел; 2) окружные суды с назначаемыми судьями и судебные палаты для разрешения крупных дел. Принятие судебных уставов в 1864 г. поставило вопрос о закрытии всех коммерческих судов как старых, дореформенных. С 1867 г. прекратили свое существование коммерческие суды в Новочеркасске (1867), Тифлисе (1878), Архангельске (1896), Кишиневе, Керчи и Таганроге (1898), и сохранились только в столицах, а также в Одессе и Варшаве. По мере проведения судебной и городской реформы закрывались также торговые словесные суды, еще действовавшие при магистратах и ратушах, и ярмарочные суды, учреждаемые на время ярмарок. Противники коммерческих судов возражали против привилегии купечества иметь своих заседателей в судах.

Коммерческие суды в Российской империи были отменены советской властью в ноябре 1917 г. декретом о суде № 1. Однако, Одесский коммерческий суд продолжал свою деятельность до февраля 1920 г., когда в городе окончательно утвердились большевики.

² Балух В.С. Два века истории хозяйственного правосудия Украины. – Одесса: Астропринт, 2008. – С. 27.

³ Ерощкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 173-184, 223-228.

Историография вопроса

Тема коммерческих судов в России является областью интереса прежде всего юристов и экономистов, которые в той или иной степени освещали проблемы развития торгового права, коммерческого судоустройства и судопроизводства. Среди ученых и исследователей нет единого мнения о роли коммерческих судов в России. Существуют две полярные точки зрения:

1) Коммерческие суды сыграли значительную положительную роль в развитии правовой и торгово-предпринимательской сферы, внося либеральные буржуазно-демократические принципы (в чем сказалось влияние Франции) в феодальную судебную систему: отказ от сословности, равенство представителей от торгово-промышленных кругов и судей от государства при формировании суда, порядок досудебного решения споров, оперативность рассмотрения коммерческих дел, практика существования института присяжных и др.). Такая аргументация приводится в специальном исследовании по истории Одесского коммерческого суда В.С. Балуха, в котором автор – председатель Одесского арбитражного суда – доказывает, что опыт деятельности Одесского коммерческого суда актуален и полезен для применения в современной практике разрешения хозяйственных споров⁴.

2) Коммерческие суды в России не выполнили существенной исторической роли, так как их учреждение «утяжелило» и без того громоздкий судебный аппарат России. Дублирование функций (например, утверждение актов купли-продажи до 1865 г. осуществляли палата гражданского суда, магистрат и коммерческий суд), неопределенность критериев отнесения дел к юрисдикции коммерческих судов нарушали принцип централизации и не способствовали укреплению судебной системы государства⁵.

Делопроизводство коммерческих судов, т.е. архивные документы, по признанию самих авторов, исследовалось явно недостаточно. То же можно сказать и о фонде Одесского коммерческого суда. Хотя историки обращались к отдельным делам при изучении биографий персоналий, но комплексное исследование фонда как исторического источника остается вопросом будущего.

⁴ Балух В.С. Два века истории хозяйственного правосудия Украины. – Одесса: Астропринт, 2008. – 414 с.

⁵ Мейер Д.И. Русское гражданское право. – Петроград: Двигатель, 1914. – Ч. 1. – 661 с. Михайлов М.М. Торговое право. Лекции, читанные в Императорском С.-Петербургском университете // Журнал Министерства юстиции. – Т. 16. – СПб: Типография Правительствующего Сената, 1863. – С. 756-773. – Вып. 1. – 52 с.; Вып. 2 – 63 с.; Вып. 3. – 1857-1861. – 44 с.; Невзоров А.С. Русские биржи: Свод торговых обычаев и правил русских бирж. – Вып. 4. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1900. – 588 с.; Каминка А.И. Основы предпринимательского права. – Петроград: Труд, 1917. – 127 с. Загорский К.Я. Торговые обычаи и биржевые правила как один из элементов организации хлебной торговли // Журнал гражданского и уголовного права. Год 23. – Кн. 5. – Май. – СПб: Издательство С.-Петербургского юридического общества, 1893; Белых В.С., Берсункаев Г.Э., Виниченко С.И. и др. Предпринимательское право России. – М.: Проспект, 2009. – 656 с. Балдин К.В. Банкротство предприятия: анализ, учет и прогнозирование. – М.: Денисов и К°, 2009. – 375 с.

Состав документов

Фонд Одесского коммерческого суда поступил на хранение в Госархив Одесской области в 1922 году и первоначально включал 5124 дела. В настоящее время в наличии имеется 4451 дело за 1808 – 1920 гг.⁶ 683 ед. хр. были утрачены в годы Второй мировой войны (например, дело «О купцах, объявивших капитал, и торговых домах, учреждаемых в Одессе с 1836 по 1843 гг.», крепостные акты, торговые журналы за некоторые годы).

В относительно полно сохранившейся делопроизводственной документации суда отложились такие основные виды документов: журналы заседаний и постановлений суда относительно разборов торговых сделок, закладных, векселей, банкротств, опеки; актовые книги купчих, закладных, духовных завещаний, заемных писем, дарственных; акты и переписка о продаже недвижимого имущества, наложении и снятии запретов с имений; оценочные свидетельства; книги регистрации торговых учреждений (1836–1843); сведения об имуществе и капиталах купцов; списки заключенных Одесского тюремного замка (1815–1830); следственные материалы и судебные дела по банкротствам, вексельным искам и охране торгового наследства.

Характеристика источников

Всю документацию фонда условно можно разделить на две группы: 1) дела общего делопроизводства, преимущественно относящиеся к первой половине XIX века; 2) дела по отдельным вопросам второй половины XIX – начала XX вв.

Журналы постановлений Одесского коммерческого суда, Протоколы постановлений и заседаний, Выписи из журнальных постановлений, Торговые журналы, являясь наименее изученными и наиболее ценными источниками для реконструкции коммерческой жизни Одессы, сохранились за 1808–1815, 1819–1823, 1825–1857, 1866, 1868, 1892, 1901 гг. Это мало разработанные источники, поскольку дела объемны (до 1000 листов в деле) и содержат трудно читаемые рукописные тексты.

Заседания суда происходили, как правило, ежедневно. Единовременно разбиралось от 3-х до 12-ти дел, на каждое из которых в журнал вносилась соответствующая запись по разным вопросам: аварии кораблей, неуплаты по договорам, учреждение опеки над малолетними детьми умерших, признание должников неспособными, пересмотры условий договоров по уплате долгов и др. Одно из таких решений от 6 апреля 1844 г. – о передаче прокурору из коммерческого суда дела о взыскиваемых кутаисским жителем Вальяно с Новороссийской Пароходной Комиссии убытках на сумму 47176 рублей ассигнациями, понесенных им вследствие столкновения парохода «Петр

⁶ Всего в описях числится 5124 дела за 1795–1920 гг., в наличии 4451 дело за 1808–1920:

по Описи 1 числится 4867 дел за 1801–1920 гг., в наличии 4205 дел за 1808–1920 гг.

по Описи 2 числится 168 дел за 1808–1919 гг., в наличии 160 дел за 1808–1919 гг.

по Описи 3 числится 53 дела за 1795–1919 гг., в наличии 51 дело за 1816–1919 гг.

по Описи 4 числится 12 дел за 1912–1917 гг., в наличии 11 дел за 1912–1917 гг.

по Описи 5 числится и имеется в наличии 24 дела за 1810–1864 гг.

Великий» с его судном «Князь Гуриель». В протоколе указаны причины аварии и принятые пароходством меры – «прикосновенный к означенному делу англичанин Ловет уволен от командования...»⁷.

В качестве другого примера сведений из журнальных постановлений можно привести прошение австрийскоподданного Стефана Елича в суд об учреждении опеки («ассистенции») над его партнером одесским купцом Марком Квеквичем, который «находился в помешательстве ума» без надежды на выздоровление, а между тем все купчие Елича на лодки и другие финансовые операции были оформлены на имя Квеквича⁸.

Один их типичных вопросов, решаемых судом – иск одесского купца Константина Папудова, «торгующего в Одессе под фирмою «К. Папудов и Братья» к дворянину Адаму Боку, жителю с. Ольшанка Балтского уезда Подольской губернии, за непоставку подвод, из-за чего вовремя не была доставлена пшеница из селения Рахны – владения помещика Домбровского⁹.

Особенно интересными представляются материалы о начале развития морского страхования в Одессе, в частности, о деятельности Греко-русской Императорской страховой конторы, Одесской греческой партикулярной страховой компании (конторы) и ее директоров Ивана Дестуни, Дмитрия Инглези, Дмитрия Палеолога. Сохранились сведения об их тяжбах с компанией «Карл Сикард, братья и Ко» (1816 г.), а также с командой матросов, поданных Республики Семи Соединенных островов, служивших на принадлежавшем нежинскому греку Георгию Афинаеву судне «Посейдон»¹⁰.

Из протоколов заседаний мы можем получить представление о том, каков был характер деловых конфликтов, по каким объективным и субъективным причинам они возникали, как процессуально оформлялись дела, как разрешались вопросы сохранения бизнеса, а также находим множество фактов о реалиях коммерческой жизни – кто, когда, чем и с кем торговал, объемы торговых сделок, выплата страховых сумм, названия судов и имена их собственников, описания товаров на судах и т.п.

Крепостные акты или *Крепостные книги регистрации купчих, завещаний, закладных и крепостных актов на имения, движимое и недвижимое имущество* сохранились, начиная с 1821 г. (имеются за 1821–1823, 1826–1828, 1831–1839, 1841–1853, 1856–1862, 1864–1868, 1888 гг.). В них – история движения капиталов, сведения о продаже движимого и недвижимого имущества (домов, кораблей, товаров), копии актовых записей о рождении, браке, смерти, духовные завещания и другие сведения по генеалогии.

Материалы о банкротствах представляют значительную часть фонда. Это такие дела, как: *Предписания Херсонского губернского правления о наложе-*

⁷ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 214. – Л. 18.

⁸ Там же. – Л. 1.

⁹ Там же. – Л. 59 об. – 60.

¹⁰ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 18. – Л. 46 об. – 47, 103 об. – 108, 172.

нии запретов на продажу имущества разных лиц за невозвращения долгов¹¹; (сохранились за 1836, 1839 гг.); Отчеты Одесского конкурсного управления по делам несостоятельных купцов¹²; Положение о порядке описи, оценке и публичной продаже имущества (1832 г.)¹³.

Показательным в этом отношении является дело «О несостоятельности коммерческого советника Ксениса» за 1836–1846 гг.¹⁴ Оно содержит отношения суда в Херсонское губернское правление, прокурору Одесского градоначальства, Одесский городской магистрат и полицию по поводу долгов Василия Ксениса казне и частным лицам. Из многочисленной документации наиболее информативным является экстракт из журнала заседаний коммерческого суда, из которого следует, что долги эти связаны с событиями 1811 г., когда во время российско-турецкой войны на феодосийский рейд были приведены начальником крейсерских отрядов капитан-лейтенантом Свинкиным девять судов под французским и турецким флагами. Суда эти, нагруженные «разными иностранными товарами» и захваченные в Геленджикской бухте, были адресованы торговавшим от имени константинопольских негодциантов тогда в Одессе купцам. Из-за военных действий товары эти решено было отдать под поручительство торговавшему тогда в Москве нежинскому греку и одесскому купцу Стерию Ксиде с товарищем его Стерием Медонаки. Ксида и Медонаки разместили их на хранение, за которое взялся отвечать Василий Ксенис. Однако, в 1812 г. Москва была взята армией Наполеона, а склады с товарами разграблены. Так, Ксенис оказался в должниках у тех, кто ожидал эти суда в Одессе. Интересно, как разрешилось это спорное дело. В-первых, сам Ксенис, несмотря на почти полное разорение ввиду общего упадка торговли, для сохранения своего честного имени в обществе пожертвовал на удовлетворение кредиторов всем, что только у него оставалось и чем мог свободно располагать. Однако этого было недостаточно. И суд принял необычное решение: «рекомендовать его, Ксениса, местному здешнему начальству, дабы мог он для доставления себе по возможности приличного звания, его содержания и быть всегда полезным обществу и торговле, испросить от начальства соизволения занять место маркитанта в Одесском карантине. Будучи мы твердо уверены, что он, Ксенис, как по сие время, так и в дополнении всех сопряженных с сим званием обязанностей не упустит оправдать заслуженное им доверие и снискать уважение начальства...»¹⁵.

Торговые листы о продаже домов с публичных торгов для покрытия долгов дают представление об имущественном состоянии конкретных лиц и о движении капиталов. Так, торговый лист на продажу дома одесского купца Леона

¹¹ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 424 за 1830 г.; Оп. 3. – Д. 52, 53 за 1856 г.

¹² ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 902 за 1840–1841 гг.; Оп. 2. – Д. 86 за 1864 г.; Оп. 1. – Д. 73 за 1870 г., д. 1365 за 1893 г., д. 1568 за 1895 г., д. 1798 за 1901–1908 гг., д. 2049, 2050, 2053 за 1903–1904 гг., д. 2130, 2305 за 1905 гг.

¹³ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 2. – Д. 166.

¹⁴ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 2. – Д. 39. – 146 л.

¹⁵ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 461. – Л. 33–34 об.

Филиппаки содержит описание предмета продажи: дом на Военном форштадте, в 7 квартале под № 48, с принадлежащим ему строением и землей, оцененный в 85 тыс. руб., который был обращен в продажу за долг Одесской конторе Государственного коммерческого банка; желающим купить этот дом оказался Дмитрий Палеолог; цена на торгах составила 30150 руб.¹⁶

Дело о несостоятельности одесских купцов 3-й гильдии Арона и Ицки Кофманов и о платеже их 10-ти кредиторам долгов на 6364 руб. является наглядным примером для понимания механизмов принятия решения. Началом рассмотрения дела было объявление публикации о несостоятельности, по делу Кофманов учреждено конкурсное управление. Суд рассмотрел все обстоятельства дела. Отмечалось, что Кофманы торговали несколько лет и «оправдывали общее к себе доверие». Однако по вине подрядчиков и нарушений сроков поставок оказались разорены. Особо отмечалось, что Кофманы стали несостоятельными не по своей вине, и что несмотря на их благоразумие и осторожность, предотвратить разорение было невозможно. Суд принял решение дать возможность родственнику Кофманов покрыть долги, и только в случае последующей неуплаты продавать имущество с аукциона. В документах указаны имена всех кредиторов – греки Питако, Зарифи, Скарлато, немец Швестр, караим Мангуби, евреи Груберы, Эдельштейн, итальянец Фиорини, русский Кузьмин.

Дела о выдаче оценочных свидетельств на дома дают представление о многообразии функций коммерческого суда. В случае, если владелец дома хотел отдать его в залог для получения в банке денежной ссуды, ему требовалось предоставить справки о благонадежности такой операции от 10-ти присутственных мест: из Конторы коммерческого банка, Строительного комитета, городского магистрата, городской полиции, сиротского суда, уездного суда, дворянской (или купеческой) опеки, уездного казначейства и земского суда. Далее городским архитектором составлялось детальное описание дома, а присяжными оценщиками определялась его стоимость. Только после этого Коммерческим судом производилась выдача оценочного свидетельства. К примеру, двухэтажный дом подполковника Лазаря Георгиевича Марангопуло «из негорючих материалов» на Военном форштадте был оценен в 1834 г. в 20000 руб. ассигнациями, а годовой доход от него – в 4129 руб.¹⁷

Дела об утверждении наследства содержат прошения наследников и душеприказчиков на имя императора о вступлении в права собственности умерших родственников в случае отсутствия необходимых документов, переписка суда с разными инстанциями (магистратом, городской думой, консульствами, полицией и др.) по вопросам истребования духовных завещаний, свидетельских показаний, решения суда. В таких делах можно обнаружить сами

¹⁶ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 461 – Л. 55.

¹⁷ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 2. – Д. 36. – 37 л.

завещания, клятвенные обещания свидетелей, копии актовых записей о смерти, биографические сведения о конкретных лицах, обстоятельства смерти и проч.¹⁸

Финансовые документы – книги для записи приходных сумм суда от взыскания пошлин за сделки (сохранились не за все годы) дают представление о характере самих сделок и доходах от деятельности суда в казну.

Дела о личном составе Одесского Коммерческого суда сохранились весьма фрагментарно. В штат суда входили: председатель, старшие члены суда, выборные члены суда от купечества, прокурор, пристав, секретарь, помощник секретаря, титулярный советник, маклеры (биржевые, портовые, морские, присяжные). К работе суда привлекались посредники – представители истцов и ответчиков, призванные помочь в переговорах и примирить стороны. Сохранилась переписка о маклерах – о том, в чьем ведомстве они должны быть – при коммерческом суде или при таможне (1815 г.), о том, как биржевые маклеры вмешиваются в дела морских, о недопустимости назначения на эту должность безграмотных (1820 г.)¹⁹ В журналах заседаний есть финансовая отчетность 19-ти маклеров. Одним из портовых маклеров был выходец с острова Левкада Федор Флогаитис – первый бургомистр Одессы, избранный в Магистрат греческим обществом в 1796 г. Сохранилось и дело за 1854 г. о службе биржевого маклера Симона Бернштейна²⁰, а также формулярный список служащего суда де-Метца²¹ и др.

Материалы *о состоянии делопроизводства суда* отражают процесс формирования документации, принципы ее систематизации, порядок подачи справок в разные инстанции, работу первого архивариуса суда – грека Харалампия Пантази. В частности, сохранилось дело за 1822–1827 гг. с красноречивым показательным названием – «Об архиве и беспорядках в делопроизводстве Одесского коммерческого суда»²².

По описи 5 в фонде хранятся 24 дела, не относящиеся непосредственно к деятельности суда. Это корреспонденция из разных вышестоящих инстанций, в основном, из Министерства юстиции, в т.ч. от министра юстиции князя А.Б. Лобанова-Ростовского, Управления Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора, Одесского военного губернатора, Херсонского губернского правления и др., присланная в суд «для сведения». В этих делах за 1817–1833 гг. – содержится информация по разным злободневным вопросам: о взыскании с контрабандистов денег, об открытии подписки на пожертвование изувеченным воинам; о втором издании почтового дорожника, о приобретении земель духоборами и молоканами; о розыске скопцов; об организации в Одессе архива истории и статистики Новороссийского края; о правилах торговли для иностранцев, об организации винных торгов; об определении на службу молодых дворян, об учреждении городского словесного суда при

¹⁸ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 2. – Д. 40.

¹⁹ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 1007, 1008, 1030.

²⁰ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 911.

²¹ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 1310.

²² ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 2. – Д. 3; Оп. 5. – Д. 17.

магистрате, о взятии подписки с чиновников и не служащих дворян о не участии их в масонских ложах и тайных обществах; о секвестре имений участников польского восстания 1830 г. и проч.

Дела по отдельным судебным процессам составляют большую часть фонда. Это преимущественно взаимные иски юридических и физических лиц. Они дают возможность составить представление о том, какие именно субъекты предпринимательской деятельности действовали в Одессе и в какое время, установить их национальную принадлежность и подданство, специализацию – чем, когда и с кем торговали, а также географические границы их деятельности. По описям фонда составляется указатель юридических лиц, в который уже включены: торговые дома (141), фирмы (53), общества, в т.ч. акционерные (51), товарищества (37), банки (27), страховые компании, общества и союзы (9), пароходства (7), артели (5), агентства, компании, конторы заводы, фабрики, мельницы, государственные учреждения.

Мы видим присутствие в Одессе иностранного капитала – США, Германия (Лейпциг, Берлин, Гамбург, Ганновер), Франция, Австрия, Китай и др. Греческий капитал представляли торговые дома и фирмы «Евстратий Севастопуло», «Ф.П. Родоканаки», «Г. Вучино», «Паригори, Леонтиди и Ко», «Л.Х. Дуварджоглу», «Ставро и Василий Канаки», «Георгий Твиди и Ко», банкирский дом «Братья Куссис» и др.

В качестве примера можно привести дело за 1868–1875 гг. о взаимных исках друг к другу Одесского торгового дома под фирмой Евстратия Севастопуло и одесского купца 1-й гильдии Панаги Константиновича Склаво²³. В деле находим прошения (исковые жалобы) обеих сторон в суд с изложением обстоятельств дела, объяснения и аргументацию (доказательства) ответчиков по сути сделки, продажный акт, решение Коммерческого суда в пользу Севастопуло, апелляцию Склаво в Правительствующий Сенат и решение «оставить без уважения» данное прошение, повторное рассмотрение дела в Одесском Коммерческом суде, решение о наложении штрафа на Склаво и определение суда за 1875 г. «дело считать оконченным и передать в архив»²⁴.

Из документов можно узнать не только детали процесса судопроизводства, но и сведения о родственных и партнерских связях участников дела. Так, поверенным П. Склаво был его родной брат, греческоподданный Фемистокл Склаво, действовавший на основании доверенности, выданной Российским Генеральным консульством в Лондоне.

Фонд Одесского коммерческого суда – это также ценнейшая база данных по персоналиям – лицам разных сословий, преимущественно купцов и мещан, также встречаются дворяне (Аркудинский, Розенштейн, Шуманский, Ижицкий, Шишкин, Курбанов, Лаув, греки-дворяне Папудов, Качаки, Ятро, Маврокордато, Карузо, князь Мурузи и др.), почетные граждане (Потапов, Кортацци, Бродский, Распопов, Штерны, Маразли, Кумбари, Криона Папа-Никола), военные и духовные лица.

²³ ГАОО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Д. 959.

²⁴ Там же. – Л. 109.

По материалам взаимных претензий можно проследить национальные и межнациональные связи. Из известных фамилий – евреи Рафаловичи, Рабиновичи; караимы Эгизы и Мангуби, итальянцы Анатра и Контесини; армяне Касаповы; немцы Гуммель, Трестеры, Мильманы; казак Лаврентий Забияка; меннониты Регир, Леткеман, Дик, Нефельдт. Есть тяжбы греков с евреями, немцами: иски Уреса к Скарлато, Маврокордато к Розинеру, Родоканаки к Бродскому, Ашкенази к Кумбари, Трестера к Бурьяди и т.п.

Одно из последних по хронологии дел суда за апрель 1919 г. – иск Моисея Дулицкого к обществу «Интимный кружок сценических деятелей «Аккорд». Суть иска: Дулицкий поставил «Аккорду» дорогостоящие алкогольные напитки – 212, 3/4 бутылок на сумму 20310 руб. – шампанское «Анри Редерер» (по 85 руб. за бут.), коньяки «Мартель» и Сараджиева (по 160 и 120 руб.), «Венедиктин» (по 380 руб.), виски «Английский» (по 170 руб.), портвейн, мадеру, малагу и французские вина (по 55 руб.). «Между тем, вследствие происшедшего в Одессе 3–5 апреля переворота принявшие напитки заведующий рестораном Томас и управляющий Папаяни поспешно выехали из Одессы, а ресторан по распоряжению властей был закрыт. Ликвидирован был и «Аккорд». Дело осталось открытым.

Документация Одесского коммерческого суда, хронологически охватывая период за более чем 100 лет, является одним из ценных источников по изучению торгово-промышленной и финансовой жизни дореволюционной Одессы. Материалы дают, прежде всего, представление о механизме государственного регулирования бизнеса, в частности, решения хозяйственных споров между субъектами предпринимательской деятельности с помощью особенных, специализированных учреждений, каковыми и являлись коммерческие суды.

Дела суда содержат богатейший фактический материал – названия торговых домов, фирм, акционерных обществ, товариществ, страховых компаний, государственных и частных банков, пароходств; имена представителей разных сословий (преимущественно купцов и мещан), занимавшихся торговой деятельностью в Одессе. Детальное исследование фонда позволяет определить направления и специализацию их деятельности, международные и межнациональные торговые связи. Такие материалы очень важны при составлении истории торговых домов (пример Петрококино – документы суда указали на время появления Петрококино в Одессе (1813 г.), интересные детали о фамилии: «Евстратий Петрококино, он же Страти Кокино» и т.п.)

Судебные дела о несостоятельности, материалы конкурсных управлений, иски юридических и физических лиц раскрывают такую пока еще малоизученную тему как история банкротств в самых разных ее аспектах – причины провала в бизнесе, механизм и процедура восстановления платежеспособности должника, реструктуризация задолженности, государственные меры воздействия на банкротств, восстановление или защита их деловой репутации и проч.

В настоящее время этот вопрос более чем актуален. К примеру, ежемесячно в Одессе становятся банкротами или ликвидируются из-за невозможности продолжения бизнеса до 800 частных предприятий. Арбитражные (третейские) суды

являются молодыми учреждениями в судебной системе и испытывают проблемы роста, за что часто подвергаются критике общества. А потому исторический опыт коммерческих судов XIX в. может быть востребован и полезен.

Проблемы и их разрешение

Дела фонда систематизированы по пяти описям (№ 1, 2, 3, 4, 5). Фонд впервые был описан (Опись 1) и упорядочен в 1939 г. В годы войны 11% фонда было утрачено, в послевоенный период составлены 4 описи на дополнительно обнаруженные дела. В результате описи составлены с нарушением тематико-хронологического принципа, отсутствуют алфавитные списки и указатели, что значительно затрудняет поиск информации. В связи с возрастающим интересом исследователей и в рамках осуществления программы информатизации Госархива Одесской области в 2010 г. создан электронный вариант описей фонда Одесского коммерческого суда. В настоящее время создаются тематический, именной и географический указатели к делам фонда, готовится комментарий к источникам. Планируется также подготовка печатного варианта результатов работы.

Анотація

Лілія Білоусова. Фонд Одеського комерційного суду як джерело для вивчення комерційного життя Одеси XIX – початку XX ст.

У статті поданий огляд діяльності Одеського комерційного суду, а також характеризується його діловодча документація, що становить унікальну колекцію у фондах Державного архіву Одеської області. Одеський комерційний суд (1808–1920) видав розбором торгових оборудок, справами з опіки, торгової неспроможності, вексельних позовів, видачею свідоцтв оцінки, реєстрації торговельних установ та збиранням комерційного мита у межах Одеського градоначальства. Суд посідав особливе місце у структурі місцевих установ Міністерства юстиції Російської імперії – це був перший спеціальний судовий орган для розгляду справ з торгових питань, створений на пропозицію генерал-губернатора Е. де Рішельє за зразком торгових судів Франції. Цей проект поклав початок системі комерційних судів у Російській імперії, покликаних сприяти розвитку бізнесу та оперативно розв'язувати господарські конфлікти. У першій третині XIX ст. подібні суди були запроваджені у містах, що переживали економічний підйом – у Таганрозі (1818), Феодосії (1819 р., пізніше переведений до Керчі), Архангельську (1821) та Ізмаїлі (1824 р., згодом переведений до Кишинєва), Санкт-Петербурзі (1832), Москві (1833), Новочеркаську (1835), Харкові, Тифлісі, Варшаві. З 1864 р., після прийняття нових судових уставів, постало питання про закриття комерційних судів як таких, що виконали свою історичну місію. Однак у Москві, Одесі, Санкт-Петербурзі та Варшаві вони продовжували діяти до революції.

Фонд Одеського комерційного суду надійшов на зберігання до Держархіву Одеської області у 1922 р. та початково містив 5124 справи. У нинішній час у наявності налічується 4451 справа за 1808–1920 рр. (683 од. зб. втрачені в роки Великої Вітчизняної війни). У справочинстві суду відклалися такі основні види

документів: журнали засідань і постанов суду з розгляду торгових угод, закладних, векселів, банкрутств, опік; актові книги купчих, духовних заповітів, позикових листів, дарчих; акти та листування щодо продажу нерухомого майна, про накладання та зняття заборон з маєтків; свідоцтва оцінки; книги реєстрації торговельних установ; відомості про власність та капітали купців; списки арештантів Одеського тюремного замку; слідчі матеріали та судові справи, позови юридичних та фізичних осіб тощо.

Фонд містить багатий фактичний матеріал: дані про російські та іноземні торгові дома, фірми, акціонерні товариства, страхові компанії, державні і приватні банки, пароплавства; про фізичних осіб – представників різних станів, національностей та підданства (переважно купців та міщан), що займалися торговою діяльністю в Одесі.

Матеріали суду дають уявлення про напрямки та спеціалізацію торгівлі та підприємництва в Одесі, процеси накопичення капіталу, фінансові інвестиції, географічні межі діяльності окремих фірм. Судові справи про неспроможність та матеріали конкурсних управлінь розкривають таку поки ще мало вивчену тему, як історія банкрутств в Одесі у різних її аспектах: причини провалів у бізнесі, процедура відновлення платоспроможності боржників, реструктуризація заборгованості, державні заходи впливу на банкрутів, відновлення або захист їхньої ділової репутації тощо. Вони дають, насамперед, розуміння механізму державної регуляції розвитку бізнесу, зокрема, рішень господарських суперечок між суб'єктами підприємницької діяльності за допомогою особливих, спеціалізованих установ, якими і були комерційні суди.

Ключові слова: Одеський комерційний суд, архівні джерела, Державний архів Одеської області, документи судочинства, господарські суперечки.

Аннотація

Лилия Белоусова. Фонд Одесского коммерческого суда как источник для изучения деловой жизни Одессы XIX – начала XX вв.

В статье дан обзор деятельности Одесского коммерческого суда, а также характеризуется его делопроизводственная документация, составившая уникальную коллекцию в фондах Государственного архива Одесской области. Одесский коммерческий суд (1808–1920) ведал разбором торговых сделок, делами по опеке, торговой несостоятельности, вексельным искам, выдачей оценочных свидетельств, регистрацией торговых учреждений и сбором коммерческих пошлин в пределах Одесского градоначальства. Суд занимал особое место в структуре местных учреждений Министерства юстиции России – это был первый специальный судебный орган для рассмотрения дел по торговым вопросам, созданный по предложению генерал-губернатора Э. де Ришелье по образцу торговых судов Франции. Этот проект положил начало системе коммерческих судов в Российской империи, призванных содействовать развитию бизнеса и оперативно разрешать хозяйственные конфликты. В первой трети XIX в. подобные суды были учреждены в городах, переживавших экономический подъем – в Таганроге (1818), Феодосии (1819 г., впоследствии переведен в

Керчь), Архангельске (1821) и Измаиле (1824 г., впоследствии переведен в Кишинев), Санкт-Петербурге (1832), Москве (1833), Новочеркасске (1835), Харькове, Тифлисе, Варшаве. С 1864 г., после принятия новых судебных уставов, встал вопрос о закрытии коммерческих судов как выполнивших свою историческую миссию. Однако в Москве, Одессе, Санкт-Петербурге и Варшаве они продолжали действовать вплоть до революции.

Фонд Одесского коммерческого суда поступил на хранение в Госархив Одесской области в 1922 г. и первоначально включал 5124 дела. В настоящее время в наличии имеется 4451 дело за 1808–1920 гг. (683 ед. хр. утрачены в годы Великой Отечественной войны). В делопроизводстве суда отложились такие основные виды документов: журналы заседаний и постановлений суда по разбору торговых сделок, закладных, векселей, банкротств, опеки; актовые книги купчих, духовных завещаний, заемных писем, дарственных; акты и переписка о продаже недвижимого имущества, наложении и снятии запретов с имений; оценочные свидетельства; книги регистрации торговых учреждений; сведения об имуществе и капиталах купцов; списки заключенных Одесского тюремного замка; следственные материалы и судебные дела иски юридических и физических лиц и др.

Фонд содержит богатейший фактический материал: сведения о российских и иностранных торговых домах, фирмах, акционерных обществах, товариществах, страховых компаниях, государственных и частных банках, пароходствах; о физических лицах – представителях разных сословий, национальностей и подданства (преимущественно купцов и мещан), занимавшихся торговой деятельностью в Одессе.

Материалы суда дают представление о направлениях и специализации торговли и предпринимательства в Одессе, процессе накопления капитала, финансовых инвестициях, географических границах деятельности отдельных фирм. Судебные дела о несостоятельности и материалы конкурсных управлений раскрывают такую пока еще мало изученную тему как история банкротств в Одессе в самых разных ее аспектах: причины провалов в бизнесе, процедура восстановления платежеспособности должников, реструктуризация задолженности, государственные меры воздействия на банкротов, восстановление или защита их деловой репутации и пр. Они дают, прежде всего, понимание механизма государственной регуляции развития бизнеса, в частности, решения хозяйственных споров между субъектами предпринимательской деятельности с помощью особенных, специализированных учреждений, каковыми и являлись коммерческие суды.

Ключевые слова: Одесский коммерческий суд, архивные источники, Государственный архив Одесской области, документы судопроизводства, хозяйственные споры.

Summary

Liliia Bilousova The Records of Odesa Commercial Court as a Research Source of Commercial Life in Odesa in 19th – early 20th century.

The Odesa Commercial Court was opened on November 26, 1808 further to the «The Statute of the Commercial Court for the City of Odesa» approved by the Emperor Alexander I on March 10, 1808. It covered bargains investigation, cases on

guardianships and insolvency, actions on bills, assessment certificates, registration of trade firms and purchase taxes within Odesa gradonachal'stvo (city of Odesa).

OCC hold a specific place within the structure of the local agencies subordinated to the Ministry of Justice of Russia, as it was the first particular judicial body for investigation of trade cases, initiated by Novorossia Governor-General E. de Richelieu on the model of French commercial courts. The project marked the beginning of the commercial courts system in the Russian Empire, aimed at promoting business development and efficient commercial conflict-solving. In the first third of 19th century similar courts were established in the cities with fast growing economy, namely: Taganrog (1818), Feodosia (1819, later transferred to Kerch), Arkhangelsk (1821), Ismail (1824, later transferred to Kishinev), St. Petersburg (1832), Moscow (1833), Novocherkask (1835), Kharkiv, Tiflis, Warsaw. Since 1864, following the adoption of the new court regulations, the question arose in terms of abolishing commercial courts due to their completed historical mission. Nevertheless, in Moscow, St. Petersburg, Odesa and Warsaw the mentioned courts were in operation till the October Revolution of 1917.

The Odesa Commercial Court records have been preserved at the State Archives of Odesa Oblast since 1922; originally they covered 5124 files, but now just 4451 files of 1808–1920 are available (683 files were lost during the World War II). The key records are presented by court proceedings minute-books and decisions on bargains, mortgages, bills, bankrupts, guardianship; registers of sale contracts, wills, borrow deals, deeds of gift; acts and correspondence related to real estate sales, imposing and removing bans, assessment certificates, registers of commercial firms; information on merchant capitals and property, lists of prisoners in Odesa; evidence and law cases, actions of juridical and physical persons, etc.

The fond contains numerous facts with regard to the Russian and foreign commercial firms, stock companies, trade and trust partnerships, insurance agencies, national and private banks, steamship companies; it also includes the information about physical persons of different social strata, nationalities and citizenship (mainly, merchants and petty bourgeoisie), who were involved in trading activities in Odesa.

The court records provide insight into commercial and entrepreneurship trends in Odesa, capital accumulation processes, investments, geographical profile of business activities. The court cases on insolvency and materials of auction sales shed light on the little-investigated history of bankruptcy in Odesa in its different aspects, specifically, the reasons of business failures, renewal procedure of debtors' creditworthiness, payments restructuring, the official actions respecting influence measures on bankrupts, renewal or protection of their business reputation etc. The archival documents provide, first and foremost, a better understanding of the mechanism of the state regulation of business development; in 36 particular, resolving of entrepreneurs' economic conflicts through specialized agencies (for example, commercial courts).

Keywords: Odesa Commercial Court, economic conflicts, archival sources, State Archives of Odesa Oblast, court documents.

ГРЕЧЕСКАЯ ОБЩИНА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ КЕРЧЬ-ЕНИКАЛЬСКОГО ГРАДОНАЧАЛЬСТВА В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В конце XVIII в. греческая община Керчи состояла из военнотружущих Албанского войска, которые принимали участие в боевых действиях русского флота в Архипелаге в период русско-турецкой войны 1768–1774 гт. Тем из них, кто по окончании войны изъявил желание переселиться в Керчь и Еникале, императрица Екатерина II указом №14283 от 28 марта 1775 г. на имя графа А. Орлова пообещала учредить «свободный и вольный» порт, освободить от уплаты налогов на 30 лет, а также даровала право беспощинной торговли во всех русских городах и портах¹. Другие иностранцы не имели права покупать земли, отведенные для греческого общества².

Вплоть до середины XIX в. греки, составлявшие большую часть населения Керчи и Еникале, занимали монопольное положение во внутренней и внешней торговле региона. Развитие торговли в конце XVIII – начале XIX вв. сдерживало то, что несмотря на обещание, «свободный и вольный» порт ни в Керчи, ни в Еникале учрежден не был. За привезенный в Керчь и Еникале товар полагалось заплатить вначале пошину на русской таможене, а затем еще 3–4% в денежном, или, реже, натуральном выражении, крымскому хану в случае, если товары предназначались для крымского рынка³. Вывозившиеся с Керченского полуострова товары при поступлении в Россию облагались пощиной соответственно тарифу. В соответствии с вышеназванным указом греческой общине было дано право беспощинной торговли, но льгота эта касалась только тех товаров, которые шли «для домашнего употребления».

¹ Сафонов С. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // ЗООИД. – Т.1. – Одесса, 1844. – С. 320-328.

² Подробнее о греческой общине Керчь-Еникальского градоначальства см. Быковская Н.В. Архипелажские переселенцы 1775 г. в Керчи и Еникале // Крымский музей. 1995–1996 гт. – Симферополь, 1996. – С.56-59; Быковская Н.В. Формирование греческой общины Керчь-Еникальского градоначальства (конец XVIII–XIX вв.) // Этнография Крыма XIX-XX в. и современные этнокультурные процессы. – Симферополь, 2002; Пряхин Ю. Греки в історії, культурі, економіці Керчі і Єнікале після приєднання Криму до Росії (кінець XVIII–початок XX ст.) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 2. – К., 1998. – С.144–145; Пряхин Ю.Д. Греки в истории России XVIII–XIX вв. – СПб.: Алетейя, 2008. – 304 с. Терентьева Н.А. Греки в Украине. – Киев, 1999. – 352 с.

³ РГВИА. – Ф.52. – Оп.1. – Д.110. Всеподданнейший доклад Военной коллегии, экстракты и записки о состоянии и проектах укрепления крепостей Керчь и Еникале, о состоящих в них батальонах, о торговле в Керчи и Еникале. – Л. 73.

В докладной записке «О торговле в Керчи и Еникале», принадлежащей перу неизвестного автора и датированной 1777 г., сказано: «...из привилегии сей выходит великое злоупотребление вывозом посторонних товаров на имя жителей». Между тем, по мнению автора, с учреждением беспошлинного порта «...вся почти торговля Крымская и Таманская обратились бы к сим местам» и «...греки и другие христиане, приходящие из Архипелага, Константинополя и многих других мест по Черному морю, предпочитают без сомнения выгодные как сии места для торговли и для поселения...»⁴.

Торговой льготой греки пользовались достаточно широко. Об этом свидетельствует письмо посланника России в Константинополе А.С. Стахиева от 27 августа 1779 г., адресованное коменданту крепостей Керчь и Еникале. А.С. Стахиев просил, чтобы комендант М.Д. Булдаков «попридержал» «наших» греческих переселенцев, отъезжающих по торговым промыслам и другим делам в Константинополь⁵. Из письма следует, что греки достаточно часто приезжали по торговым делам в Константинополь, причем в своих поездках вынуждены были отказаться от ношения греческой одежды, используя платье российских подданных, чтобы не навлекать на себя «ненависть и злобу» местного населения. Местные власти обратились к российскому посланнику с тем, чтобы он ограничил поездки греков, проживавших в Керчи и Еникале, на территорию Османской империи, поскольку турецкое правительство не могло гарантировать им безопасное пребывание на своей территории.

Основными предметами вывозной торговли в конце XVIII – начале XIX вв. были, прежде всего, рыба, в основном соленая, а также соль. Что касается кож, традиционного предмета вывоза из Крыма в период Крымского ханства, то их вывоз в необработанном виде из российских портов был запрещен в связи с устремлением правительства развить в пределах империи обработку кож. Но поскольку крымские татары выделкой кож не занимались, их экспорт был фактически прекращен. Статями ввоза в этот период были товары для внутреннего потребления: бакалея, табак, мелочные товары, дерево, посуда и др.

Заслуживает внимания тот факт, что основные отрасли, продукция которых шла на экспорт, также находились в руках греческой общины.

До 1775 г. все соляные промыслы Крыма, в том числе и Керченский, принадлежали Османской империи, а соль являлась главным предметом крымской экспортной торговли. Добыча и продажа ее производилась на Евпаторийских, Перекопских и Керченских озерах. Последний промысел

⁴ РГВИА. – Ф.52. – Оп.1. – Д.110. Всеподданнейший доклад Военной коллегии, экстракты и записки о состоянии и проектах укрепления крепостей Керчь и Еникале, о состоящих в них батальонах, о торговле в Керчи и Еникале. – Л. 73-74.

⁵ РГВИА. – Ф.52. – Оп.1. – Д.195. Рапорты исполняющего должность обер-коменданта крепости Керчь и Еникале полковника М.Д. Булдакова и копии ордеров ему генерал-майора Барзова, о количестве личного состава в батареях при крепостях Керчь и Еникале. – Л. 9-10.

принадлежал калге-султану, наследнику престола. После занятия Крыма и учреждения здесь Таврической области русское правительство отдало весь крымский соляной промысел на откуп греку Мавроени.

Важным занятием греков, проживавших в Керчи и Еникале, помимо торговли, была рыбная ловля. Российский академик П. Паллас в конце XVIII в. писал, что керченские греки «налавливают в год рыбы от трех до четырех сот тысяч ок (от 24 до 30 тысяч пудов). Красную белугу (балыки) и желудки ея (teschi), которые режутся на части, они солят с селитрой и сушат на воздухе; они составляют самую изысканную постную пищу, как в России, так и на греческих островах»⁶.

О значительном объеме производства «балыков» для экспортной торговли и в последующие десятилетия говорят следующие цифры. Так, в 1826 г. в Керчи за весенний период было выловлено 660 пуд. белуги, из которых произведено 340 пуд. «балыков» на сумму 6120 руб., в период осеннего лова – 400 пуд., на сумму 2080 руб. В том же году в Еникале весной было выловлено 4500 пуд. белуги, из них получено 2200 пуд. «балыков» на сумму 40 тыс. руб., а в течение осеннего периода – 3700 пуд.

Английский путешественник А. Кларк, посетивший крепости Керчь и Еникале около 1802 г., также отметил, что большая часть греков занята «торговыми спекуляциями». Он в течение нескольких дней прожил в доме еникальского грека по имени Кириаки. По свидетельству А. Кларка, у хозяина собирались греки из Архипелага, Кандии, с южных берегов Черного моря, из Трапезунда, Константинополя и др., торговавшие с российскими портами Азовского моря⁷.

К 20-м г. XIX в. греки все еще представляли собой самую многочисленную группу населения полуострова. Так, в 1824 г. в Керчи, насчитывавшей 1229 жителей, проживали 536 греков: 313 мужчин и 223 женщины, а в Еникале из общего количества 920 жителей – 268 мужчин и 400 женщин⁸. Экономическая и демографическая ситуация в регионе изменилась после открытия в Керчи порта. В 1821 г. Александр I подписал указ об учреждении Керчь-Еникальского градоначальства и открытии в Керчи порта для ввозной и вывозной торговли. Объявление о последнем событии поступило в канцелярию Таврического губернатора в конце декабря 1821 г. Первоначально текст объявления был набран на французском языке, так что губернатор попросил для обнародования перевести его на русский язык, поскольку других «...негоциантов здесь (т. е. – в пределах Керченского полуострова) кроме греков на жительстве вовсе не имеется»⁹. В навигацию 1822 г., керченский

⁶ Паллас П. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 гг. // ЗООИД. – Т.13. – Одесса, 1883. – С. 62.

⁷ Кларк А. Путешествие по России, Татарии и Турции // Археология и история Боспора. – Т.3. – Керчь, 1999. – С. 15.

⁸ РГИА. – Ф. 1281. – Оп.11. – Д.55. Отчет Керчь-Еникальского градоначальника за 1824 г. – Л. 6.

⁹ ГААРК. – Ф.26. – Оп.1. – Д.5724. – Л. 3.

порт открылся для вывозной и привозной торговли. Тогда же начали действовать портовая карантинная контора и портовая таможня. К 1828 г. было окончено строительство нового карантина.

Открытие в Керчи порта благоприятно отразилось на развитии экономики региона. С 1824 г. городской бюджет начал пополняться за счет взимания якорного сбора с судов, прибывавших в порт. Кроме того, в городскую казну поступал ластовый сбор, который уплачивался и владельцами торговых судов, и владельцами каботажных лодок, выполнявших погрузочно-разгрузочные работы в проливе. В 1828 г. было принято решение о предоставлении в пользу Керчи в течение 25 лет 10% таможенных доходов¹⁰.

Экономический подъем, вызванный деятельностью Керченского порта, повлек за собой стремительный рост численности городского населения, которое по сравнению с началом XIX в. увеличилось почти в 10 раз и составило к 1847 г. 12 тыс. чел. С ростом населения удельный вес греческой общины уменьшился и составил к середине XIX в. лишь 10-12% от общей численности. Так, к 1847 г. на территории Керчь-Еникальского градоначальства проживали 12 тыс. чел., в том числе, 1442 грека (2-я по численности группа после русских)¹¹. Тенденция уменьшения удельного веса греческого населения сохранилась и в последующие десятилетия.

Во второй половине XIX в. жизнь греческой общины регламентировалась общими для всего населения законами Российской империи, поскольку к тому времени действие льгот, дарованных при переселении, закончилось. Многие из представителей общины греков-мещан, накопив капитал, перешли в купеческое сословие.

Для торговой деятельности керченского греческого купечества того времени характерны средние объемы торговых операций, а также отсутствие узкой специализации. Так, в 1863 г. из 191 торгового свидетельства, выданного в градоначальстве, лишь 38 были предназначены купцам первой гильдии¹². Главными предметами экспортной торговли из керченского порта были рыба, соль, а также камень-ракушечник, добыча которого в промышленных масштабах начинается во второй половине XIX в.

В этот период представители греческой общины играли заметную роль как в промышленности, производившей товары для внешней торговли, так и в собственно торговой деятельности. В этот период бизнес строится уже, как правило, не семейно, а на индивидуальной основе. Многие из известных греческих семейств начиная с мелкого многопрофильного бизнеса, затем вкладывали накопленные средства в наиболее прибыльные сферы. Так,

¹⁰ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства на 1863 г. – Керчь, 1863. – С. 184.

¹¹ РГВИА. – Ф. ВУА. – Д. 19073. Военно-статистическое описание Крыма. 1848 г. Составил Герсеванов. – Л. 83.

¹² Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства на 1863 г. – Керчь, 1863. – С. 76.

наиболее известной в пределах Керчь-Еникальского градоначальства была греческая семья Посполитаки. Первые документы, касающиеся ее родоначальника, – Луки Евстафьевича Посполитаки – относятся к 1822 г.¹³ В архиве хранится его жалоба градоначальнику на капитана-лейтенанта Неженцева о том, что им были посланы матросы под предлогом добычи камня на земле, принадлежащей Посполитаки, а в действительности тот занялся поиском древностей и «вынул из под плит корону золотую, венец золотой, перстень золотой с большим зеленым камнем и др.».

Известна также и точная дата рождения Л.Е. Посполитаки – 29 августа 1769 года. Эти сведения известны благодаря тому факту, что из всего греческого некрополя, существовавшего с конца XVIII до середины XX в. у церкви Иоанна Предтечи, уцелело только одно надгробие – Л.Е. Посполитаки, и, вероятно, само захоронение. К сожалению, вследствие незначительных повреждений из даты смерти на надгробии читается только «16 сентября»¹⁴. Ответ на вопрос, почему в ходе реконструкции центральной площади города во второй половине 60-х гг. XX в. надгробие не тронули, содержится в переписке Керченского музея с главным архитектором города Керчь А.Н. Морозовым. В письме от 10 апреля 1967 г. директор музея Н. Литвиненко от имени музейных работников предложил оставить надгробие на месте в связи с тем, что Лука Евстафьевич был участником Отечественной войны 1812 г., а также участником «освободительной войны в Крыму»¹⁵. Вероятно, эти соображения сыграли решающую роль в разрешении вопроса о «целесообразности оставления захоронения»¹⁶.

Еще в начале XIX в. Л.Е. Посполитаки, помимо разведения виноградников на жалованной ему при переселении земле, занялся рыбной торговлей. Его сыновья, Евстафий и Дмитрий, пошли по стопам отца, каждый из них приобрел торговое свидетельство и занялся собственным делом. Первоначально Дмитрий Посполитаки, дела которого пошли удачнее, чем у его брата, держал на местном рынке рыбные столы, которые занимали шесть сажений¹⁷. К 70-м гг. XIX в. в его руках находился значительный объем рыбной торговли Керчи, ему же принадлежали и многочисленные рыбные заводы. Накопленные в результате удачных торговых операций средства вкладывались и Посполитаки и другими греческими семьями не только в расширение бизнеса, но и в недвижимость, землю, процентные бумаги.

¹³ ГАОО. – Ф.1. – Оп. 219. – Д.1. О назначении по Высочайшей воле 500 рублей для открытия около Керчи редкостей смотрителем Дюбрюксом. – Л. 43.

¹⁴ Подробное описание изображений и текстов на надгробии см. Санжаровец В.Ф. Прицерковное Иоанно-Предтеченское кладбище в Керчи и памятник К.И. Месаксуди // Памятники Крыма. – №22-23. – Симферополь, 2008. – С. 218-223.

¹⁵ Архив КИКЗ. – Оп.6. – Д.578. Исходящая переписка музея за 1967 г. – Л. 155.

¹⁶ Там же. – Л. 194.

¹⁷ ГААРК. – Ф.348. – Оп. 1. – Д. 2368. Об измерении городских площадей во взыскание в пользу города за 1866 год денег с лиц, занимающихся торговлею на тех площадях. – Л. 6-7.

Доходы Дмитрия Посполитаки позволили ему не только занять монопольные позиции в торговле рыбой, но и приобрести в Феодосийском уезде значительные земельные владения: свыше 2153 десятин у д. Чокрак-Бабчик и д. Бураш; 816 десятин при д. Сараймин; 2232 десятины у д. Мариенталь; при д. Аджибей и д. Ново-Дмитровка – 1510 десятин и др. Кроме того, собственностью Посполитаки стали несколько домов, лавки, денежные средства в виде наличных сумм, билетов Государственного банка, займов, акций, векселей. Совокупный размер его имущества в денежном выражении, согласно оценке, приведенной в завещании Д.Л. Посполитаки, достигал 500 тыс. руб.¹⁸

В соледобывающей промышленности градоначальства, поставлявшей свою продукцию на экспорт, известны семьи Грамматиковых, Деспотули (им принадлежала четвертая часть соленого озера Тобечик, а также соляные магазины). Среди купцов первой гильдии следует упомянуть также Алексея Константинова, в руках которого находилась торговля различными товарами. В 60-е гг. XIX в. ему на главной улице города – Воронцовской – принадлежали многочисленные лавки: табачная, бакалейная, галантерейная и мануфактурных товаров.

В развитии камнерезного промысла, также производившего экспортный товар, была заметной роль Д.П. Вергопуло. Кроме добычи камня, он держал собственный галантерейный магазин, винные подвалы, гостиницу и сдавал свои дома внаем под магазины. Известны и другие греки, которые занимались содержанием винных подвалов, торговлей импортным вином: Д.Ю. Кума, А.Д и М.А. Властари; тем же бизнесом владел и отец известного табачного фабриканта Константина Месаксуди – Яни (Иван) Месаксуди.

Наиболее известным представителем греческой общины Керчи, добившимся успеха в предпринимательстве, был Константин Иванович Месаксуди. Началом истории табачной фабрики Месаксуди принято считать 1867 г.¹⁹ Вполне вероятно, что К.И. Месаксуди мог приобрести уже имевшееся небольшое производство. Деловые качества предпринимателя позволили ему уже к началу 80-х гг. XIX в. превратить табачную фабрику в самую крупную в Керчи. В 1881 г. на ней работали 82 чел., и ее доля в общем производстве товаров промышленных предприятий Керчи составляла 4%. Продукция табачной фабрики находила сбыт не только в пределах Крыма, но также шла на внутренний рынок России: в Петербург, Москву, Киев, Харьков и др.

¹⁸ ГААКР. – Ф. 376. – Оп. 5. – Д. 3330. Дело об утверждении в правах наследства Дмитрия Посполитаки. – Л. 4.

¹⁹ Подробнее о семье Месаксуди см.: Быковская Н, Санжаровец В. Керченский табачный фабрикант Константин Месаксуди // Подвижники и меценаты. Греческие предприниматели и общественные деятели в Украине XVII-XIX ст. – Киев, 2001. – С. 176-189; Боровкова В.Н. Семья Месаксуди // Коллекционеры и торговцы керченскими древностями. – Керчь, 1999. – С. 107-116; Янищи Ф. Деятельность семей Месаксуди и Родоканаки на юге Украины (XIX – нач. XX вв.) // Украина-Греция: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. – Маріуполь, 1996.

Прекрасное, по отзывам современников, качество курительного табака и папирос фабрики Месаксуди достигалось применением особых рецептов, предполагавших использование лучших сортов турецкого и кавказского сырца. Последние через Екатеринодар поставлялись из районов Сухуми, Гудауты, Адлера, Туапсе, где со временем семьей Месаксуди была создана сеть промежуточных складов и даже приобретены несколько имений. Часть табака ввозилась и через керченский порт из-за границы.

Продукция табачной фабрики Месаксуди неоднократно удостоивалась наград на различных промышленных выставках и поставлялась даже к императорскому двору. В 1896-1897 гг. на фабрике работали свыше 260 чел. Ежедневно рабочими производилось около 18 тыс. пачек курительного табака и 500 пачек папирос. Годовой оборот фабрики в 1898-1899 гг. составлял 456 тыс. руб. К началу XX в. по объемам производства табачная фабрика Месаксуди вышла на первое место в Таврической губернии, оставив позади фабрики братьев Стамболи, Ашкенази и др. В 1909 г. наследники основали акционерное общество, Товарищество табачной фабрики «Наследники К.И. Месаксуди», основной капитал которого оценивался в 2,5 млн. руб.²⁰ Устав общества, высочайше утвержденный в Ливадии 16 декабря 1909 г., был введен в действие 1 февраля 1910 г. В декабре 1910 г. наследники К.И. Месаксуди оформили в министерстве торговли и промышленности свидетельство на право использовать товарный знак²¹. К 1912 г. годовой оборот табачной фабрики составлял 2 млн. руб., что позволяло ей входить в число самых крупных предприятий такого рода в Российской империи. В 1915 г. на

Значительная роль греческой общины в торговле имела следствием широкое представительство в выборных органах, регулировавших торговлю: коммерческих судах (Властари, Деспотули), карантинном округе (Л.Л. Качони, А.Д. Влассари), купеческой управе (Х.Н. Лаго), торговой депутации (А.А. Кумма).

Все значительные внешние и внутренние торговые операции проводились до открытия в начале XX в. Железнодорожного сообщения через морской торговый порт. К 80-м годам XIX в. керченский порт превратился в крупную узловую морскую станцию. Общий объем морской заграничной торговли всех азовских портов в этот период достигал 100 млн. пудов²².

Львиная доля грузоперевозок приходилась на зерновой хлеб, который вывозился в Англию и страны Средиземного моря. Для прохода из-за мелководности Керчь-Еникальского пролива, пароходы отгружали часть зерна на баржи, которые затем следовали за пароходом в Черное море, а за мысом Ак-Бурун производилась обратная перегрузка. Всего в год в проливе перегружалось свыше 4 млн. пуд. зерна²³.

²⁰ ГААРК. – Ф.780. – Оп.1. – Д. 2. – Л. 22.

²¹ ГААРК. – Ф.780. – Оп.1. – Д. 4. – Л. 30-42.

²² ГААРК. – Ф.610. – Оп.1. – Д.68. Переписка с отделом торговых портов, командиром Керченского порта, производителями работ по углублению дна в Керчь-Еникальском канале и Темрюке. – Л. 3.

²³ Там же. – Л. 3-4.

Кроме зернового хлеба, из портов Азовского моря, главным образом из Мариуполя, вывозился каменный уголь. На эти товары приходилось 84% всего грузооборота, как по внешней торговле, так и по каботажу²⁴.

Общий объем каботажной торговли, проходившей через Керченский порт, постоянно увеличивался. В среднем, по официальным данным, с 1881 по 1892 гг. из Керчи было вывезено 3 876 000 пуд. различных грузов. Главными предметами вывоза из Керчи в черноморские и азовские порты были соль, рыба, известняк. Кроме того, в этот период из керченского порта начинает вывозиться мука. Импортировались зерно, каменный уголь, лесоматериалы и другие грузы.

В период с 1905 по 1909 гг. через торговый порт ежегодно проходило свыше 2 тыс. судов по каботажному плаванию. Транзитом в Азовское море в 1905 г. прошло 1069 судов; в 1906 г. – 741; в 1907 г. – 721; в 1908 г. – 678; в 1909 г. – 1133 судов²⁵. Интересно, что в эти годы среди судов, направлявшиеся в порты Азовского моря, под греческим флагом шло больше кораблей, чем под каким-либо другим (соответственно в 1905 г. – 414; в 1906 г. – 278; в 1907 г. – 236; в 1908 г. – 241; в 1909 г. – 422 судов). Общий грузооборот порта в 1914 г. составил 17,2 млн. пуд.²⁶

В 1874 г. были проведены работы по углублению Керчь-Еникальского судоходного канала до 18–19 футов, что позволило увеличить грузоподъемность судов, проходивших через Керченский пролив и, соответственно объем торговых операций. Для обеспечения проводки судов через канал в Керчи еще с 60-х годов XIX в. существовали лоция Азовского моря и Керчь-Еникальского пролива, а при ней цех лоцманов и корпус штурманов. В сентябре 1899 г. вместо лоцманского цеха было создано Общество Керчь-Еникальских лоцманов, имевшее монопольное право на проводку судов. Значительная роль в Обществе традиционно принадлежала грекам из семейств Пано, Дракопуло, Манераки и др.

Согласно правилам, все суда во время следования по каналу должны были брать на борт лоцмана из Керчь-Еникальского общества лоцманов и далее неукоснительно следовать его указаниям. При входе в Азовское море капитаны судов предъявляли документы брандвахте, которая, проверив правильность их оформления, пропускала суда. При следовании обратным курсом капитаны судов останавливались у брандвахты для того, чтобы служащие последней, удостоверившись в осадке судна, дали разрешение на следование по каналу, или, в случае перегруженности корабля, определяли, насколько его следует разгрузить. В период лова сельди всем капитанам, вне зависимости от осадки судна, строго воспрещалось отклоняться от вех канала более чем на сто сажений и пересекать акваторию, отведенную для рыбной

²⁴ ГААРК. – Ф.610. – Оп.1. – Д.68. – Л. 8.

²⁵ Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства на 1911 г. – Керчь, 1911. – С. 34-35.

²⁶ Обзор Керчь-Еникальского градоначальства за 1914 и 1915. – Керчь, 1916. – С. 25.

ловли. Контролировать соблюдение всех этих правил во время прохода судна должны были лоцманы, находившиеся на борту, особая ответственность возлагалась на лоц-командира.

Подводя итоги, следует сказать, что развитие торговли в пределах Керчь-Еникальского градоначальства и открытие Керченского порта в большой мере связано с торговой деятельностью греческой общины, состоявшей из потомков греков, переселившихся некогда на эту территорию. Представители греческой общины способствовали развитию и становлению в регионе ряда отраслей промышленности, продукция которых предназначалась для экспортной торговли.

Список сокращений

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
ГААРК – Государственный архив Автономной республики Крым
РГИА – Российский государственный исторический архив
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив
КИКЗ – Керченский историко-культурный заповедник
ГАОО – Государственный архив Одесской области
ВУА – Военно-ученый архив

Анотація

Наталія Биковська. Внесок грецької громади в економічний розвиток Керч-Єнікальського градоначальства наприкінці XVIII – початку XX ст.

У статті розглядається участь грецької громади Керчі та Єнікале в економічному розвитку регіону, у відповідності до специфіки процесу виділяються хронологічні періоди. Так, з кінця XVIII до середини XIX ст. греки, що становили більшу частину населення Керчі та Єнікале, посідали монопольне становище у внутрішній та зовнішній торгівлі регіону. У відповідності до указу Катерини II грецька громада отримала право безмитної торгівлі, але пільги ці стосувалися лише товарів, призначених «для домашнього вжитку».

Основними предметами вивізної торгівлі наприкінці XVIII – початку XIX ст. були, насамперед, риба, переважно солоня, й сіль. Щодо шкір – традиційного предмета вивозу з Криму в період Кримського ханства, – експорт сириці з російських портів був під забороною внаслідок бажання уряду розвинути обробіток шкір у межах імперії. Кримські татари обробкою сириці не займалися, отже експорт шкір був фактично припинений. Предметами ввозу в цей період були товари для внутрішнього ужитку: бакалія, тютюн, дріб'язкові товари, деревина, посуд тощо.

Автор приділяє значну увагу тому факту, що основні експортні галузі також знаходилися в руках грецької общини. У другій половині XIX ст. життя грецької громади регламентувалося загальними для всього населення законами Російської імперії, оскільки на той час дія пільг, дарованих при переселенні, закінчилася. Більшість з представників общини греків-міщан, накопичивши капітал, перейшли до купецького стану.

Для торговельної діяльності того часу характерні середні обсяги комерційних операцій, а також відсутність вузької спеціалізації. Головними предметами експортної торгівлі з керченського порту були риба, сіль, а також камінь-ракушняк, видобування якого в промислових масштабах починається з другої половини XIX ст.

Представники грецької общини відігравали помітну роль як у промисловості, що виробляла товари для зовнішньої торгівлі, так і у власне торговельній діяльності. У другій половині XIX ст. бізнес будується вже, як правило, не сімейно, а на індивідуальній основі. Багато з відомих грецьких сімей починали з дрібного багатопрофільного бізнесу, вкладаючи потім накопичені кошти у найбільш прибутковій сфері. Значна роль грецької общини в торгівлі мала наслідком широке представництво у виборних органах, що регулювали торгівлю: комерційних судах (Властарі, Деспотулі), карантинній окрузі (Л.Л. Качоні, А.Д. Властарі), купецькій управі (Х.Н. Лаго), торговій депутації (А.А. Кумма).

До відкриття на початку XX ст. залізничного сполучення всі значні зовнішні та внутрішні торговельні операції проводилися через морський торговий порт. До 80-х років XIX ст. керченський порт перетворився на крупну вузлову морську станцію. Уже в 60-ті роки в Керчі існувала лоція Азовського моря та Керч-Єнікальської протоки з лоцмейстером та корпусом штурманів, пізніше – товариство керч-єнікальських лоцманів, що мало монопольне право на проводку кораблів. Значну роль у товаристві керч-єнікальських лоцманів традиційно відігравали греки (Пано, Дракопуло, Манеракі та ін.).

В цілому, розвиток торгівлі у межах Керч-Єнікальського градоначальства та відкриття Керченського порту прямо пов'язані з торговельною діяльністю грецької громади, започаткованої наприкінці XVIII ст. Представники грецької общини сприяли розвитку та становленню в регіоні ряду галузей промисловості, продукція яких була предметом експортних торгових операцій.

Ключові слова: грецька громада Керч-Єнікальського градоначальства, торговельна активність, товариство керч-єнікальських лоцманів.

Аннотація

Наталія Быковская. Греческая община в экономическом развитии Керчь-Еникальского градоначальства в конце XVIII – начале XX вв.

В статье рассматривается участие греческой общины Керчи и Еникале в экономическом развитии региона, в соответствии со спецификой процесса выделяются хронологические периоды. Так, с конца XVIII до середины XIX в. греки, составлявшие большую часть населения Керчи и Еникале, занимали монопольное положение во внутренней и внешней торговле региона. В соответствии с указом Екатерины II греческой общине было дано право беспошлинной торговли, но льгота эта касалась только тех товаров, которые шли «для домашнего употребления».

Основными предметами вывозной торговли в конце XVIII – начале XIX в. были, прежде всего, рыба, главным образом соленая, а также соль. Что касается

кожи, традиционного предмета вывоза из Крыма в период Крымского ханства, то ее вывоз в необработанном виде из российских портов был запрещен в связи с желанием правительства развить обработку кож в пределах империи. Крымские татары выделкой кож не занимались, так что экспорт кож был фактически прекращен. Предметами ввоза в этот период были товары для внутреннего потребления: бакалея, табак, мелочные товары, древесина, посуда и др.

Автор уделяет внимание тому факту, что основные экспортные отрасли также находились в руках греческой общины. Во второй половине XIX в. жизнь греческой общины регламентировалась общими для всего населения законами Российской империи, поскольку к тому времени действие льгот, дарованных при переселении, закончилось. Многие из представителей общины греков-мещан, накопив капитал, перешли в купеческое сословие.

Для торговой деятельности характерны средние объемы коммерческих операций, а также отсутствие узкой специализации. Главными предметами экспортной торговли из керченского порта были рыба, соль, а также камень-ракушечник, добыча которого в промышленных масштабах начинается во второй половине XIX в.

Представители греческой общины играли заметную роль как в промышленности, производившей товары для внешней торговли, так и в собственно торговой деятельности. Во второй половине XIX в. бизнес строится уже, как правило, не семейно, а на индивидуальной основе. Многие из известных греческих семейств начинали с мелкого многопрофильного бизнеса, вкладывая затем накопленные средства в наиболее прибыльные сферы. Значительная роль греческой общины в торговле имела следствием широкое представительство в выборных органах, регулировавших торговлю: коммерческих судах (Властари, Деспотули), карантинном округе (Л.Л. Качони, А.Д. Властари), купеческой управе (Х.Н. Лаго), торговой депутации (А.А. Кумма).

До открытия в начале XX в. железнодорожного сообщения все значительные внешние и внутренние торговые операции проводились через морской торговый порт. К 80-м годам XIX в. керченский порт превратился в крупную узловую морскую станцию. Уже в 60-е годы в Керчи существовала лоция Азовского моря и Керчь-Еникальского пролива с лоцмейстером и корпусом штурманов, позднее – общество керчь-еникальских лоцманов, имевшее монопольное право на проводку судов. Значительную роль в обществе керчь-еникальских лоцманов традиционно играли греки (Пано, Дракопуло, Манераки и др.).

В целом, развитие торговли в пределах Керчь-Еникальского градоначальства и открытие Керченского порта напрямую связано с торговой деятельностью греческой общины, берущей начало с 80-х годов XVIII в. Представители греческой общины способствовали развитию и становлению в регионе ряда отраслей промышленности, продукция которых была предметом экспортных торговых операций.

Ключевые слова: греческая община Керчь-Еникальского градоначальства, торговая активность, общество керчь-еникальских лоцманов.

Summary

Nataliia Bykovskaia. Contribution of Greek Community to Economic Development of Kerch-Yenikal District in late 18th – early 19th Cent.

In late 18th – early 19th centuries Greeks, the most populous group of Kerch and Yenikal, held a monopoly position in domestic and foreign trade of the region. Further to the Decree of Katherine II, the Greek community was entitled to tax-free trade, but it referred just to consumer goods.

In late 18th – early 19th centuries the main exported products were fish (mainly, salty) and salt. The retained imports included grocery-ware, tobacco, wood, tableware etc. Especially noteworthy is the fact that the main export fields were in the hands of the Greek community.

In the 2nd half of 19th century the life of the Greek community was regulated by the laws of the Russian Empire, as the effective period of the benefits provided to the first Greek settlers was over. Many of Greek petit bourgeois made capital and got the merchant status.

In practice, during the mentioned period the representatives of the Greek community were involved in all areas of activities.

They played a significant role in industry and trade. At that time business, as a rule, was run on a personal basis.

The significance of the Greek community in trade resulted in a wide Greek representation in elected trade regulation bodies, namely: commercial courts (Vlastari, Despotuli), the quarantine okrug (Kachoni, Vlastari), the merchant uprava (Lago), the trade deputation (Kumma).

By the 1880s Kerch port became a large sea terminal. In September, 1899 the Kerch-Yenikal Pilots Association was established with the monopoly pilotage right. Traditionally, Greeks held leading positions in this association (Pano, Drakopulo, Maneraki etc.).

Overall, it should be emphasized that trade development within Kerch-Yenikal town area and putting in operation of Kerch port is directly linked with trading activities of the Greek community.

Its representatives promoted formation and development of certain industries in the region, aimed at export trade operations.

Keywords: Greek Community of Kerch-Yenikal District, trade activities, the Kerch-Yenikale Pilots Guild.

УДК: [339.178.4 + 339.56] (=14) (560.6-17) "14/17"

ГРЕЦЬКІ ПІДПРИЄМЦІ ТА МОРЕПЛАВЦІ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ДОБИ ОСМАНСЬКОГО ПАНУВАННЯ ТА РОСІЙСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ, XV–XVIII СТ.

Провідна роль грецьких купців і капітанів у розвитку торгівлі Російської імперії на Чорному та Середземному морях наприкінці XVIII – на початку XX ст., особливо у початковий її період (до Кримської війни 1853–1856 рр.) змушує задатися питанням про причини та передумови ділової активності греків у російському Північному Причорномор'ї.

Це питання поки що не знайшло належного пояснення, здається, більше через дистанцію між дослідженнями російського та османського періодів в історії Північного Причорномор'я, ніж дистанцію між трьома науковими дисциплінами, яких воно торкається – елліністики, османістики та славістики. На це вказує загальноприйнята періодизація в історії грецької присутності у Російській імперії, що визнала за початковий рубіж російського періоду завоювання Північного Причорномор'я Російською імперією, що припало на 1768–1812 рр.¹ Однак така періодизація, зокрема виділення означеного рубежу, ігнорує попередній столітній період експансії Російської імперії у Північному Причорномор'ї, що розпочався встановленням протекторату над Україною 1654 р. і став свідком чотирьох російсько-турецьких воєн (мирні договори 1680, 1700, 1711, 1739)². Таким чином, російській добі було відведено лише період драматичних перемін, як от витіснення кочового скотарства та розорання степів, розвиток промисловості та відповідні соціальні та культурні трансформації, завдяки чому вона набула вигляду епохи модернізації. Тим самим їй штучно протиставлено і маргіналізовано попередню османську епоху як добу відсталості, тим більше, що Османська імперія справді стала на шлях модернізації пізніше Російської імперії і у XIX ст. робила тільки перші і непослідовні рухи на цьому шляху.

¹ Ця періодизація, прийнята російською історіографією, поділяється і грецькими істориками, наприклад: Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς στη νότια Ρωσσία. 1775–1861. – Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1998. – 365 с.; Пряхин Ю.Д. Греки в истории России XVIII–XIX веков. – С.-Петербург: Алетейя, 2008. – 304 с. Цей же період взято для обговорення і на конференції, матеріали якої вміщено у цьому виданні.

² Ч. Кінг в історії Чорного моря також відніс початок російської доби на раніший час – 1700 р., коли за Константинопольським договором Османи відступили росіянам фортеці Газі-Кермен на Дніпрі та Азак в усті Дону. – Див.: King Ch. The Black Sea. A History. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 139-186. Переклад українською: Кінг Ч. Історія Чорного моря. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 171-230.

Між тим, в історії грецького підприємництва, як і взагалі грецької присутності у Північному Причорномор'ї, якщо їх брати окремою темою, початок російської доби теж було б доречно віднести до середини XVII ст. – завдяки заснуванню грецької торговельної колонії в українському місті Ніжині 1657 р.³. Греки Ніжина, як щойно тепер почало відкриватися, також брали участь у морській торгівлі⁴, а отже кінець XVIII ст. не був її початком також. Словом, відсунення хронологічних меж російської доби на раніший час виглядало б слушним і для даної теми. Але те, що цей самий рубіж XVIII–XIX ст. прийнято ще й для поділу періодів модерного та ранньо-модерного часу, також заважає розширенню хронологічних меж і в історії грецького підприємництва та мореплавства⁵.

Внаслідок цієї періодизації діяльність російського уряду заступає собою інші чинники модернізації Північного Причорномор'я, включно з підприємницькою ініціативою грецьких купців та мореплавців. Періодизація за подіями політичної історії пасує хіба що для того, аби розглядати грецьке підприємництво як складову національних відносин, російсько-грецьких чи українсько-грецьких⁶, але такий підхід притаманний уже збанкрутілому модерному дискурсу.

Розглядаючи ж історію грецького підприємництва та мореплавства у Північному Причорномор'ї як самостійний об'єкт, навряд чи можна сумніватися в тому, що греки, які виявили інтерес до російського ринку, вже мусили мати власний торговельний флот, купців, які володіли значним капіталом для проведення масштабних торговельних операцій, налагоджені партнерські зв'язки з країнами європейського Середземномор'я, нарешті досвід мореплавання і торгівлі у Північному Причорномор'ї. В них навіть були якісь переваги над своїми конкурентами з європейських країн, зокрема над французами, англійцями та голландцями, хоча ті також мали давні торговельні зносини з Османською імперією і навіть були захищені торговельними угодами їхніх урядів з Османською імперією (так званими капітуляціями).

Що пояснення успішної грецької морської торгівлі у російському Причорномор'ї слід шукати в османській добі наводить на думку і той факт, що на російському ринку проявили себе лише вихідці з тих місцевостей, де греки займалися міжнародною торгівлею за часів Османської імперії. Так, греки

³ Приклади такої періодизації див.: Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. – Ніжин, 2011. – С. 380 с.; Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) – Київ: Аквилон-Пресс, 1999. – 350 с.

⁴ Див. статтю Є.К. Чернухіна «Греки Нежина и торговое мореходство: к постановке проблемы и источники», вміщену у цьому збірнику.

⁵ Цим періодом обмежується об'єкт спеціального ґрунтовного дослідження грецького мореплавства: *Χαρλαύτη Τζ. Ιστορία της Ελληνόκτητης Ναυτιλίας. 19ος – 20ος. – Αθήνα, 2001. – 710 σ.*

⁶ Це притаманне працям, в яких тему і заголовки сформульовано на кшталт «Греки в Україні/ Росії», «Внесок греків в ...» вони, зокрема, представлені і в даному виданні.

Кримського півострова, яких було переселено у Надазов'я наприкінці XVIII ст., не були помітні у великій торгівлі ще з генуезьких часів⁷. У столичному Стамбулі купці з мусульман, вірмен та євреїв у початковій століття «туркократії» теж відсунули греків від великої торгівлі⁸. Вони були там переважно дрібними торгівцями та ремісниками⁹ до XVII ст., коли до району Фанар почали переїжджати родини з заможних грецьких кланів підприємців із провінції. У чорноморських портах Російської імперії чільні позиції посіли вихідці з острова Хіос, Яніни, які, втім, були членами фанаріотських родин. З цих же місцевостей походили й купці грецької громади в українському місті Ніжин¹⁰. Окрему групу становили вихідці з Іонійських островів, які були підданцями Венеціанської республіки, що володіла названими островами з XV ст. до 1799 р.

Не претендуючи на вичерпну відповідь на поставлене питання, а скоріше прагнучи обґрунтувати його правомірність, дана стаття пропонує огляд відомостей про торгівлю та мореплавство греків у Північному Причорномор'ї в османську добу, себто від XV до рубежу XVIII–XIX ст.

Справедливість визначення Чорного моря «османським озером» не викликає сумніву. Османці не лише володіли Протоками, але й підкорили усе узбережжя Чорного моря. Проте всупереч поширеному переконанню невідомо, щоби османський уряд колись переслідував мету закрити доступ сюди іноземних купців. Навпаки, існує достатньо свідчень про те, що іноземні купці продовжували вести торгівлю на Чорному морі, зокрема у північних його портах. Такий стан речей було відкрито в рамках вивчення стосунків між Османською імперією та Венецією, а також з'ясування питання, наскільки Чорне море було в османський час закритим для міжнародних купців¹¹.

⁷ Balard M. The Greeks of the Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries // *Dumbarton Oaks Papers*. – №49. – 1995. – P. 23-32. Дані османських переписів уже на середину XVI ст. не дають жодних натяків на це. – Див.: Halenko A. Les diasporas grecques et arménienne en Crimée ottomane dans la première moitié du XVIe siècle // *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives: Actes du colloque européen et international organisé à l'École française d'Athènes (4–7 octobre 2001)* / Eds. M. Bruneau. I. Hassiotis, M. Hovanessian, C. Mouradian. – Athènes, 2007. – P. 107-119.

⁸ З грецьких купців, які вели торгівлю з Річчю Посполитою та Московією, відомо хіба що про Андрія Халкоконділу зі Стамбула у першій половині XVI ст. Інших греків, що проявилися у цій торгівлі не видно, бо вся вона перебувала в руках мусульман та вірмен. – Див. Veinstein G. *Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique* // *Cahiers du monde russe*. – 1994. – XXXV. – P. 713-738.

⁹ Mantran R. *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*. – Paris, 1962. – P. 451

¹⁰ Див. список членів Ніжинського братства 1769 р.: Харлампович К. *Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст.* – С. 272-284.

¹¹ Найважливіші студії та публікації джерел див.: Villain-Gandossi C. *Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte Ottomane au XVIe siècle* // *Südost Forschungen*. – 1967. – XXVI. – P. 22-45; XXIX. – 1970. – С. 290-301; Inalcik H. *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans* // *Αρχαίον Πόντου*. – № 35. – Афіни, 1979. – P. 74-110; Berindei M., Veinstein G. *La Tana-Azaq de la présence*

За введеними в науковий обіг документами випливає, що в османський період на Чорному морі найбільш помітними з європейських купців та капітанів були венеціанці. На відміну від генуезців, які втратили свої колонії у Причорномор'ї та Егейському морі (в їхніх руках залишився острів Хіос до 1566 р.) і переорієнтували свої комерційні інтереси на Атлантику, Венеціанська республіка і в османські часи володіла багатьма грецькими островами, зокрема Іонійськими островами, островом Крит, колоніями у Морей. Тому, по-перше, Венеція мала тісні комерційні і політичні стосунки з Османською імперією, попри сім воєн поміж ними, та зберегла свої комерційні інтереси у Чорному морі, а по-друге, серед її підданців були грецькі купці та капітани, які були мешканцями підлеглих їй грецьких островів. При цьому комерційні зв'язки Венеції з іншими європейськими країнами надавали можливість грецьким купцям, її підданцям, брати участь у торгівлі між Османською імперією та Західною Європою, що вело до накопичення капіталу, партнерських зв'язків, досвіду та практичних навичок, таких як знання іноземних мов та процедур укладення контрактів. Отже, венеціанські підданці є першою групою іноземців в Османській імперії для пошуку грецьких купців.

Деякі документальні свідчення про відвідування Чорного моря венеціанськими купцями, що привернули увагу істориків, прямо вказували на грецьких купців та капітанів, тому вони лягли в основу даного повідомлення. Їм на додачу наведено й нові дані, знайдені в інших джерелах, як документальних, так і наративних. Останні відкривають антропологічні аспекти теми, наприклад, знання приїжджими грецькими купцями місцевих мов та їхні ділові й людські контакти у Північному Причорномор'ї, що з огляду на епізодичність документальних джерел та брак узагальнюючих даних дозволяють точніше оцінити їхню освоєність в цьому регіоні.

Уже найраніше джерело, що відноситься до османської епохи на Чорному морі – реєстр митних заборгованостей за 1487–1490 рр., складений у митниці міста Кефе (колишньої столиці генуезької колоніальної території у Чорному морі Кафи, а за османського правління – столиці однойменної провінції) – вказував на відвідування міста італійськими купцями та капітанами кораблів. Італійці виділялися прізвиськом *ефрендж*, себто «франк» (європеець), та своїми іменами *Зорзі* (Джорджо), *Лорендж* (Лоренцо), *Чакамо* або *Чакомі* (Джакомо), *Бортема Балестрін* (Бартелемі Балестріно?), *Зані* (Джанні). Ці купці в основному вивозили з Азаку та Кефе рибу, зокрема осетрину (*mah-i morina*), та кав'яр (*havyar*)¹², а завозили європейські тканини, найчастіше

italienne á l'empire ottomane (fin XIIIe – milieu XVIe siècle) // Turcica. – Vol. 8. – №2. – 1976. – С. 110-201; Berindei M. Les vénitiens en mer Noire XVIe–XVIIe siècles: Nouveaux documents // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1989. – XXX. – P. 207-224.

¹² İnalçık H. The Customs Register of Caffa, 1487–1490 [Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. I.] / Ed. V. Ostapchuk. – Cambridge, Mass., 1996. – P. 56, 70 (зазначено сторінки перекладу джерела).

підкладну тканину (*bitane*) та сукно (*çuka*) з Бергамо (*Bergama*)¹³. Серед них легко впізнати венеціанців за характерною для них вимовою імен *Зорзі* та *Зані*, що її уважно зафіксували османські писарі. Крім того, на зв'язок цих купців з Венецією вказувало те, що згадане місто Бергамо з 1428 р. належало Венеціанській республіці.

Реєстр також містив згадки про доставку італійськими кораблями османських підданців з їхніми товарами і навпаки – пересування італійських купців на судах османських підданців. Привертає увагу випадок партнерства італійського купця з греками: *Ефрендж Антон* разом з якимось *Тодоросом* привезли вантажі кав'яру з Азаку на кораблі якогось *Міхала*¹⁴. Приналежність імен усіх трьох партнерів грецькому антропонімікону наводить на припущення, що купець Антон міг і сам бути греком з якихось з Іонійських островів або якогось з островів Архіпелагу, що й пояснювало б вибір ними супутників. Але якщо він був італійцем, а інші греки – османськими підданцями, то тим більше, вибір ним виключно грецьких подільників свідчить на користь його звичності до грекомовного середовища.

Генуезькі купці з острова Хіос 1500 р. вантажили у Кілії солону осетрину, шкіри, вовну, сир для Криту, що перебував тоді в руках Венеції.¹⁵ Договори османського уряду з Венецією від 1480, 1513 та 1517 рр. надавали дозвіл венеціанцям проходити Протоки і торгувати, зокрема у Кефе та Трапезунді¹⁶.

Османські документи внутрішньої циркуляції засвідчували зацікавленість Порти у торгівлі європейців на Чорному морі. Так, уряд нагадував *кадію* (судді) Геліболу 1530 р. та *кадію* Стамбула 1549 р. про дозвіл купцям Венеції проходити у Чорне море для того, щоби, зокрема, вивозити звідти кав'яр та рибу¹⁷. Законоположення про податкові тарифи (*kanun-name*) провінції Кефе від бл. 1520 та 1542 рр. пояснювали, що османський уряд був зацікавлений у податкових надходженнях від вивозу європейцями місцевих продуктів, зокрема зерна, риби та кав'яру, які обкладалися податком у розмірі 4,2%¹⁸. Інтерес Порти у торгівлі з європейцями полягав значною мірою у митних надходженнях. Справді, оподаткування венеціанських купців, які провозили через Кілію та Ак-Керман у Річ Посполиту та Московію вина з належного їм Криту та вивіз у зворотньому напрямку

¹³ Ibid. – Р. 54, 68-69, 76 (зазначено сторінки перекладу джерела).

¹⁴ Ibid. – Р. 11 (текст), 54 (переклад).

¹⁵ Berindei M. Op. cit. – Р. 208.

¹⁶ Villain-Gandossi C. Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte Ottomane au XVIe siècle // Südost Forschungen. – 1967. – XXVI. – Р. 33, 40; Berindei M. Op. cit. – Р. 208.

¹⁷ Berindei M. Op. cit. – Р. 208.

¹⁸ Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд ТТД, №380, №214, розділ «Законоположення (*kanun-name*) про [податки, що збираються у] порту Кефе».

риби, щороку приносило османській скарбниці 300 тис. акче (приблизно 5 тис. золотих)¹⁹.

1552 р. італійські резиденти Галати, які працювали для Венеції, через надлишок зерна на османських ринках і побоювання збити ціни на нього у Європі, планували відмовитись від його вивозу з Чорного моря, а натомість закупувати там шкури, вовну та кав'яр.²⁰

З цих документів виразно видно, що італійці шукали у Північному Причорномор'ї головно рибу, схоже, передусім осетрину, та кав'яр – делікатесні продукти, що на той час вже мали сталий попит у Західній Європі²¹. Азак і за османського панування зберіг своє значення головного центру заготівлі осетрини, тож інтерес до нього італійських купців був зрозумілий.

Податковий перепис провінції Кефе 1542 р. дає приклад навіть якогось меткого європейського ділка, який оселився в Азаку і навернувся в іслам. Він фігурує у реєстрі під іменем Агмеда Фіренга або Агмеда ібн Абдуллага (з обов'язковим для новонаверненого мусульманина патронімом). За ним у реєстрі рахувалися (себто перебували у власності, на відкупі та в оренді) 5 будинків (*hane*), 5 торговельних яток (*dukkân*), 5 складів (*mahzen*), 6 рибалень (*talyan*)²². Це видає в ньому великого рибопромисловця і купця, який до всього напевно використовував найманих сезонних робітників, через що йому потрібні були усі ці будинки різного призначення.

Проте Азак продовжували відвідувати й багато венеціанських підданців. Османська влада у зв'язку з цим навіть санкціонувала присутність там венеціанських консулів для залагодження суперечок, що торкалися підданих Венеції. Консулів в Азак призначав венеціанський постійний резидент у Стамбулі (*baylo*) з числа купців, які там бували, а Порта затверджувала призначених на посаді. До функцій консулів належало розв'язання суперечок між венеціанськими підданцями та захист інтересів останніх перед османськими урядовцями.

Що ініціатива призначення консулів виходила від венеціанців, а османці визнали слушним піти назустріч, свідчить те, що і цей посадовець, і посада означалися не османським терміном, як це звичайно практикувалося для ана-

¹⁹ İnalçık H. The question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans // Essays in Ottoman History. – Istanbul: EREN, 1998. – P. 445.

²⁰ Aimard M. Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle. – Paris: S.E.V.P.E.N., 1966. – P. 130

²¹ Про вивіз солоної осетрини (*sollos*) та кав'яру до Кастилії та Фландрії згадує севільський мандрівник Перо Тафур у 30-х рр. XV ст. Власне, цікавість побачити процес виробництва кав'яру послужила приводом для його подорожі в основний центр промислу – Тану, яку місцеві тюркомовні мешканці та пізніше османці йменували Азаком. – Див.: Tafur Pero, *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos. (1435–1439)*. – Madrid, 1874. – P. 162.

²² Підраховано Автором. – Див.: Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд ТТД, No214.

логічних посад серед османських підданців²³, а по-європейськи: відповідно *konsulos* та *konsuloshuk*. Так, ферман, датований кінцем липня – початком серпня 1593 р., наказував консулу Батісті Маса «перебувати [в Азаку], відправляючи консульство» (*buyurdum ki mezbur anda konsuloshuk muharrikiyle oturur*)²⁴.

А перший випадок призначення венеціанського консула до Азаку відноситься до 1559 р. Про це йшлося у звіті байло Маріно ді Каваллі від 10 вересня 1559 р. Байло повідомив, що венеціанці, які відвідували Азак, були головно греками. Венеція на той час володіла деякими грецькими територіями, зокрема островом Крит та Іонійськими островами. Оскільки у документі серед підданців Венеції спеціально виділялися греки (*alcun Greco* – «якийсь грек»), а також згадувалося про доручення консулові дістати від представників османського фіску майно якогось померлого корфіота (*uno povero Corfioto*), себто мешканця з острова Корфу, в сумі 65 золотих, то зрозуміло, що серед грецьких підданців Венеції, які навідувалися до тих місць, були вихідці з Іонійських островів²⁵.

Крім Дону та Азовського моря, славилося осетрами також гирло Дунаю. Венеціанці діставалися туди, прямуючи до міста Кілія, що знаходилося при впадінні Дунаю – там існувала митниця для іноземних купців²⁶. Відомі два дозволи з 1620-х рр., видані венеціанським купцям на придбання осетрів та кав'яру у Кілії, причому в одному з них зазначено про щорічні поїздки купців з цією метою²⁷. Тому венеціанці призначали консула туди також, незважаючи навіть на небезпеку козацьких нападів. Ймовірно, що першим з консулів у тих місцях був домініканський монах і проповідник Емідіо Дортеллі д'Асколі, автор докладного опису Чорного моря. Він повинен був обійняти цю посаду 1635 р., але потонув під час морської катастрофи уже в наступному році. Наступного консула в Кілію на ім'я Джироламо Томазі султан призначив на запит байла Алоїзіо Контаріні у жовтні 1640 р.²⁸

²³ Наприклад, представнику руської громади в тому-таки Азаку османці надали османський титул/посаду кетхюди – *кетхюда-і русіяні*. – Там само. – Арк. 223

²⁴ Berindei M. Op. cit. – P. 220 (факсиміле документа, рядок 13)

²⁵ Ibid. – P. 209-210, цитата з документа наведена на с. 213-214.

²⁶ «Законоположення про відкупи порту Кілії» з кануннаме провінції Бендер-Аккерман передбачали стягання мита 5% з іноземців. – Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд TTD, No214, арк. 19; Berindei M., Veinstein G. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1981. – XXII. – P. 266.

²⁷ Faroghi S. The Venetian presence in the Ottoman Empire, 1600–1630 // The Ottoman Empire and the World-Economy / Huri Islamoğlu-Inan, ed. – Cambridge: Cambridge University Press – Paris: Maison des sciences de l'Homme, 1987. – P.333. Слід зауважити, що авторка статті, не маючи інших відомостей про венеціанську торгівлю на Чорному морі, зробила помилкове припущення про її незначні обсяги.

²⁸ Ці відомості наведено в копії привілею (*нішан*) султана Мегмеда IV у жовтні 1640 р. новопризначеному консулу Кілії. – Див.: Berindei M. Op. cit. – P. 211, 216-218 (переклад документа), 221-223 (факсиміле документа).

Кефе, колишня генуезька Кафа, і в османську добу продовжувала вабити до себе як самих італійців, так і їхніх грецьких підданців та партнерів. Цей порт також був місцем закупівлі риби та кав'яру.

Напевно, у середовищі місцевих греків заїжджі купці з Венеції та її колоній знаходили собі компаньйонів. Цікаві свідчення цього знаходяться у вже згадуваному податковому реєстрі провінції Кефе 1542 р. Серед греків Кефе вказано 12 носіїв латинського імені Агостин (Августин) разом з такими похідними від нього, як Агості, Агос і навіть Агос-бек. Також там було зареєстровано три Зорзі, себто Джорджо у венеціанській вимові, та аж 68 Антонів. Крім того, жіноче ім'я Уляна засвідчено для 8 жінок-рабинь²⁹. Уляна чи Ульяна – це венеціанська ж вимова імені Джуліана, що наводить на думку про причетність венеціанців до работоргівлі в османському Криму.

В нашому розпорядженні є три нарративні джерела, що подають узагальнені спостереження про торгівлю на Чорному морі у XVII ст., і в них вказується на активність грецьких купців та капітанів.

Згадуваний вище Емідіо Дортеллі д'Асколі у своєму «Описі Чорного моря» повідомляв, що кав'яр з Чорного моря постачався до різних місць «Татарії» (себто Північного Причорномор'я), до Константинополя та на острови Архіпелагу, і що сюди прибувають мешканці Хіуса (*Sciotli*), аби його купувати. Крім того, певна кількість солоної осетрини різних сортів вивозилася з Кефе до Венеції – 200 бочок щорічно³⁰. Дортеллі д'Асколі прямо не говорить про греків, залучених до вивозу риби у Венецію, зате він засвідчує помітність мешканців з грецького острова Хіос у торгівлі кав'яром.

Ніколо Барті або Басці з Лукки провів певний час між 1632 та 1639 рр. у Криму. Серед багатьох народів, яких він бачив у Кефе, він також виділив хіоситів (*Sciuotti*) і знову разом з венеціанцями³¹. Ті й інші також купували у великій кількості осетрину та кав'яр (*morone e caviale*).

²⁹ Підраховано Автором. – Див.: Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд ТТД, No214.

³⁰ Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Емиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г. / Перевод Н. Н. Пименова, прим. А.Л. Бертье-Далагарда // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1888. – С. 100.

³¹ “È frequentata questa città da molte nazioni, et in particolare da Polacchi cattolici, li quali v'hanno quendici case tra schiavi e liberi e da Sciuotti e Venetiani e molte altre, le quali vengono per prendere delli Bigniscie, morone e caviale, essendone in queste parti grandissima abbondanza”. – Bibliothèque nationale de France, Inventaire des nouvelles acquisitions latins. Т. II, n 18762. “Nouva e vera Relatione del Viaggio fatto da Nicolo Barti da Lucca nell'anno 1632 sino all'1639 nelle parti di Tartaria, Circassia e Mingreglia, doue si narranno molti successi stranni e curiosi”. Автор приносить вдячність знавцю творів італійських мандрівників в Османській імперії Елізабеті Боррмео (Париж) за вказівку на це джерело і ознайомлення з ним.

Подорожні нотатки, що їх складав секретар французького посольства у Порті Жюльєн Бордьє³² за час своєї восьмилітньої служби на початку XVII ст., є не діловим звітом, як два цитованих раніше описи Криму, а оповіданням про пригоди та диковинні речі. Тож вони вийшли за обсягом досить об'ємними і, мабуть, тому й досі не знайшли свого видавця. Самій подорожі у Крим, яку Бордьє здійснив протягом трохи більше одного місяця (кінець квітня – початок червня 1607 р.), присвячено понад 70 рясно записаних сторінок. Зате описи зустрічей розкривають деталі, що допомагають побачити заїжджих грецьких купців та капітанів у спілкуванні з місцевими мешканцями та іншими купцями.

Жюльєн Бордьє приплив до Криму на кораблі капітана з італійським ім'ям Джакомміно з містечка Ліндо на острові Родос. Проте у щоденнику нема й слова про якісь розмови з ним під час більш як двотижневої подорожі зі Стамбула до Балаклави. Жюльєн Бордьє не знав турецької та грецької, але розумів близьку до французької мови італійську. Остання служила *lingua franca* для моряків Середземномор'я, і лише вона могла трохи виручити у скрутних обставинах, але не у випадку з Джакомміно. Бордьє явно не знайшов з ним спільної мови. Це можна пояснити тим, що на той час уже минуло близько століття після завоювання Родосу в лицарів-іоаннітів османцями, і знання італійської мови там не затрималося. Джакомміно зайнявся торгівлею з Кефе, де вже раніше оселився його рідний брат, як згадав Жюльєн Бордьє. Проте і той, схоже, мови не знав.

Француз також не спромігся порозумітися сам-на-сам і з якимось грецьким капітаном Піро, що прибув до Криму звідкілясь з Архіпелагу. Більше того, той, дізнавшись, що перед ним француз, ще й вилаяв – через перекладача – мальтійців, а разом з ними й усіх «франків», бо ті колись роззброїли та пограбували його власний корабель.

Та все ж у Кефе Жюльєну Бордьє пощастило знайти співрозмовників, хоч і не місцевих. Крім двох італійців-рабів Вінченце та Катані, яких заступник (*каймакам*) губернатора провінції Кефе (цей був відсутній) призначив Жюльєну Бордьє у тимчасове служіння, такими виявилися три купці з Хіоса. Усі троє, зазначалося, розмовляли грецькою, турецькою та італійською і добре знали країну³³. Старшим з-поміж них був такий собі «пан Антоніо» (*Sieur Anthonio*), який викликався бути провідником Ж. Бордьє. Цей пан розповів про своє знайомство з французьким послом, коли той проїздив Хіосом, отже, можна зрозуміти, що він був зацікавлений приятельством з самим послом, тому мотиви його приязного ставлення до секретаря посла є цілком зрозумілі. При цьому зацікавленість у партнерстві з іноземним послом, в компетенції якого були питання комерції своїх співвітчизників,

³² Bibliothèque nationale de France, Manuscript française, M^o18076 «Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontant, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople. (1604–1612)», XVIIe siècle. Papier. 761 feuillets.

³³ Ibid. – F. 238r.

зайвий раз (на додачу до знання мов) натякає на участь цього хіосита у торгівлі з європейцями. І пан Антоніо дійсно влаштував своєму знайомому (а отже, інвестував у можливу вдячність навзаєм) розкішні канікули, що включали у себе і пишні бенкети з місцевими делікатесами та привізним хіоським вином. Жюльєн Бордьє не був скупий на вдячні компліменти – він описав свою насолоду від осетрини, а хіоське вино, на його думку, було гідне називатися нектаром³⁴. Чимало часу купець відвів і на прогулянки з французом по Кефе, залагодив йому екскурсійну поїздку до Керчі, нічну рибалку на човні місцевого вірменина (але туркомовного), який торгував рибою, і нарешті поворот до Стамбула.

Названі хіосити зупинялися в Кефе у садибах місцевих греків, так само як це робили московські купці, буваючи там³⁵. Проте важливо зауважити, що греки, які мешкали у Кефе, на той час італійської вже не знали, і отже пан Антоніо правив Жюльєну Бордьє за перекладача. Взагалі Жюльєну Бордьє здалося, що кефинці, попри проживання у великому торговому місті, не звикли бачити у себе в гостях європейців³⁶.

З цих розповідей Жюльєна Бордьє випливає, таким чином, що вивіз венеціанцями осетрини та кав'яру з Криму та Азаку в XVII ст., як і в попередньому, теж перебував у руках грецьких купців, хоч би в даному випадку походженням з Хіоса, які особливо не виділялися серед місцевих мешканців. Але Хіос на час відвідання Криму Жюльєном Бордьє лише півстоліття як перейшов з рук генуезців до османів. До того ж острів зберіг своє значення торговельного перехрестя з європейським Середземномор'ям. Тож логічно було саме тут знайти людей, здатних – як видає знання ними мов – бути посередниками між османськими підданцями та європейцями.

Особливо цінним у цьому джерелі є те, що інші опосередковані свідчення про знання греками мов тут знаходять переконливе підтвердження у персональних враженнях випадкового французького туриста. Хоч коло знайомих автора записок було обмежене, і він нічого не каже про венеціанців, нічого не заважає вважати, що й венеціанські підданці, які прибували у Кефе

³⁴ "... apres le vin de Scio il n'en faut chercher de meilleur en Leuant & sy seu fust treué parmy ces gens ils l'auroient pris pour nectar parlant donc en poete". – Ibid. – F. 241r.

³⁵ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 1 / Изд. Г. Ф. Карпов. Сборник Русского исторического общества. – Т. 41. – СПб, 1884. – С. 76, 114, 236, 297-298, 393-394; Сыроечковский В. Е. Гости-сурожане. – Москва–Ленинград, 1935. – С. 47.

³⁶ "Combien que la ville du Capa soit bonne grande & fort marchande ou beaucoup de nations y trafiquent neanmoins les habitants dicelle nont acoutumé dy uoir françois, Espagnols, Italiens ou autres nations ponentines, quils apellent tous indiferenmant franqui". – Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier... – F. 238r. В іншому місці він описував, як незручно було почувати себе, прогулюючись у європейському одязі кварталами міста під сторожкими поглядами місцевих мешканців; через це він переродягнувся за місцевою модою. – Ibid. – F. 238r.

для закупівлі риби та кав'яру, про яких говорять Дортеллі д'Асколі і Лука Барті, теж були греками, а не італійцями, і тому могли залишитись непоміченими для француза. Отже, свідчення про венеціанських торговців у Чорному морі напевно стосувалися греків, принаймні частково, навіть якщо ті носили латинські імена.

Повертаючись до свідчень торгівлі Венеції у Чорномор'ї, залишається вказати ще на два накази Порти, введені до наукового обігу. 1670 р., наступного після війни за Крит між Османською імперією та Венецією, венеціанський байло дістав від Порти два накази. Перший був до *бейлебрея*, кадія та еміна Кефе, що забороняли неправомірні стягнення з венеціанських купців. Другий був наказом каймакаму Стамбула та кадіям Стамбула та Ізміра більше не перешкоджати венеціанській торгівлі, зобов'язуючи купців виплачувати у підвідомчих їм портах мита за товари, що слідували у Кефе. Ці ж накази Порти поновила 1672 р.³⁷

Останній зі згаданих документів подає важливі відомості і про купців з міста Ізмір, розташованого поблизу о. Хіос. Це було симптомом піднесення грецького підприємництва в цьому місті та прилеглому регіоні. Економічне зростання Ізміра у XVII–XVIII ст. було зобов'язане посередницькій торгівлі шовком та розвитку там шовкоткацтва. Європейці купували та продавали товари в Ізмірі у спосіб, відомий як бартерний кредит: місцеві купці надавали європейським партнерам власний товар у кредит в розрахунку на повернення замовленого ними товару з Європи. Капітал, зароблений таким чином деякими грецькими купцями, дозволив їм розпочати торгівлю з Європою в ролі самостійних купців. Купці з сусіднього з Ізміром острова Хіос також спромоглися виграти від піднесення Ізміра у другій половині XVII ст. і організували власне шовкоткацтво. Багато місцевих купців заробило великі статки на контролі шовкових мануфактур або на ввезенні шовку сирцю з Мореї, Румелії та Бурси.³⁸ В деяких інших провінціях, що знаходилися на морських міжнародних торговельних шляхах, для греків відкривалися кращі перспективи для збагачення.

Ще одним ареалом торговельної експансії греків в османський час були васальні османські князівства Молдавія, Валахія і Трансильванія. На цій території у XIV ст. постав торговельний шлях з Балкан у Північну Європу, яким вивозилися і товари місцевої економіки (худоба, зерно, полотно) і провозилися транзитом коштовні товари (шовки, хутра, вина, ювелірні вироби). Помітне місце в експорті з західного узбережжя посідали риба та чорний кав'яр з Дунаю³⁹. В обох князівствах правителі протегували інтересам

³⁷ Berindei M. Op. cit. – P. 212.

³⁸ Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914/ İnalçık H., Quataert D. eds. – Cambridge, Cambridge University Press, 1994. – P. 519.

³⁹ Див. постанову Львівської тарифної комісії від 25 червня 1633 р. про фіксовані закупівельні та продажні ціни на товари, що привозилися з Молдавії та Валахії. – Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3-х томах / Упорядник Я. С. Гросул. – Т. 2. – Москва, 1968. – С. 9-17.

греків. Уже з 1526 р. там існували грецькі купецькі братства. Посередництво у цій торгівлі принесло економічне процвітання українському місту Львів, викликавши тим самим і грецьку купецьку міграцію до міста. Тому логічно, що виникнення Української держави в ході повстання під проводом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої зумовило прагнення і Хмельницького, і його наступників скористатися вигодами цієї торгівлі⁴⁰. Одним зі способів як раз і було створення привабливих умов для грецьких купців в Україні, причому один з цих купців та колись придворний молдавського господаря Остафій Стаматаєнко (Астаматі) був призначений гетьманом на посаду головного податківця (екзактора)⁴¹. Це призвело до надання грецькій громаді у Ніжині права утворити суд 1657 р.⁴² Крім того, Хмельницькому вдалося дістати від Порти привілей (на зразок капітуляцій для західноєвропейських держав) на право мореплавства і безмитної торгівлі в османських володіннях, як у Чорному, так і Середземному морях⁴³.

Грецькі купці освоїли український ринок, і міжнародна торгівля, якою вони переважно займалися на Україні, приносила значні прибутки українській козацькій адміністрації. Остання, у свою чергу, намагалася надавати їй протекцію перед лицем обмежувальних заходів російського уряду⁴⁴. Причому серед грецьких купців були не лише члени Ніжинського грецького братства. Греки, які залишалися османськими підданцями, також приїздили Чорним морем зі Стамбула та Архіпелагу до Очакова, а деякі постійно їздили до козацької столиці Запорозької Січі⁴⁵. Власне, під цим оглядом османський уряд на мирних переговорах у Белграді 1739 р., вже остаточно зрікшись претензій на Україну, але маючи наміри продовжувати торгівлю з нею,

⁴⁰ Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – Київ: Обереги, 1999. – 215 с.

⁴¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1654 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ: Альтернативи, 1998. – С. 142-144.

⁴² Там само. – С. 224.

⁴³ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – Ч. III. – С. 441-447. Формально через усунення від влади султана Ібрагіма (1640–1648), від імені якого написано привілей, він не набрав чинності, але фактично українські човни виходили у Чорне море, вони, зокрема, були засвідчені у Стамбулі 1704 р. – Див.: Леонид, архимандрит. Паломники-писатели петровского и послепетровского времени или путники в святой град Иерусалим // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей. – 1873. – № III. – С. 3.

⁴⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Т. III: Очерк торговли и торгового капитализма в XVII–XVIII ст. – Одеса, 1923. – С. 86, 142.

⁴⁵ Цей факт згадується у рапорті російського митника Семенова. – Див.: Дела, касающиеся запорожцев, 1715–1774 гг. // ЗООИД. – Т. XIV. – Одесса, 1888. – С. 626-628. Російській адміністрації надходили пропозиції заборонити захід турецьких та грецьких кораблів на Січ. – Див.: Скальковский А. История Новой Сечи. – Ч. 2. – Одесса, 1885. – С. 95.

вперше погодився поширити на російських підданців право торгувати в Османській імперії. До цього часу відносяться й свідчення про партнерство українських купців та османських підданців у хлібній торгівлі. Один російський офіцер, який служив у Запорізькій Січі, повідомляв у ті роки: «У мирний час [козаки] мають торгівлю від Січі по Дніпру до Очакова та [Дніпровський] Лиман Чорним морем на купецьких кораблях, найнятих в турків у Царгород та навіть у Біле (Середземне) море»⁴⁶. В Озю/Очакові на пропозицію Порти навіть було призначено козацького торгового консула 1754 р., а після того, як ця місія зазнала невдачі, російське консульство було відкрите у столиці Кримського ханату Бахчисараї⁴⁷. Першим консулом став ніжинський грек Олексій Шестаков 1757 р.⁴⁸.

Львів, який залишився у складі Речі Посполитої, а за поділом останньої 1772 р. опинився у складі імперії Габсбургів, продовжував вабити грецьких купців упродовж XVIII ст. Власне, завдяки лібералізації торгівлі між Габсбурзькою та Османською імперіями за Белградським договором 1739 р. греки разом з іншими православними османськими купцями активно опановували ринки в Австрії, Угорщині, на Апеннінах та в Галичині. Постала навіть своєрідна османська діаспора, що налічувала десятки тисяч православних османських підданців, передусім греків, що осіли у Львові, Ляйпцігу, Відні, Трієсті та містах Угорщини. Цей торговельний рай припинився у період 1766–1772 р., коли радники Марії-Терезії зробили жорсткішим паспортний режим, заборонили імпортувати готових харчових продуктів та присутність іноземних компаній на габсбурзьких землях. Відтоді османські підданці мусили вступати у габсбурзьке підданство і дедалі більше почали торгувати такими місцевими продуктами, як вина⁴⁹. Але, організовуючи свій бізнес родинами, грецькі купці зберігали зв'язки з батьківщиною, що перебувала під османським пануванням.

Греки, так само як інші купці, будували свій бізнес родинами, в результаті чого члени купецьких сімей, зайнятих посередницькою торгівлею, звичайно були розкидані за кордоном. В одному з описів Фессалії повідомлялося на самому початку XIX ст.: «Заможніші мешканці – це купці, які проживали за кордоном роками в Італії, Іспанії, Австрії чи Росії, і які після тривалої відсутності повернулися з плодами своєї праці до рідних містечок, які вони таким чином збагачують та до певної міри цивілізують. Але вони рідко повертаються на постійне проживання поки не постаріють, задовольняючись до того часу лише двома-трьома короткими заїздами. Середні класи повертаються

⁴⁶ Памятники новой русской истории. – Т. II. – СПб, 1872. – С. 296.

⁴⁷ Див.: Halenko A. Towards the Character of Ottoman Policy in the Northern Black Sea Region After the treaty of Belgrade (1739) // *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century/ K. Fleet, ed. [Oriente Moderno, vol. XVIII, 1-1999].* – P. 101-113.

⁴⁸ Ульяницкий В. А. Исторический очерк русских консульств за границей. Сборник главного архива Министерства иностранных дел. – Т. VI. – Москва, 1899. – С. 407-468.

⁴⁹ *Economic and Social History of the Ottoman Empire.* – P. 699.

частіше і багато з них проводять частину кожного літа у своїх рідних місцях. Це переважно торговці та ремісники»⁵⁰.

Так у XVII–XVIII ст. утворилися заможні грецькі купецькі клани. Дехто з них переїздив у Стамбул. Багато фанаріотів – мешканців грецького кварталу у Стамбулі, – з яких османський уряд рекрутував своїх дипломатів та господарів Молдавії та Валахії між 1711 та 1821 рр., початково заробили свої капітали саме в Ізмірі, Хіосі, Яніні, Касторії.

Отже, грецькі купці були присутні у Північному Причорномор'ї та сусідніх територіях і були добре обізнані з комерційними пропозиціями, що поставали там. Родинний характер торговельних компаній також сприяв їхньому збагаченню та присутності в цьому регіоні. Разом з грецькими підданцями Венеції з Іонійських островів, ці ж купці першими відреагували на можливості, які відкрилися для них на ринку уже російського північного Причорномор'я, починаючи з 1774 р. Але тоді настав лише новий етап для грецьких купців та капітанів у Північному Причорномор'ї, пов'язаний з можливостями торгівлі Російської імперії з європейським Середземномор'ям, тоді як самий цей ареал був для них відкритий упродовж усього османського часу. Просто настав час, коли вони відкривали Чорне море для росіян.

Анотація

Олександр Галенко. Грецькі підприємці та мореплавці у Північному Причорномор'ї османської доби, 1475–1812.

Провідна роль грецьких купців і капітанів у торгівлі Російської імперії на Чорному та Середземному морях наприкінці XVIII – на початку XX ст. змушує поставити питання про її витоки, адже для успішної конкуренції з купцями з західної Європи греки потребували власного торговельного флоту, купецтва, значних капіталів для проведення масштабних торговельних операцій та партнерських зв'язків з країнами європейського Середземномор'я, нарешті досвіду мореплавання і торгівлі у Чорному морі.

У Північному Причорномор'ї, в Криму, існував грецький анклав, представники якого, очевидно, не брали участі у міжнародній торгівлі в османський час. У розвитку міжнародних торговельних зв'язків Північного Причорномор'я в цей період була помітною роль переважно двох груп грецьких підприємців.

До першої групи відносилися грецькі підданці Венеції (Іонійські острови, острів Крит), а також купці та капітани з острова Хіос як до османського завоювання 1566 р., так і після. Вони брали участь у морській торгівлі між європейськими країнами Середземномор'я та Чорним морем, яку й започаткували Генуя та Венеція через свої чорноморські колонії у XIII–XV ст. Османська влада дозволяла вивіз у європейські країни деяких місцевих продуктів, зокрема зерна (до середини XVI ст.), шкур, але переважно осетрини та кав'яру. Торгівля була жвава, і венеціанські купці навіть мали власних консулів у двох основних

⁵⁰ Leake W.M. Travels in Northern Greece, 4 vols. – Amsterdam: A. M. Hakkert, 1967. – Vol. 1. – P. 275.

районах, де виловлювалися осетри – в Азаку від 1559 р., та у Кілії з 1630-х рр. Османський уряд боровся проти зловживань з боку митників та інших адміністраторів щодо венеціанських купців.

Опис подорожі до Криму французького дипломата Жюльєна Бордьє 1607 р. засвідчує, що грецькі купці з Хіосу, які займалися вивозом риби з Кефе, розмовляли турецькою та італійською, що правила тоді за середземноморську *lingua franca*. Це вирізняло їх як серед місцевих греків Криму, так і серед тих, які прибували у Чорне море з інших місцевостей Османської імперії і займалися локальною торгівлею – вони не розмовляли італійською і неприязно ставилися до європейців.

Другу групу склали великі грецькі купці та підприємці, які з'явилися в Османських володіннях у XVII–XVIII ст., і на час відкриття російського ринку мали капітал та партнерські зв'язки як на сході Європи, так і у Середземномор'ї. Частина з них займалася суходільною торгівлею з Молдавією, Річчю Посполитою, Московією, з імперією Габсбургів та Україною. Вони переважно походили з Яніни, Касторії і спеціалізувалися на торгівлі коштовними товарами, зокрема на вивозі хутра з Московії. Інша частина походила з заможних родин о. Хіос, що розбагатіли на піднесенні міжнародної торгівлі шовком, центром якої став Ізмір, та організації власного виробництва шовкових тканин. Ця грецька буржуазія, віддаючи перевагу родинній організації компаній, включилася до міжнародної торгівлі Османської імперії. Найзаможніші звичайно мали свої центральні осади у Стамбулі, у кварталі Фенер, і в залежності від комерційних інтересів утворювали філії як в османських володіннях, так і за їх межами.

Таким чином, упродовж османського панування в Північному Причорномор'ї тривала присутність тут грецьких купців і капітанів, залучених до міжнародної торгівлі, відкривала перед крупними грецькими торговими компаніями, пов'язаними з європейським Середземномор'ям, можливість швидко відповісти на виклики зростаючого російського ринку.

Ключові слова: мореплавання у Північному Причорномор'ї, міжнародна торгівля Османської імперії, кримські записки Жюльєна Бордьє, грецькі купці.

Анотація

Александр Галенко. Греческие предприниматели и мореплаватели в Северном Причерноморье османского времени, 1475–1812.

Ведущая роль греческих купцов и капитанов в торговле Российской империи на Черном и Средиземном морях в конце XVIII – начале XX в. вынуждает поставить вопрос о ее предпосылках, ведь для успешной конкуренции с европейскими купцами грекам также был необходим собственный торговый флот, капитал для проведения крупных сделок, партнерские связи с европейским Средиземноморьем, наконец, опыт мореплавания и торговли в Черном море.

В Северном Причерноморье, в Крыму, существовал греческий анклав, представители которого, по-видимому, не принимали участия в международной

торговле в османское время. В развитии международных торговых связей Северного Причерноморья в этот период заметной была роль преимущественно двух групп греческих предпринимателей.

К первой относились греческие подданные Венеции (Ионические острова, остров Крит), а также купцы и капитаны с острова Хиос, как до османского завоевания 1566 г., так и после. Они принимали участие в морской торговле между европейскими странами Средиземноморья и Причерноморьем, которую собственно и развили Генуя и Венеция через свои колонии на берегах Черного моря в XIII–XV вв. Османские власти позволяли вывозить в европейские страны некоторые местные продукты, в частности зерно (до середины XVI в.), кожи, но преимущественно – осетровую рыбу и икру. Торговля была оживленной, и венецианские подданные даже имели собственных консулов в двух основных районах ловли осетровых – в Азаке с 1559 г., и в Килии с 1630-х гг. Османское правительство предпринимало меры против злоупотреблений со стороны своих таможенников и других местных властей в отношении венецианских купцов.

Описание поездки в Крым французского дипломата Жюльена Бордье в 1607 г. свидетельствует, что греческие купцы с острова Хиос, занимавшиеся вывозом рыбы из Кефе, были знакомы с местным и европейским рынками, благодаря чему разговаривали и на турецком, и на итальянском – последний был средиземноморским *lingua franca*. Это отличало хиоситов как от местных греков, так и приезжих из других османских провинций, ведь те не говорили по-итальянски и вообще относились к европейцам с неприязнью.

Вторую группу составляли крупные греческие купцы, которые появились в Османской империи в XVII–XVIII вв. Часть из них занималась сухопутной торговлей с Молдавией, Речью Посполитой, Московией, империей Габсбургов, Украиной. Они преимущественно происходили из Янины, Кастории и специализировались на торговле предметами роскоши, в частности вывозом мехов из Московии. Другая часть происходила из зажиточных семей о. Хиос, разбогатевших на посредничестве в международной торговле шелком, центром которой стал Измир, а также благодаря развитию собственного производства шелковых тканей. Эта греческая буржуазия, имевшая преимущественно семейную организацию компаний, включилась в международную торговлю Османской империи. Наиболее зажиточные, как правило, имели свои центральные офисы (усадыбы) в Стамбуле, в квартале Фенер, и в зависимости от коммерческих интересов открывали филиалы как в османских владениях, так и за их пределами.

Таким образом, на протяжении османского владычества в Северном Причерноморье наблюдалось продолжительное пребывание здесь греческих купцов и капитанов, занятых в международной торговле. Накопленные ими капиталы и налаженные партнерские связи создавали для таких греческих предпринимателей возможность быстрой реакции на открывающиеся перспективы российского рынка.

Ключевые слова: судоходство в Северном Причерноморье, международная торговля Османской империи, крымские записки Жюльена Бордье, греческие купцы.

Summary

Oleksandr Halenko. Greek entrepreneurs and sailors in the Northern Black Sea area in the Ottoman era, 1475–1812.

The prominent role of Greek merchants and captains in the commerce of the Russian empire in the Black Sea and in the Mediterranean from the end of the 18th through the beginning of the 20th century calls for explanation, as successful competition with the European merchants required that Greeks commanded their own commercial fleet, accumulated capital allowing for big deals, developed relationship with the European counterparts and finally had experience of navigation and commerce in the Black Sea area.

There was a Greek enclave in the Crimean peninsula. However it seems that it did not take part in the international commerce of the Ottoman Empire. The international commerce of the Northern Black Sea Area was in hands of two groups of the Greek entrepreneurs.

The one group comprised the Greek subject of Venice (the Ionian Islands, the island of Crete), as well as merchants and captains from the island of Khios, both under the Genoese rule and after its conquest by the Ottomans in 1566. They took part in the sea commerce between the European Mediterranean and the Black Sea Area, which Genoa and Venice developed through their colonies in the Black Sea in 13th–15th centuries. The Ottoman authorities permitted export to Europe of some local products, such as grain (before the end of the 16th century), hides, but mainly sturgeon and caviar. This trade was lively, therefore Venetian subjects even enjoyed privilege to be under protection of their own consuls in the main fishing areas of the Black Sea area, namely in Azak (in the estuary of the river Don) since 1559 and in Kilia (in the estuary of the river Danube) since 1630s. The Ottoman government was also known to take measures against malpractices of the local custom officers and other administrators with regard to the Venetian merchants.

The diary of the Crimean tour in 1607, written by a French diplomat Julien Bordier, provides valuable picture of the Greek merchants from the island of Khios, who were involved in the export of fish from Kefe. They were confident with the locals as well as were familiar with foreign merchants and diplomats, who visited the Ottoman lands, therefore they spoke both Turkish and Italian, the latter being *lingua franca* of the Mediterranean. These features were in sharp contrast with the ignorance of Italian and enmity to Europeans, characteristic of the local Greeks and those, who arrived to the Crimea from other Ottoman provinces.

Another group consisted of big Greek merchants and entrepreneurs, who emerged in the Ottoman Empire in 17th–18th centuries. Some of them engaged in the overland trade with Moldavia, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, The Habsburg Empire, the Ukraine. They operated mostly from Ioannina, Castoria, dealing in luxury goods, mostly furs from Muscovy, and wine. Others were rich families from the island of Khios, who made their fortune in the silk trade with Europe, which developed in the city of Izmir in the 17th century, as well as in their own silk weaving industry. This Greek bourgeoisie was involved in the international commerce. The family was the

basic operational unit for its business. The richest families therefore preferred to move their headquarters to Istanbul, where they settled in the Fener district. Responding to the promises from the emerging markets, these families were able to establish easily their new branches both within the Ottoman realm, and abroad.

Thus, Greek merchants and captains, engaged in the international commerce with the European countries were present in the Northern Black Sea Area during the whole period of the Ottoman rule over it, while Greek rich entrepreneurs possessed capital and networks for the quick response to the attractive prospects of the commerce with the Russian Empire.

Keywords: navigation and commerce in the Black Sea area, international commerce of the Ottoman Empire, Julien Bordier's diary of the Crimean tour, Greek merchants.

ГРЕЧЕСКИЕ КУПЦЫ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XVIII ВЕКЕ

В XVIII в. на российском рынке наряду с российскими купцами действовали купцы иностранные. Мир иноземного купечества в России был крайне многолик, в его составе были купцы Запада и Востока, коммерсанты западноевропейские (английские, голландские, немецкие, испанские) и Востока (армянские, бухарские, индийские) и многие другие. Особое и весьма заметное место принадлежало купцам греческим.

Нужно сразу сказать, что источники, где могла бы так или иначе отразиться деятельность греческих купцов, сохранились весьма неравномерно. Так, очень мало, по крайней мере в российских архивах, сохраняется материалов о торговле на ярмарках, составлявших основу сухопутной внешней и внутренней торговли России того времени, и в чем, несомненно, активно участвовали греческие купцы.

Важно отметить, что деление населения в исламских государствах на этно-конфессиональные общины позволяло греческим купцам представляться именно греками. Поэтому греческие купцы, прибывавшие в Россию чаще всего из Османской империи, в русских источниках всегда назывались греками или греческими купцами и никогда купцами «оттоманскими». Кстати, то же характерно и для армянских купцов, многие из которых были подданными персидского шаха.

Если говорить о сферах и регионах деятельности греческих купцов на российском рынке в XVIII в., то здесь они проявили себя также неравномерно. Если говорить о морской торговле, которая наиболее активно развивается на западноевропейском направлении, главным образом через Санкт-Петербург, то здесь участие греческих купцов было незначительным. Сохранились ведомости о внешней торговле Санкт-Петербурга за некоторые годы второй половины XVIII в. Судя по ним, в этой торговле ежегодно принимали участие десятки купцов английских, французских, более ста немецких. Постоянно росло участие русских купцов. Товарооборот наиболее крупных из них превышал 1 млн. рублей. Однако имена греческих купцов в этих ведомостях появляются изредка. В 1764 г. упомянут лишь один Дмитрий Папанелопул, венецианский подданный. Также единственный из греков отмечен и в следующем 1765 г. Занимался он в основном импортом товаров из-за моря, на сумму не более 5 тыс. руб.¹ Д. Папанелопул в то

¹ Внешняя торговля России через петербургский порт во второй половине XVIII – начале XIX в. – М., 1975. – С.25, 50.

время уже достаточно прочно обосновался в Петербурге, поступил на российскую службу и имел даже чин коллежского асессора. В 1768 г. группа русских купцов (А. Кондииков, М. Пастухов, С. Струговщиков) решила организовать компанию для торговли в других странах с использованием собственных кораблей. В компанию они намеревались пригласить Д. Папанелопула². Очевидно, для них были важны его связи за рубежом и опыт в организации торгового судоходства, в том числе со странами Средиземноморья.

В 1775 г. в Петербурге во внешнеторговых операциях отмечено участие трех греческих купцов, на этот раз жителей Нежина: Григория Кромиды, Дмитрия Муганова, Георгия Кутмизоита, происхождение которого не указано. В отличие от венецианца Д. Папанелопула они занимались экспортом российских товаров³. Также всего три грека отмечены в петербургской торговле в 1795 г. Все они происходили из Нежина (Иван Клица, Григорий Ставрие и Кирилл Ксиди). Их операции на этот раз сводились к импорту, правда, товарооборот достигал уже нескольких десятков тысяч рублей⁴. Можно сделать вывод о нерегулярном и даже случайном характере участия греческих купцов в российской торговле на западном направлении. В последнее десятилетие здесь отмечаются только нежинские жители. Греков из других стран, подобно Д. Папанелопулу, мы здесь не видим вовсе, поскольку в конце XVIII в. они могли участвовать в морской торговле России на Азово-Черноморском направлении, о чем будет сказано далее.

Не отличались большой активностью греческие купцы и в деятельности на московском рынке. Об этом, в частности, свидетельствуют записи о кредитных и вексельных сделках, зафиксированные в Московской крепостной конторе в начале XVIII в. или записи о вексельных протестах по Москве второй половины XVIII в., в которых среди сотен сделок русских и иностранных купцов записи с участием греческих купцов практически не встречаются. Среди этих записей нам удалось обнаружить данные лишь об одной сделке с участием греческого купца. А именно, в 1756 г. македонский купец Павел Артин продал в кредит товары на сумму в 600 руб. французскому купцу Жану Домбаху⁵. Домбах в срок по кредиту не расплатился, возникло судебное дело, сохранившееся в архиве, почему мы и знаем сейчас о той сделке Павла Артина.

Судя по всему, основной сферой деятельности греческих купцов на российском рынке было обеспечение торговых связей России со странами Юго-Восточной Европы и Средиземноморья, прежде всего восточной его

² Архив Санкт-Петербургского института истории РАН (далее – Архив СПИИ РАН). – Ф. 36. – Оп. 1. – Д. 549. – Л. 404.

³ Внешняя торговля России... – С. 106.

⁴ Там же. – С. 147.

⁵ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 291. – Оп. 1. – Д. 7760.

части. Но так как Россия долгое время не имела выхода к морю на этом направлении и не имела морских портов, то греческие купцы организовывали эти контакты по суше. Эти связи осуществлялись через систему ярмарок на границе России и Украины – Свенской, Коренной, Кролевецкой, Нежинской, позднее – в Сумах, Ромнах, Харькове. Систематическими массовыми данными о подобной деятельности греческих купцов мы не располагаем. Но обилие отдельных свидетельств говорит о масштабах и регулярном характере этой торговли. Активно участвовали в ней греческие купцы, постоянно проживавшие в Нежине, или их соотечественники, прибывавшие в Нежин из-за рубежа. Фактические данные на этот счет мы находим в одном из дел нежинских купцов, опубликованном В. Саввой, а именно в судебном деле греческого нежинского купца Ивана Станевича⁶. Это дело раскрывает торговые операции Станевича в 70-х гг. XVIII в., которые нам представляются весьма типичными для греческих купцов, занимавшихся сухопутной торговлей вообще. Мы видим, что греки действовали не только и не столько в составе семейных торговых фирм, сколько в компании с другими, зачастую – русскими купцами. Компаньонами Станевича оказались русские купцы Тухаев и Можайтинов из Кременчуга. Они закупали в России меха и отправляли их за границу. Меховая торговля была исключительно объемной и разнообразной. В деле имеется реестр пушных товаров в торговле компании, занимающий 15 страниц. В нем перечислены всевозможные виды меха (медведей, лис, росомех, зайцев, куниц, песцов, волков, белок, горностаев и т.д.), а также сорта пушнины (в частности, «хрептовая», «черевья», «хвосты» и т.п.)⁷. На вырученные от продажи пушнины средства компания закупала за рубежом шелковые и шерстяные ткани. Рынки сбыта этих товаров находились в Польше, с которой компания имела регулярные связи через Броды, а также Украина: на ярмарках Ильинской в Ромнах, Введенской в Сумах и Крещенской в Харькове. Так, в 1774 г. на этих ярмарках было продано товаров на общую сумму 65 тыс. руб.⁸

Необходимо отметить, что эта торговля была организована на достаточно развитом для XVIII века уровне. Греческие купцы активно использовали кредит в своей торговой деятельности, прежде всего вексельный кредит. Большое распространение получили так называемые ярмарочные векселя, сроки и место уплаты в которых приурочивались к определенной ярмарке.

Также по суше осуществлялись и торговые связи с Турцией. Но в последней четверти XVIII в. Российская империя завоевала выход к Черному морю и получила возможность развивать на этом направлении внешнюю торговлю. Однако нежинские греческие купцы продолжали вести торговлю с Османской империей преимущественно по суше. В 1780 г. российская

⁶ Савва В. Материалы из архива нежинских греческих братств и магистрата. Вып.1. – Нежин, 1908. – С. 15 – 51.

⁷ Там же. – С. 37 – 51.

⁸ Там же. – С. 37.

Комиссия о коммерции заинтересовалась этой проблемой и направила запрос в Нежин. Оттуда греки ответили, что они предпочитают и в дальнейшем вести торговлю по суше, так как «мягкая рухлядь» (меха) – это товар легкий, и возить его на лошадях удобнее. Были названы и другие причины, в том числе и отсутствие для нежинских греков возможности страховать груз⁹. Очевидно, что они не имели торговых партнеров в Константинополе и других портовых городах, которые занимались морской торговлей. Следовательно, в Нежине сформировалась особая группа греческого купечества, специализировавшаяся на торговле по суше. Таков был и круг ее партнеров в Османской империи.

О численности и составе греческой купеческой общины в Нежине можно судить на основании двух ведомостей, относящихся к 60-м годам XVIII в. и опубликованных в начале XX в. В одной из них, датированной 1765 г. и изданной М.М. Плохинским, перечислены греки, постоянно проживавшие в Нежине «в своих домах» и, очевидно, входившие в состав тамошней греческой общины. Ведомость, составленная в 1769 г. и опубликованная В. Саввой, содержит имена греческих купцов, приезжавших в Нежин для торговли из-за рубежа и останавливавшихся в наемных домах. В 1765 г. в состав греческого братства в Нежине входило 122 грека, а также волохи (10 человек), болгары (4), сербы (1), грузин (1). Большинство из них занималось торговлей, кроме того, 25 человек – разного рода ремеслом. Среди купцов преобладали те, кто торговал в лавках и в розницу. Таковых более 70 человек. Лишь в отношении 24 купцов сказано, что они имеют непосредственные торговые связи за рубежом, т.е. привозят и продают товары из владений Османской империи или из России и соответственно отправляют товары за границу. Аналогичным выглядит и состав греческих купцов, имевших в Нежине статус временных жителей, отмеченных в ведомости 1769 г. Всего их значится 128 человек, в том числе 17 ремесленников, около 10 приказчиков. Таким образом, число приезжавших в Нежин купцов и количество проживавших там греков-купцов было, примерно, равным. Однако среди греческих купцов, приезжавших в Нежин или проживавших там временно, преобладали те, кто имел развитые внешнеторговые контакты, что вполне объяснимо. Подобная информация имеется о 73 купцах, указанных в ведомости 1769 г. И только немногим более двадцати греков, прибывавших в Нежин временно, имели розничный торг. Таким образом, среди постоянных жителей Нежина преобладали розничные торговцы, среди пребывавших временно больше половины имели внешнеторговые контакты.

О направленности этих контактов можно судить на основании имеющихся в обеих ведомостях данных о месте, откуда те или иные коммерсанты прибыли в Нежин. В отношении постоянно проживавших в Нежине греков, в большинстве случаев названы местности в балканской части Греции. Так, 28 семей происходили из Янины, 15 из Константинополя, 4 из Салоник. Лишь

⁹ Савва В. Указ. соч. – С.52–53.

три купца были уроженцами островов Эгейского моря (Лесбос, Хиос). Три семьи происходили из Малой Азии (2 – из Трапезунда, 1 – из Синопа). Из тех, кто прибывал в Нежин на определенный период и отмечен в ведомости 1769 г., большинство также приезжали из материковой части балканской Греции: из Эпира, Македонии, Фракии¹⁰. Поэтому можно предположить, что и торговые контакты греческих купцов в Нежине были ориентированы на ряд регионов в западной и северной части материковой Греции, это – Янина, Салоники, и, разумеется, Константинополь. Сухопутная торговля на этом направлении была весьма естественной и удобной.

Что касается морской торговли на юго-западном направлении, то Россия стремилась ее организовать в течение всего XVIII в. Когда России в результате войн с Османской империей удалось присоединить Северное Причерноморье, открылась возможность развивать внешнюю торговлю непосредственно через порты Азовского и Черного морей. Отчасти это были порты, уже существующие в данном регионе, отчасти – заново построенные, как, например, Херсон и Одесса. Но для организации этой торговли нужны были люди, купцы, предприниматели. Имеющиеся данные свидетельствуют, что наиболее активную роль на первых порах в организации непосредственно морской торговли играли греческие купцы. Данных о товарообороте черноморских и азовских портов сохранилось немного. Нам удалось обнаружить ведомость о торговле Таганрога за 1793 г., где указаны имена всех участников внешней торговли в этом порту и их товарооборот¹¹. Надо отметить, что в то время Таганрог был фактически крупнейшим портом на данном направлении. Торговля нового порта Херсона из-за чумы и военных действий не смогла подняться¹². Одесса еще не была основана. Уже существовавшие порты Крыма (Евпатория, Феодосия) и Очаков уступали Таганрогу, хотя и немного¹³. В 1793 г. товарооборот Таганрога составил более 500 тыс. руб.

¹⁰ Подсчеты произведены на основании публикации ведомости о составе нежинского греческого братства, опубликованной М.М. Плохинским: Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии. Ч.1. Греки, цыгане, грузины. – М., 1905. – С. 36–52.

¹¹ Архив СПИИ РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – Д. 570. – Л. 320–368.

¹² Halm H. Habsburger Osthandel im 18. Jahrhundert. – München, 1954. – Teil 2. S. 84, 144, 148.

¹³ По данным Дж. Одди, товарооборот Таганрога составил в 1793 г. – 584,5 тыс. руб., Евпатории – 423,3 тыс. руб., Феодосии – 132,1 тыс. руб., Очакова – 453,6 тыс. руб. В дальнейшем роль Таганрога еще больше возрастает: в 1797 г. его товарооборот достигает 1072 тыс. руб., в то время как товарооборот Евпатории сокращается до 329,8 тыс.руб., Феодосии – до 119,6 тыс., а Очакова – даже до 71,8 тыс. руб. Товарооборот Одессы впервые зафиксирован в 1795 г. (67,9 тыс. руб.), в 1797 г. он достигает уже 208,6 тыс. руб. (Oddy J.J. The European Commerce Shewing New and Secure Channels Trade with Continent of Europe. – London, 1805. – P. 175).

Таблица 1

Товарооборот греческих купцов в Таганроге в 1793 г.*

Подданство и происхождение купцов	Стоимость импорта (руб.)	Стоимость экспорта (руб.)	Товаро- оборот (руб.)
Российские подданные, в том числе:	102732	260262	362994
Греки из Таганрога	69366	209073	278439
Греки из Крыма	—	8046	8046
Прочие (русские, армяне нахичеванские, армяне кизлярские и др.)	33366	43143	76509
Венецианские подданные, в том числе:	16566	50836	67402
Греки	9972	37204	47176
Остальные	6594	13632	20226
Подданные Османской империи, в том числе:	30589	56910	87499
Греки	14578	37134	51712
Остальные (армяне, матросы, шкиперы)	16011	19776	35787
Егор Захаров, грек «цесарский подданный»	4997	27367	32364
Остальные (французы, неаполитанские шкиперы и матросы, армяне из Грузии и др.)	1526	32712	34238
<i>Всего</i>	156410	428087	584497

* Подсчитано по: Ведомости Таганрогской почтовой таможни 1793 г. (Архив СПИИ РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – Д.570. – Л. 363–368).

Совершенно ясно, что в тот момент греческие купцы играли ведущую роль в торговле крупнейшего порта на юге России. Это видно из приводимой здесь Табл. 1, в которой специально выделен товарооборот греческих купцов на фоне общего товарооборота купцов, подданных различных стран. На долю греческих купцов приходится 71% стоимости всех товаров, т.е. почти три четверти всех товаров прошедших через порт Таганрога. Кроме того, некоторая часть товаров (до 10% товарооборота) приходилась на долю шкиперов торговых кораблей. А среди них было немало моряков греческого происхождения, особенно среди шкиперов, подданных Османской империи. С учетом их доля греков в товарообороте Таганрога наверняка достигнет, если не превысит, 75%.

Греки, торговавшие в Таганроге, имели различное подданство. Многие из них уже были российскими подданными и постоянно проживали в Таганроге. На их долю приходится почти половина всего товарооборота этого порта (48% или 278 тыс. руб.)*. Мы видим, что таганрогские греки выделялись масштабами торговых операций. Товарооборот десяти из них (т.е. почти половины) превысил 10 тыс. руб., а пятеро греков из Таганрога (Н. Дипалда, М. Кончоти, М. Моля, А. Левендопул, М. Карояни) закупили за рубежом и отправили морем товаров на несколько десятков тысяч рублей. Наряду с жителями Таганрога российскими подданными значатся и несколько купцов-греков, прибывавших из других мест Северного Причерноморья, в частности из Крыма. К их числу, видимо, следует отнести так называемых «боспорских» греков, скорее всего происходивших из Керчи, – Л. Ставриянова, И. Дмитриева и Д. Димо, а также Д. Кокколи из Севастополя. В отношении всех их зафиксированы только отправленные за море грузы. Следовательно, они прибывали в Таганрог только ради вывоза за рубеж российских товаров. Очевидно, в Таганроге для этого было больше возможностей, поскольку этот порт имел более прочные связи с российским рынком, нежели гавани Крыма.

Таблица 2

Товарооборот греческих купцов, российских подданных, проживавших в Таганроге (стоимость в рублях)*

Имя и фамилия купца	Импорт	Экспорт	Товарооборот
Николай Дипалда	2949	40610	43559
Михаил Кончоти	3299	32564	35863
Михаил Моля	3217	31753	34970
Алексей Левендопул	19363	10442	29805
Михаил Карояни	19459	7480	26939

* Данные о торговле каждого из них каждого из них см. в Табл. 2.

Михаил Зограф	–	17020	17020
Иван Макрониги	2592	12587	15179
Иван Москониоти	3281	11550	14831
Иван Стефанаки	7271	6044	13315
Николай Перестианов	–	10949	10949
Анастасий Гримани	–	7300	7300
Христофор Билли	–	5365	5365
Павел Врета	430	4542	4972
Константин Питикати	2231	1749	3980
Георгий Скадраков	–	3500	3500
Хаджи Ламбро Дракопуло	1850	108	1958
Манойла Русин	–	1920	1920
Николай Близанопуло	1769	–	1769
Николай Комнин	–	1750	1750
Федор Валсамаки	–	1408	1408
Григорий Палеолог	878	–	878
Иван Константинов	579	–	579
Петр Леконт	–	432	432
Афанасий Киприати	198	–	198
<i>Всего</i>	69366	209073	278439

* Архив СПИИ РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – Д. 570. – Л. 364–365.

Заметную роль в торговле Таганрога играли венецианские купцы (см. Табл. 1). Их этническая принадлежность, как правило, не указана. Но судя по фамилиям и именам, подавляющее большинство среди них (15 из 18) были греками. Очевидно, они происходили с острова Корфу и других островов Ионического моря, находившихся тогда под властью Венеции. Лишь Петр Андреевич, Филипп Цветкович, Харламбий Михайлич, очевидно, имели славянские корни. Товарооборот греческих купцов, подданных Венеции, составил в Таганроге 47,2 тыс. руб. Товарооборот греков, подданных Османской империи, составил почти 52 тыс. руб. Всего их

значится 17 человек. Таким образом, греки, иностранные подданные, очевидно недавно прибывшие из-за рубежа, вели торговлю в существенно меньших масштабах, нежели их соотечественники, имевшие российское подданство и постоянно проживавшие в Таганроге. Как правило, как венецианские греки, так и подданные Оттоманской империи, получали из-за моря и отправляли за рубеж товаров на сумму от 1 до 3 тысяч руб. Наибольшими масштабами торговли среди них выделялись лишь греки, венецианские подданные, Иван Беладинов с товарооборотом в 21615 руб. и Марк Валсамаки (7251 руб.)¹⁴.

Наконец, несомненный интерес среди участников торговли Таганрога в 1793 г. вызывает фигура Егора Захарова. С товарооборотом 32,4 тыс. руб. он принадлежал к числу ведущих коммерсантов, осуществлявших свою деятельность в Таганроге в сфере внешней торговли. Он всегда характеризуется как «цесарский подданный», но лишь однажды в списке прибывших кораблей и грузов, адресованных тем или иным купцам, Егор Захаров назван греком¹⁵. Обращает на себя внимание, что коммерсант назван только по имени и по отчеству, в соответствии с русской традицией. В то время как иноземцы, находившиеся в России недолго или прибывавшие на сезон торговли, чаще всего упоминались в источниках под своей настоящей иностранной фамилией. Это позволяет предположить, что Егор Захаров был постоянным жителем Таганрога, хотя и не принял еще российского подданства. Судя по его «цесарскому» подданству, он происходил откуда-то из владений Габсбургов, состоял когда-то в греческой общине одного из торговых городов империи.

Приведенные данные свидетельствуют, что в торговле греков через Таганрогский порт экспорт существенно (в три раза – 150 тыс. руб. импорт и 426 тыс. руб. – экспорт) преобладал над импортом. В сухопутной торговле экспорт также должен был преобладать над импортом, учитывая огромную популярность российских мехов в Османской империи. Однако через Таганрог морем вывозилась отнюдь не пушнина. Ведомость 1793 г. указывает груз на кораблях, отправляемых греческими купцами. В подавляющем большинстве случаев – это пшеница. Из 23 судов, ушедших из Таганрога с товарами греческих купцов, на 16-ти основным грузом была пшеница. Так, венецианский подданный грек Иван Беладинов отправил зерно в Смирну, и на двух кораблях – в Керчь. Практически все остальные суда ушли в Константинополь. На них была отправлена пшеница от таганрогских греков М. Моля, Ф. Валсамаки, П. Врета, И. Москониоти, А. Левендопула; от венецианских подданных М. Валсамаки, Д. Глези, П. Калцопула, П. Потамьякоса, Ф. Спаги; от греческих купцов, турецких подданных В. Ильина, А. Хрисопули, М. Сигала, А. Касиоти и др. Наряду с пшеницей важным экспортным товаром было железо, оно отмечено среди грузов на тринадцати кораблях.

¹⁴ Архив СПИИ РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – Д. 570. – Л. 365.

¹⁵ Там же. – Л. 327 об.

Греческие купцы отправляли из Таганрога в гавань османской столицы также масло коровье, икру, шерсть, веревки. Наибольшей активностью и наибольшим разнообразием отличались экспортные операции Егора Захарова. Он зафрахтовал шесть кораблей, шедших в Константинополь, отправив туда пшеницу, икру, железо, войлок, веревки, просо, шерсть, сало говяжье, масло коровье и масло конопляное¹⁶. Так с развитием морской торговли на юге с участием греческих купцов менялся и основной экспортный товар. Раньше это были меха, теперь – зерно и железо.

На кораблях, приходивших к греческим купцам в Таганрог, доставлялись такие товары, как вино, субтропические фрукты (финики, лимоны, изюм), табак, турецкое мыло, миндаль, ладан. Поскольку импорт был в три раза меньше экспорта (по крайней мере, в стоимостном выражении), значительная часть судов из-за моря шли к греческим купцам в Таганрог с балластом, т.е. имели на борту лишь некоторый груз для устойчивости судна, и прибывали в Россию для погрузки экспортных товаров. В операциях по импорту наибольшей активностью отличались тот же Егор Захаров, а также греки – венецианские подданные Антон Градопуло, Иван Беладинов, Николай Комнин, Николай Калига.¹⁷ Наиболее обширный список импортных товаров зафиксирован на судне «Святой Дмитрий», прибывшем под российским флагом с острова Кефалония под управлением шкипера-грека П. Додерия. В трюме значились следующие товары: вино «беломорское», лимонный сок*, «уксус ренский», мыло турецкое, глиняная посуда, миндаль, «манна калабринская», табак, шишки кедровые, финики. На этом судне в качестве пассажира прибыл купец А. Градопуло, которому и принадлежал упомянутый груз¹⁸. Под «беломорским» вином в данном случае следует понимать вино с берегов Мраморного моря, которое в то время нередко именовалось Белым. «Уксус ренский» – сорт вина из бассейна Рейна, «калабринская манна»** – возможно, какая-либо крупа или «паста» из Калабрии. То есть, не исключено, что через остров Кефалонию в Таганрог попадали товары западноевропейского происхождения. Однако в подавляющем большинстве

¹⁶ Архив СПИИ РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – Д. 570. – Л. 320–338.

¹⁷ Там же. – Л. 342–360.

¹⁸ Там же. – Л. 359 об. – 360.

* У джерелі також може йтися про вино з острова Лімнос, яке в XV–XVII ст. було добре відоме у Молдавії та Речі Посполитій під назвою «лімонія». – Подградская Е.М. Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII вв. – Кишинев: Штіінца, 1991. – С. 205. Це було червоне вино, що виготовлялося з місцевого сорту винограду «каламбакі». – Dimitriadis, T. P. Lemnos. All You Know All You Would Like to Know about the Island of Ifestos. S. I. 1995. – P. 95. – Прим. Ред.

** Ймовірно, у джерелі йде мова про манну звичайну (ще – *manna calabrina*), висушений сік білого, або маннового, ясена, що вирощується у Південній Європі (Сицилії, східній Калабрії, Тоскані, Далмації, деяких грецьких о-вах), – жовтувату або брунатну в'язку дрібчасту масу, яка широко застосовується у фармацевтиці. Попит на цей продукт у європейській торгівлі XVIII–XIX ст. був досить високим. – Прим. Ред.

случаев импортные товары, доставляемые греками в Таганрог, происходили из владений Османской империи.

Мы располагаем данными, куда уходили и откуда приходили корабли, снаряжаемые греческими купцами в Таганроге. Как уже отмечалось, основным портом назначения уходивших кораблей был Константинополь. Прибывшие суда отправлялись из портов на побережье Малой Азии (Смирна / Измир, Керасонт / Гиресун), а также с островов Эгейского моря (Санторин) и Ионического (Кефалония). Следовательно, торговые связи греческих купцов, оперировавших через Таганрог, ограничивались владениями Османской империи в восточной части Средиземноморья, Анатолийском побережье Черного моря, Архипелаге, Мраморном (Белом) море. Они не распространялись дальше на запад. Возможно, пшеница, доставляемая в Константинополь, могла реэкспортироваться дальше в Средиземноморье.

В любом случае, одной из задач развития российской торговли на этом направлении было установление прямых связей и со странами Юго-западной Европы: Италией, Испанией, Францией. Эту задачу не удалось в полной мере решить в конце XVIII в. Наибольшие успехи здесь были связаны с развитием Одессы уже в XIX в., в чем также активно участвовали греческие купцы. Но это уже была следующая эпоха.

Подытоживая сведения о деятельности греческих купцов в России в XVIII веке, можно отметить, по крайней мере, три аспекта. Во-первых, отдельные греческие купцы, прибывавшие чаще всего из-за рубежа, принимали активное участие в торговле Петербурга. В основном они занимались здесь доставкой в Россию импортных товаров. Во-вторых, имела место интенсивная и масштабная сухопутная торговля греческих купцов, выходцев из балканской материковой части Греции, в большинстве своем осевших в Нежине. Эта торговля велась на ярмарках в российско-украинском пограничье, а также через сухопутную границу в Турции и Польше. Основным товаром здесь были меха. И, в-третьих, с конца XVIII в. греки играют ведущую роль в развитии морской торговли России в портах Азовского и Черного моря, где доминирует уже вывоз зерна, а также железа.

Анотація

Віктор Захаров. Грецькі купці в торгівлі Російської імперії XVIII століття.

Стаття присвячена одному з найменш вивчених періодів в історії комерційної діяльності грецького купецтва у міжнародній торгівлі Російської імперії. У XVIII ст. в Російській імперії активізувалася діяльність купців найрізноманітніших країн – від західноєвропейських до представників країн Сходу. Своє місце займали у російській торгівлі того часу й грецькі купці. За браком джерел оцінити масштаби їхньої діяльності у Росії впродовж всього століття складно. Найбільшу активність грецькі купці виявляли у забезпеченні зовнішньоторговельних зв'язків імперії у південно-західному напрямку, тобто з країнами Балканського півострова, Близького Сходу, Південної Європи. Традиційно греки

відігравали велику роль у торгівлі суходелом, через ярмарки на російсько-українському кордоні. Серед них досить активно діяли представники грецької колонії в Ніжині.

Торговельна діяльність грецьких купців відзначалася у XVIII ст. також і в столичних містах імперії – Санкт-Петербурзі та Москві. Однак тут вони і в кількісному відношенні, і в торговельній активності значно поступалися купцям інших країн. Першочергове значення у зовнішній торгівлі XVIII ст. мали морські перевезення. У цій галузі грецькі купці могли виступати у якості посередників та організаторів зовнішньоторговельних контактів Росії на Чорному морі та у Середземноморському басейні. У середині XVIII ст. деякі грецькі купці, що мешкали у Константинополі, мали заміри взяти участь у різних проектах такого роду. Вони знали російський ринок, а також мали торговельні зв'язки на Апеннінах. Як, приміром, Апостол Ставр, що увійшов до складу італійської купецької компанії, яка прагнула потрапити на російський ринок через Приазов'я та басейн Дону.

Лише впродовж останніх десятиліть XVIII ст. у зв'язку з приєднанням Північного Приазов'я до Російської імперії грецькі купці, що мешкали в азовських та чорноморських портових містах, спромоглися взяти безпосередню участь у зовнішній торгівлі держави. Можна припустити, що в багатьох портах вони домінували серед купців інших національностей. Так, збереглися достатньо повні дані про торгівлю Таганрога у 1793 р. Переважання грецьких купців тут було очевидним. Їхня частка становила майже 60% товарообігу одного з провідних російських портів Азово-Чорноморського басейну. Автор підкреслює, що більшість з них постійно проживали у Таганрозі і вже мали російське підданство. На частку греків, підданих Османської імперії, припадало близько 10% товарообігу Таганрога.

Ключові слова: грецьке купецтво, комерційна діяльність, міжнародна торгівля, зовнішньоекономічні зв'язки Російської імперії, торгівля суходелом, ярмарки, торговельні морські перевезення.

Аннотація

Виктор Захаров. Греческие купцы в торговле Российской империи XVIII ст.

Статья посвящена одному из наименее исследованных периодов истории коммерческой деятельности греческого купечества в международной торговле Российской империи. В XVIII в. в России активизировалась деятельность купцов самых разных стран – от западноевропейских до представителей стран Востока. Свое место занимали в российской торговле того времени и греческие купцы. По недостатку источников, судить о масштабах их деятельности в России на протяжении всего столетия сложно. Наибольшую активность греческие купцы проявляли в обеспечении внешнеторговых связей России на юго-западном направлении, т.е. со странами Балканского полуострова, Ближнего Востока, Южной Европы. Традиционно греки играли большую роль в сухопутной

торговле через ярмарки на российско-украинской границе. Среди них достаточно активно действовали представители греческой колонии в Нежине.

Торговая деятельность греческих купцов отмечалась в XVIII в. и в столичных городах империи – в Санкт-Петербурге и Москве. Однако здесь они и в численном отношении, и в торговой активности значительно уступали купцам других стран.

Первостепенное значение во внешней торговле XVIII в. имели морские перевозки. В этой сфере греческие купцы могли выступить в качестве посредников и организаторов внешнеторговых контактов России на Черном море и в Средиземноморском бассейне. В середине XVIII в. некоторые греческие купцы, проживавшие в Константинополе, намеревались принять участие в различных проектах такого рода. Они знали русский рынок, а также имели торговые связи на Апеннингах. Как, например, Апостол Ставр, вошедший в компанию итальянских купцов, стремившуюся проникнуть на российский рынок через Приазовье и бассейн Дона.

Только в последние десятилетия XVIII в. в связи с присоединением Северного Причерноморья к Российской империи греческие купцы, проживавшие в азовских и черноморских портовых городах, смогли принять непосредственное участие во внешней торговле государства. Можно предположить, что во многих портах они доминировали среди купцов других национальностей. Так, сохранились достаточно полные данные о торговле Таганрога в 1793 г. Преобладание греческих купцов здесь очевидно. На их долю приходилось почти 60% всего товарооборота этого ведущего российского порта в Азово-Черноморском бассейне. Автор подчеркивает, что большинство из них постоянно проживали в Таганроге и имели уже российское подданство. На долю греков, подданных Османской империи, приходилось около 10% товарооборота Таганрога.

Ключевые слова: греческое купечество, коммерческая деятельность, международная торговля, внешнеэкономические связи Российской империи, сухопутная торговля, ярмарки, торговые морские перевозки.

Summary

Victor Zakharov. Greek Merchants in the Commerce of the Russian Empire in the 18th Cent.

In Russia of 18th century trading activities of Western European and Asian merchants got a new impulse. Greek merchants also contributed to Russian trade of those times. Due to the lack of the sources, it is not easy to identify the scope of their trading activities in Russia over the whole century. Greek merchants were mostly actively involved in external commercial relations of Russia with the Balkan states, as well as Middle East and Southern European countries. Traditionally, Greeks played a significant role in land trade through fairs at the Russian-Ukrainian border, the merchants of Nizhyn's Greek community included.

In 18th century trading activities of Greek merchants were also observed in St. Petersburg and Moscow, but here they were much behind other merchants both in number and business.

In 18th century sea shipping was of primary importance in terms of foreign trade. Within this field Greek merchants could act as middlemen and initiators of Russia's external commercial contacts in the Black Sea and Mediterranean regions. By the mid 18th century some Greek merchants in Istanbul intended to participate in various similar projects. They knew the Russian market and had commercial ties in Italy, as, for instance, Apostle Stavr(os) who joined an Italian trading company with a view of getting to the Russian market via the Azov region and the Don basin.

Greek merchants of the Black Sea and Azov Sea ports could take direct part in Russia's foreign trade just over the last decades of 18th century. Presumably, they held dominant position if compared with other foreign merchants. Thus, rather complete data on trade in Taganrog in 1793 are available; they prove an evident prevalence of Greek merchants, with nearly 60% of the total turnover in Taganrog. It should be emphasized that the bulk of Greeks, being the citizens of Russia, had permanent residence in Taganrog.

The share of the local Ottoman Greeks amounted to about 10% of the total Taganrog's turnover.

Keywords: Greek merchants, trading activities, international trade commercial relations of Russia, land trade, fairs, commercial shipping.

ДОЛЯ ГРЕЦЬКОГО НЕКРОПОЛЯ У НІЖИНІ

Грецьке переселення в межі Гетьманської України, а після ліквідації української автономії – південні регіони Російської імперії – стало результатом значних міграційних процесів, що відбувалися у Східній Європі в другій половині XVII–XVIII ст. Одним з осередків поселення греків на території України наприкінці XVII ст. став Ніжин. На той час це місто було важливим адміністративним і найбільшим торговельно-економічним центром Лівобережної України, що входила до складу Російської імперії. У цьому місті утворилася грецька громада, представники якої займалися переважно торгівлею¹. Більше того – положення міста поблизу кордонів тодішньої Гетьманської України (ліквідована 1786 р.) і на торговельному шляху, що з'єднував Балкани з Москвою, тривалий час визначало його привабливість для поселення греків, які займалися міжнародною торгівлею у Східній Європі.

Отримавши юридичне визначення підстав свого існування в Ніжині від гетьманської влади (починаючи від гетьмана Богдана Хмельницького, який видав на користь пільгового перебування греків у Ніжині кілька універсалів, наступні очільники Лівобережної України надавали ніжинським грекам певні пільги та привілеї), а згодом – від імперського уряду², греки міста будували власне життя, тримались окремою етно-релігійною групою. Враховуючи це, а також зважаючи на важливість грецької присутності, насамперед, у торгівлі як Ніжина, так і всієї Гетьманської України (пізніше – Російській імперії в цілому), вони отримали право на внутрішнє самоврядування та податкові пільги. Так, в місті з'явилися Грецький магістрат, власний суд окремої від міста юрисдикції в певних питаннях, кілька церков, де відбувалися відправи грецькою мовою за національною традицією³.

¹ Див.: *Чернухін Є.К.* Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела. – К., 1998. – 98 с.; *Терентьева Н.* Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К., 1999. – 352 с.; *Пляшко Л.* Греки в Ніжині // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упор. та авт. приміток О. Морозов. – Вип. II. – К., 2001. – С. 190–194.;

² Див.: *Харламович К.* Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упор. та авт. приміток О. Морозов. – Вип. II. – К., 2001. – С. 20–50.

³ Див.: *Харламович К.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упор. та авт. приміток О. Морозов. – Вип. II. – К., 2001. – С. 51–67.

Цілком природно, що окрема етноконфесійна група через постійне перебування на певній території потребувала також окремого місця для поховання померлих. Таким у Ніжині стала територія поряд зі старим православним козацьким кладовищем на північній околиці, відома з тих часів як «Грецьке кладовище»⁴.

Відсутність актової інформації (метричних записів про смерть) за перші сто років існування грецької громади у Ніжині не дозволяє простежити ранню історію Грецького кладовища. Лише інша наявна інформація про грецьку громаду побічно свідчить про її територіальне розширення та чисельне зростання⁵, що закономірно супроводжувалося розширенням некрополя. Почасти цей процес відбивають декілька вцілілих на території кладовища надгробків, що відносяться до другої половини XVIII – початку XIX ст. і належать ніжинським грецьким родинам Арабаджі, Маврулісів (Мавроді?), Плацендарів, Зосим та ін.

Завершенням початкового етапу існування «Грецького кладовища» в Ніжині можна вважати 1810–1820-х рр., коли безпосередньо поблизу масиву могил ніжинських греків були збудовані грецька цвинтарна церква Святих Костянтина та Олени, а також неподалік неї комплекс будівель богадільні для опіки старезних і немічних представників Ніжинського грецького братства⁶.

Подальша історія «Грецького кладовища» в Ніжині була відображенням соціально-економічних процесів, що відбувалися всередині ніжинської громади.

⁴ З незрозумілих авторові причин у статті «Ніжинські кладовища» енциклопедичного довідника «Чернігівщина» відсутня згадка про «Грецьке кладовище» (щоправда, натомість йдеться про «спадкоємця» – Центральне міське кладовище) див.: Ніжинські кладовища // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А.В. Кудрицький. – К., 1990. – С. 531–532). Про місце ніжинських кладовищ, у тому числі й «Грецького», в містобудівній структурі див.: *Зозуля С., Морозов О.* Місто Ніжин: деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 197–230.

⁵ Насамперед, архів Грецького магістрату, що знаходиться нині у фондах Державного архіву Чернігівської області (ф. 101), а також фундаментальне й досі неперевершене за інформативністю дослідження з історії громади греків у Ніжині акад. К.В. Харламповича (див. *Харлампович К.* Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упор. та авт. приміток О. Морозов. – Вип. II. – К., 2001. – С. 20–50; *Його ж.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // *Там само.* – С. 51–67; *Його ж.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. III. – К., 1999. – С. 87–159; *Його ж.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Нарис VI. Просвітницька діяльність // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. IV. – К., 2000. – С. 67–143.); *Його ж.* Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні / Підготовка тексту, післямова і коментарі С.Чернухіна, О.Морозова. – Ніжин, 2011. – 380 с.

⁶ Дещо про архітектурні пам'ятки, пов'язані з ніжинським греками див.: *Зозуля С.Ю.* Основні тенденції руйнування історико-культурної спадщини Ніжина на сучасному етапі (досвід визначення проблеми de visu). // Історико-культурна спадщина Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції. 18–19 травня 2006 р.). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – С. 223–227; *Пляшко Л.* Указ. праця. – С. 190–194; *Симоненко В.* Греки в Ніжині // *Там само.* – С. 184–189.

Поступове згорання транзитної торговельної активності у місті після поділів Польщі та приєднання частини Правобережної України, в результаті чого відбулося відродження торговельно-транзитного значення Києва, та відсутення південних кордонів Російської імперії до Чорного моря внаслідок завоювання Кримського ханату та надчорноморських османських провінцій (1768-1812 рр.) – все це підштовхнуло ніжинських греків до того, щоби перенести свою комерційну діяльність до нових осередків транзитної торгівлі (Одеси, Маріуполя, Таганрога тощо), або ж переорієнтуватися на інші види підприємництва⁷. Природно, великою транзитною торгівлею займалися далеко не всі ніжинські греки. Багато хто з них були землеробами, ремісниками, чиновниками, – але саме великотоварна транзитна торгівля була визначальною для існування всієї громади загалом. Її зникнення спричинило істотний відплив капіталу (що позначилося як на розвитку грецької общини, так і розвитку міста в XIX ст. в цілому), помітно відбилося також на демографії ніжинських греків. Але найголовніше, воно стимулювало процес асиміляції представників грецької етноконфесійної групи серед місцевого населення.

Асимілятивні процеси відбулися на характері поховань «Грецького кладовища» упродовж XIX ст., яке поступово втрачало свою етнічну окремішність. Цей процес можна відстежувати точніше завдяки наявним нині у фондах Чернігівського обласного державного архіву⁸ метричним книгам за період з кінця XVIII до початку 20-х років XX ст.* Епізодичні поховання членів змішаних українсько-грецьких сімей поступово перетворилися на повністю незалежний від впливу грецької громади процес появи і збільшення на кладовищі поховань представників місцевої станової та службової еліти.

Цей процес елітаризації «Грецького кладовища», під яким ми розуміємо перетворення його з місця поховання, відведеного для представників однієї етноконфесійної громади, на некрополь представників соціальної еліти цілого міста, – вже розглядався в одному з досліджень, де була зазначена роль у цьому грецької громади Ніжина⁹. Отже, обмежимося викладом лише провідних чинників цього процесу.

⁷ Див.: Ніжинське грецьке братство // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / А.В. Кудрицький (відп. ред.). – К., 1990. – С. 509–510.

⁸ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 14, 19 (див. метричні книги ніжинських парафій).

⁹ Зозуля С. Зміна поколінь ніжинських науковців протягом 1920-х років: проблема структуризації та доля кількох яскравих репрезентантів (за матеріалами вивчення некрополя професури Ніжинської вищої школи) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Тематичний випуск: Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки: джерела та результати досліджень / Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Т. 9. – К., 2002. – С. 105–119.

*За радянської влади реєстрацію факту смерті здійснювали вже не парафіяльні священики, а державні відділи РАГСу, які з квітня 1923 р., згідно з затвердженою новою формою акту запису про смерть, припинили фіксацію місць поховання померлих.

Мотивацією вибору місця для поховання померлих представників ніжинської еліти, насамперед чиновницької, був факт переважно їхнього немісцевого походження, що за тогочасною сімейною традицією* поховань спричинило утворення окремих могильних комплексів, об'єднаних за родинною, а отже і соціальною ознакою. Власне, такий процес мав місце уже під час утворення «Грецького кладовища».

Причина вибору саме «Грецького кладовища» (або спочатку місця поруч із ним) для поховання представників ніжинської міської еліти криється насамперед у тому, що багато хто з похованих тут представників грецької громади Ніжина за життя займали провідні місця у міській адміністрації, судових та освітніх установах. Так, наприклад, греками були міські голови П. Попов і С. Бубас, ніжинський війт полковник І. Тернавіот. Еліту грецької громади Ніжина городяни шанували також через високий соціальний статус частини її представників, зокрема, купців, розміри прибутків яких дозволяли вступ до однієї з гільдій або шляхетського стану.

Другою причиною перетворення Грецького кладовища в Ніжині на елітарне міське було відкриття в цьому, на той час провінційному, місті Гімназії вищих наук князя Безбородька (1820 р.) – вищого навчального закладу, подібного за статусом до університету. У перші десятиліття існування закладу його професори і викладачі були приїжджими (значно пізніше з'явилися професори-ніжинці). Проте багато хто з професорів, починаючи вже з 1820-х рр., закінчив свій земний шлях саме в Ніжині – хто передчасно, хто в глибокій старості, – залишаючись після виходу у відставку доживати віку в Ніжині. Більшість їх були поховані в місті, лише одиниці, згідно з їхньою прижиттєвою волею, були поховані десь інде. Для прибулих викладачів та професорів була характерна та сама ситуація, що і свого часу для перших ніжинських греків: як немісцевих, що не мали місць родинного поховання на міських парафіяльних кладовищах, їх ховали в окремо відведеному місці, яким знов-таки стало «Грецьке кладовище» на північній околиці міста*. Не зайве згадати і про високий соціальний статус викладацької інтелігенції в дореволюційній Російській імперії¹⁰.

Таким чином, унаслідок наведених обставин у середині – другій третині XIX ст. «Грецьке кладовище» в Ніжині поступово перетворюється на найпрестижніше у місті, де знаходять свій останній земний притулок представники місцевого дворянства, купецтва, вищого чиновництва, органів судової влади, військової еліти; тут зібрана основна маса порівняно дорогих надгробків, у тому числі й тих, що збереглися до сьогодні.

* Вона, до речі, певною мірою зберігається в Ніжині й тепер.

* Цілком можливою мотивацією вибору місця для поховань представників немісцевої ніжинської професури було те, що сам навчальний заклад, де безпосередньо жили його викладачі й професори, знаходився найближче саме до цього ніжинського кладовища.

¹⁰ Зозуля С. Зміна покоління... – С. 105–119.

Описуваний процес набуття елітарності «Грецьким кладовищем», уже як суто міським, був зворотно-пропорційним до процесу згасання життя грецької громади в Ніжині: поступового її кількісного зменшення, прогресуючої асиміляції і, врешті-решт, повного припинення її існування¹¹. Наприкінці ХІХ ст. власне *грецькі* поховання на території «Грецького кладовища» все ще практикуються, проте вони стають епізодичними на тлі зростаючої кількості інших, *негрецьких*. Відтоді «Грецьке кладовище» зливається з іншим, що межувало з ним із півночі, православним міським Троїцьким (або Мироносницьким) цвинтарем. Останій упродовж другої половини ХІХ в. збільшився за площею і станом на кінець ХІХ ст. відділявся від сусіднього «Грецького» лише неглибокою земляною канавою метр завширшки.

Втративши упродовж другої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. етнічний принцип формування, «Грецьке кладовище» у другій третині ХХ ст. поступово втрачає також і першопочатковий характер православного – за радянського режиму всі кладовища стають цивільними та змішаними, більше того, ніжинське «Грецьке кладовище» позбувається навіть своєї офіційної окремішності, і стає частиною (сектором) єдиного Центрального міського цвинтаря. З 1920-х років назва «*Грецьке кладовище*» зберігається в середовищі ніжинського населення лише в усній традиції, і з часом вживається усе рідше. Як наслідок, уже в другій половині ХХ ст. мікротопонім «Грецьке кладовище» ані в побутовій традиції ніжинських городян, ані в офіційних документах не вживається. Нині ця назва використовується лише дослідниками місцевих старожитностей, історії грецької громади та екскурсоводами.

Проте заради справедливості слід зазначити, що згадана нівеляція окремішності «Грецького кладовища» Ніжина практично не відбилася на його елітарному статусі: як і наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., це місце й донині є найпрестижнішим і найпочеснішим місцем поховання ніжинців. Увійшовши до складу Центрального Троїцького міського цвинтаря, «Грецьке кладовище» певним чином «перенесло» свій елітарний статус і на нього. Тут і нині, не зважаючи на офіційне закриття його території 1984 р., відбуваються спорадичні поховання представників міської еліти. Як заведено в таких випадках, це кладовище є найдорожчим з-поміж інших міських для отримання дозволу на поховання в обхід існуючих постанов міської влади і чинного законодавства України¹².

¹¹ Див.: Пономар О. Архівні документи про ліквідацію Ніжинської грецької громади (1909 р.) // Греки в Ніжині. Збірник документів і матеріалів, присвячений пам'яті видатного грецького патріота, просвітителя та мецената Миколи Павловича Зосима / Ред. і упор. прот. О. Морозов. – Вип. III. – Ніжин, 2003. – С. 162–166; Ростовська О. Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в ХІХ ст. // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів / Упор. та авт. приміток О. Морозов. – Вип. II. – К., 2001. – С. 150–159.

¹² Звісно, останні твердження не можуть через об'єктивні причини мати архівної чи бібліографічної доказовості, і базуючись на спостереженнях автора, є гіпотетичними.

Отже, розгляд історії виникнення, розвитку і трансформації ніжинського «Грецького кладовища» дає можливість простежити, яким чином формувався цей своєрідний феномен та відбувалося перетворення місця поховання, відведеного для представників окремої етнічної групи на загальноміський елітний некрополь, до утворення якого мають відношення представники колись славетної грецької громади міста Ніжина.

Анотація

Сергій Зозуля. Доля грецького некрополя у Ніжині.

Стаття присвячена маловивченим аспектам життя ніжинської грецької громади, що сформувалася внаслідок міграційних процесів другої половини XVII–XVIII ст. на території Східної Європи. У дослідженні визначені основні фактори, які стали причиною трансформації етноконфесійного некрополя у найбільш престижне загальноміське кладовище.

Ніжинські греки, отримавши російське громадянство, облаштовували свій побут, залишаючись окремою етнічною та релігійною групою міського населення Ніжина. Оскільки кожна етноконфесійна група, що проживає на певній території, потребує окремого місця для упокоєння своїх померлих, таким місцем для греків Ніжина стала ділянка, розташована поряд зі старим православним козацьким кладовищем на північній околиці міста, яка пізніше отримала назву «Грецьке кладовище». Наступні триста років у його розвитку в цілому відбивали динаміку грецької громади Ніжина. Піком існування етноконфесійного кладовища була перша третина XIX ст., коли на його території сформувався своєрідний «грецький центр» із цвинтарною церквою та богадільнею.

У подальшому, з занепадом ніжинської грецької громади та розгортанням процесів асиміляції греків у середовищі місцевого населення, Грецьке кладовище набуло статусу елітного, перетворившись наприкінці XIX ст. на центральний міський цвинтар Ніжина.

У цілому, на прикладі існування Грецького кладовища в Ніжині можна простежити своєрідний феномен перетворення місця поховання представників відокремленої етноконфесійної групи на загальноміський некрополь еліти, безпосереднє відношення до утворення якого має колись могутня грецька громада Ніжина.

Ключові слова: грецьке кладовище, Ніжинське грецьке братство, етноконфесійна пам'ятка, елітний некрополь.

Аннотация

Сергей Зозуля. Судьба греческого кладбища в Нежине.

Статья посвящена малоизученным аспектам жизни нежинской греческой общины, сформировавшейся вследствие миграционных процессов второй половины XVII–XVIII в. на территории Восточной Европы. В исследовании

определены основные факторы, которые стали причиной трансформации этноконфессионального некрополя в наиболее престижное общегородское кладбище.

Нежинские греки, получив российское гражданство, обустроивали свой быт, оставаясь отдельной этнической и религиозной группой городского населения Нежина.

Поскольку каждая этноконфессиональная группа, живущая на определенном месте, нуждается в отдельной территории для захоронения своих умерших, таким местом для греков Нежина стал участок, расположенный рядом со старым православным казацким кладбищем на северной окраине города, впоследствии получивший название «Греческое кладбище». Последующие триста лет в его развитии в целом отражали динамику греческой общины Нежина. Пиком существования этноконфессионального кладбища была первая треть XIX ст., когда на его территории сформировался своеобразный «греческий центр» с кладбищенской церковью и богадельней.

В дальнейшем, с упадком греческого общества и разворачиванием процессов ассимиляции нежинских греков, Греческое кладбище приобрело статус элитного, превратившись к концу XIX ст. в центральное городское кладбище Нежина.

В целом, на примере существования Греческого кладбища в Нежине можно проследить своеобразный феномен превращения места захоронения представителей обособленной этноконфессиональной группы в общегородской некрополь элиты, непосредственное отношение к образованию которого имеют представители некогда мощной греческой общины Нежина.

Ключевые слова: Нежинское греческое братство, греческое кладбище, этноконфессиональный памятник, элитный некрополь.

Summary

Serhii Zozulya. The History of the Greek Cemetery in Nizhyn.

The migratory processes of the second half of 17th – 18th centuries in Eastern Europe resulted in appearance of Greeks in Nizhyn, an important administrative and the largest trade and economic center of Hetman's Ukraine.

Nizhyn Greeks settled down in their legally-based life, remaining, in parallel, a separate ethnic – religious group of Nizhyn's urban population.

In the context of the settled everyday life within a certain area an ethnic-confessional group needed a definite territory as a burial place; thus, the Greek cemetery appeared beside the old Orthodox Cossack cemetery in Nizhyn's northern outskirts.

The Greek cemetery had been dynamically developed for subsequent 300 years, reflecting development of the Greek community in Nizhyn on the whole, with the culmination of his existence as an ethnic – confessional cemetery in the 1st third of 19th century, when an original eschatological Greek center, a cemetery church and an almshouse emerged.

Later on, due to decline of the Greek community and assimilation process of Nizhyn Greeks, by the late 19th century the Greek cemetery became the central elite cemetery of Nizhyn.

Overall, the case of the Greek cemetery in Nizhyn allows for tracing the peculiar phenomenon of transformation of an ethnicconfessional burial place into a powerful city-wide elite necropolis, created directly by the representatives of once powerful Greek community of Nizhyn.

Keywords: the Greek cemetery, Nizhyn greek fraternity, ethnic and confessional monument, elite necropolis.

ПОКРОВИТЕЛЬСТВО ТА СУДОЧИНСТВО: ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ ГРЕЦЬКОГО СУДУ В НІЖИНІ

Торгівля потребує довіри, а довірі потрібен інститут для розв'язання суперечок. Греки Ніжинського братства користувалися привілеєм розв'язувати свої суперечки у власному суді – «Критеріоні», як вони його називали.¹

У процесі функціонування правової системи хід розв'язання суперечок розкриває її складові елементи. Праця Лори Надер, присвячена способам розв'язання суперечок вирізняє дві можливі моделі.² Першу модель можна описати як силове впровадження «правління закону». Ця модель підносить роль судді в судовому регулюванні розбіжних думок. Суддівські рішення базуються на застосуванні низки високоповажних норм та приписів. Їхня легітимність зазвичай спирається на державне законодавство та символічну владу держави, і їх належить упроваджувати примусовим втручанням третьосторонніх виконавчих суб'єктів, що у більшості випадків означають

¹ Як слушно зауважив Михаїл Гедеон: «Εἰς τοὺς ἐν Νίζνῃ παροικοῦντας ἔλληνας ἢ ῥωσικὴ κυβέρνησις πρὸ τοῦ 1700 παρεχώρησεν, ἐκτὸς τῆς δωρεᾶς τῶν φόρων, τὸ προνόμιον νὰ δικάζωσι πάσας τὰς πρὸς ἀλλήλους διαφορὰς καὶ τὰ πταίσματα [...]» [Окрім податкових поступок, російський уряд ще до 1700 р. надав грекам, які мешкали у Ніжині, привілей правити суд щодо всіх внутрішніх незгод та проступків поміж ними...]. Див.: Γεδεών Μ. Ι. Ἱστορία ἀπὸ σκυβάλων. Ἄθροισμα Πρῶτον: Αλοκία. – Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1991. – Σ. 138.

Слід зауважити, що згідно з практикою XVIII ст. термін «грек» у даній статті є перекладом терміну «ромей» та еквівалентом тогочасного російського терміну «грек». Членів Ніжинського братства не обов'язково розуміти греками в сучасному, куцоному значенні цього слова.

² Nader L. Styles of Court Procedure: To Make the Balance // Law in Culture and Society / Ed. Laura Nader. – Chicago, 1969. – P. 69-91, особливо р. 86-91. Дослідження Л. Надер присвячено судовій палаті мексиканського міста Сапотеки, і вона називає вживані палатою моделі «судовою» ('Court Model') та «посередницькою» ('Bargain Model'). Щодо смислу поняття «правління закону» див.: Abel R. L. A Comparative Theory of Dispute Institutions in Society // Law and Society Review. – 1974. – Vol. 8. – No. 2 (Winter). – P. 217-234, особливо р. 241, 269-270. Див. також новіше трактування в праці: Ergene B.A. Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Çankiri and Kastamonu (1652–1744). – Boston, 2003. – P. 190-201.

державні органи влади.³ Друга модель є дещо відмінною. Тут саме перемовинам між двома сторонами суперечки надається вирішальне значення, а суддя виступає посередником. Жоден правознавець не потрібен для реалізації цього утилітарного підходу, який часто передбачає досягнення компромісу.

Ці дві моделі не здатні вичерпати всю складність справжнього судового процесу. Скоріше їх належить розглядати як крайні позиції у спектрі, на одному кінці якого знаходиться суд як провідник об'єктивного «*правління закону*», а на іншому – суд-посередник, суд-учасник триваючого процесу «*торгу*».

Питання про те, до якої частини цього спектру слід віднести «Критеріон» ніжинських греків, в жодному випадку не є суто академічним. Крайні ділянки спектру відповідають дуже різним формам соціальної організації. Насправді будь-які спроби зрозуміти події у громадах, створених греками, що прибували до України та Росії у XVIII ст., мусять враховувати форми гарантування їхньої безпеки, котрих вони шукали і знаходили у праві. Ми спробуємо довести тут, що, хоча діяльність «Критеріону» демонструвала чимало ознак «*компромісальної моделі*», вона об'єктивно призводила до утворення окремішньої сфери права, що служило першою передумовою виникнення «*правління закону*». У випадку «Критеріону» це відбулося не лише завдяки державному законодавству, що вводилося «згори», але, скоріше і перш за все, у процесі розв'язання «колективних конфліктів», себто переговорів між «Критеріоном», іншими локальними судами та російським державним апаратом.⁴

³ Ця модель походить від стандартного позитивістського погляду на закон, як його сформулював Г. Л. А. Гарт (H. L. A. Hart) у книзі «The Concept of Law» 1961 р. Про розрізнення ним доправового та правового суспільств див. с. 79, 91 указанного видання. Його концепцію коротко виклав Майкл Оукшот у статті «Правління Закону»: Oakeshott M. The Rule of Law // Michael Oakeshott. On history and other essays. – Indianapolis, 1999. – P. 129-178.

Зауважимо, що «панування закону» не вказує на республіканську свободу як таку, але швидше на впорядкованість суспільних та правничих інститутів, які уособлюють та використовують владу. Про важливість «правління закону» для мислителів XVIII ст. див.: Goldsmith M.M. Liberty, Virtue and the Rule of Law, 1689-1770 // Republicanism, Liberty and Commercial Society 1649-1776/Ed. David Wootton. – Stanford, California, 1994. – P. 197-232. Про подібні ідеї в Російській державі див.: Вдовина Л.Н. Право и суд // Очерки русской культуры XVIII века / Под ред. Н.М. Сидорова, О.Н. Агеева. – Ч. 2. – Москва, 1987. – С. 152-184, особливо с. 168-170.

⁴ Про колективний конфлікт («cooperative conflict») див.: Sen A. Development as Freedom. – Oxford, 1999. – P. 192. Щодо класичного пояснення зв'язків між раціоналізацією, бюрократизацією та законом, а також як змінюється механізм проведення диспуту в міру того, як роль посередника стає дедалі більш бюрократичною, див.: Weber M. Max Weber on Law in Economy and Society / Ed. Rheinstein M. – Cambridge: MA, 1954. – P. 256–283, 301–321; Weber M. The Development of Bureaucracy and its Relation to Law // M. Weber. Selections in translation / Ed. W.G. Runciman, trans. Eric Matthews. – London, 1978. – P. 341–354.

Усні змагання

Універсал Богдана Хмельницького від 1657 р. вперше надав грекам в Україні привілей розв'язання суперечок між собою; лише пізніше цей привілей було пов'язано з Ніжинським грецьким братством.⁵ Указ Петра I від 1710 р. підтвердив ці привілеї.⁶ Таким чином, «Критеріон» не перебував ані під юрисдикцією Ніжинського магістрату, ані у відомстві жодної іншої місцевої судової інстанції. Греки розглядали ті справи, що стосувалися лише їх, у власному «Критеріоні», обираючи суддів з-поміж членів своєї ж громади.⁷ В основному «Критеріон» діяв як усний суд, заслуховуючи спори, котрі потребували негайного вирішення,⁸ що переважно, але не виключно, відносилися до торгівлі.⁹ Так звані «крити», себто судді, обиралися за згодою громади і не обов'язково належали до проводу Братства. Сторони були зобов'язані поважати суддівські ухвали і виплачувати будь-які штрафи, що могли присуджуватися. І справді, апеляцій супроти постанов суду не було.¹⁰

Відповідно до указу імператриці Анни 1734 р. (але, очевидно, й раніше), суперечки у суді могли також розв'язуватися за допомогою письмового протоколювання.¹¹ У справі 1773 р. ніжинський грек Янніс Кумбурліс «зробив усне представлення» (тогочасною греко-слов'янською мішанкою: “σλοβέσνο έφανέροσεν”) проти свого суперника Янніса Карлу. Було визнано, однак, що ця справа потребує письмового протоколювання (“φανέροσi

⁵ Цей привілей підтверджували гетьмани й після Богдана Хмельницького – див.: Федотов-Чеховский А.А. Акты Греческого нежинского братства. – Киев, 1884. – С. 44, 53-58; В. А. Библиография: Федотов-Чеховский А.А. Акты греческого нежинского братства // Киевская Старина. – Т. 10. – 1884. – № 12. – Киев, 1884. – С. 716-718, особливо с. 717; Λασκαρίδης Χ. Το Καταστατικό της Ελληνικής Εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας. – Ioannina, 1997. – Σ. 7, 13; Материалы Екатеринбургской законодательной комиссии // Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 144. – Ч. 13. – СПб, 1914. – С. 21–63, особливо с. 45-46, 49. Бібліографію про Ніжинське грецьке братство див.: Чернухін Є.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К., 1998.

⁶ Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII–XVIII ст.) // Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. – Вип. 24. – К., 1929. – С. 13, 31.

⁷ Материалы Екатеринбургской законодательной комиссии // Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 144. – Ч. 13. – СПб., 1914. – С. 21–63, особливо С. 49.

⁸ Χρήστος Π. Λασκαρίδης. Το Καταστατικό ... – С. 13.

⁹ Приклад справи про борг, що була розв'язана усно, див.: Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 2277 (1769 р.). – Арк. 4.

¹⁰ Як усні, так і занотовані судові засідання проводилися в «Каноні» (“Κανόνι”) або «Дворі» (“Τβόρι”) – кварталі, що знаходився за двома братськими церквами, де в Братства було кілька будинків. Див.: Λασκαρίδης Χ. Το Καταστατικό ... – Σ. 73.

¹¹ Харлампович К. Нариси... – С. 40-41. Наприклад, у документі 1731 р. стверджується, що судді повинні були записувати диспути: «[...] να κρατοῦν καὶ βιβλίον να γράφουν τὴν διαφορὰν [...]», див.: ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4285а (1779 р.). – Арк. 2 зв.

ἐνυράφως”).¹² Зі зрозумілих причин свідчень про усні судові засідання збереглося дуже мало.

Кількісне співвідношення справ, що розглядалися усно та письмово, залишається невідомим. На думку К. Харламповича, 1798 р. щоденно розглядалося понад п'ять справ, водночас за шість місяців того ж року на письмовий розгляд до суду було подано лише одинадцять справ. Припускаючи, що впродовж століття письмова форма розгляду набувала поширення, очевидно, що більшість справ у цей період розв'язувалася усно.¹³ Натомість у випадку письмового розгляду справ незгодні сторони могли звернутися до вищого суду, надто Генерального військового суду,¹⁴ (або, залежно від конкретних правил звернення до суду в українських судах у певний час, могли звертатися до Малоросійської колегії). Суд, що відбувався з використанням протоколювання, породжував, таким чином, чималу кількість паперів.

Отже відзначаємо подвійну природу Суду ніжинських греків. З одного боку, він діяв переважно як усний суд, і в цій якості він стояв ближче до «посередницької» моделі розв'язання суперечок, про яку йшлося вище. Цей суд не мав жодного виконавчого органу, і всі покарання накладалися або за згодою громади, або шляхом втручання Ніжинського магістрату. У багатьох випадках його постанови були компромісом між різними сторонами, як і слід було очікувати у суперечках між особами, які напевно постійно зустрічалися у тих самих церквах, кав'ярнях та на ринках як до, так і після розгляду справи.

Однак внаслідок запровадження протягом XVIII ст. законодавчих актів, Суд ніжинських греків дедалі більше інкорпорувався в російську судову систему і таким чином змінював своє місце у нашій парадигмі, наближаючись до моделі «*правління закону*». Це інкорпорування відбувалося не без труднощів. Наприклад, межі юрисдикції грецького суду залишилися невизначеними. Ніжинський торговець тканинами Алексій Ніколаєв 1721 р. поїхав до Москви, щоби подати скаргу до Державної канцелярії іноземних справ.¹⁵ За його твердженням, влаштований Ніжинським магістратом суд над ним, що закінчився звинувачувальним вироком, був незаконний. Ось що він писав у своїй скарзі по цій справі: «Александров та Галактіонов не є малоросіянами. Один з них є греком, інший – волохом, і обидва є купцями. Відповідно до царського указу [...], справи, що стосуються греків та їхніх слуг, повинні розглядатися у їхньому Критеріоні їхньою власною мовою».¹⁶

Поряд з питанням про те, хто був і хто не був греком, що мало вплив на діяльність «Критеріону», точилася ще постійна суперечка стосовно того, чи повинен був суд розглядати справи між греками та не-греками – проблема,

¹² ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4268 (1773 р.). – Арк. 4.

¹³ Харлампович К. Нариси ... – С. 42.

¹⁴ Федотов-Чеховский А.А. Акты... – С. 52–54; Сторожевский Н.К. Нежинские Греки. – Киев, 1863. – С. 8; Харлампович К. Нариси... – С. 18, 21.

¹⁵ Цей інститут замінив Посольський Приказ.

¹⁶ Архів зовнішньої політики Російської імперії (АВПРІ). – Ф. 124. Малороссийские дела. – Оп. 1. – Спр. 14 (1721 р.). – Арк. 9, 20.

що породила значну та часто суперечливу законодавчу творчість з боку російських державних органів.¹⁷

Джерело авторитету для «правління закону», що його суд був зобов'язаний утверджувати, було, як виявляється, не менш дошкульною проблемою. Коли один купець спробував уникнути передачі своєї справи до «Критеріону», покликався на законодавство Петра I, Анни Іоаннівни, Катерини II, а на додачу ще й на традиційне право Малоросії та «Шестикнижжя» Арменопулоса.¹⁸ Справді, сам «Критеріон» міг брати до уваги всі ці джерела правової влади, а разом і магдебурзьке право та закони Речі Посполитої.¹⁹ Це був нестримний правничий плюралізм.²⁰

Дослідження складностей судового провадження та пошуку «джерел закону» допомагає зрозуміти, як функціонував суд ніжинських греків. Правове поле було відкритим для постійних перетлумачень, і позивачі раз у раз шукали справедливості у тих судах, які – на їхній погляд – більше відповідали суті справи, але насправді там, де застосування законів було на користь їхнім вимогам.²¹ Насамперед це було справедливо, коли йшлося про наріжні питання кредиту, регулювання обігу «обліг» – своєрідного типу розписки, якого трималися грецькі купці, і який відрізнявся від «векселя», якому

¹⁷ Так, 1766 р. Сенат видав Указ про те, щоби судові справи між греками та представниками інших народів Малоросії розглядав Ніжинський магістрат, а не «Критеріон». З цього приводу див., зокрема, коментарі одного ніжинського міщанина, направлені до Комісії Катерини II: Матеріали Екатерининской Законодательной Комиссии // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т. 144. – Ч. 13. – СПб, 1914. – С. 21–63, особливо с. 33. Також див.: Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII–XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля // Записки Историко-Филологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 139.

За Указом від 5 березня 1775 р. Сенат визначив, щоби справи, в яких позивачами були греки, а відповідачами малороси чи великороси, підлягали розгляду малоросійських судів, а «Критеріон» мав би розглядати справи, де позивачами були малороси чи великороси, а відповідачами були греки. Це рішення, однак, було скасоване 7 травня 1775 р., див.: Харлампович К. Нариси... – С. 67–68.

¹⁸ Він подав апеляцію до Малоросійської Колегії. Див.: Савва В. Матеріали... – С. 27–28, 33.

¹⁹ Сторожевский Н.К. Нежинские Греки. – Київ, 1863. – С. 10. Λασκαρίδης X. Το Καταστατικό... – Σ. 13; Харлампович К. Нариси... – С. 92.

²⁰ Дискусію про правничий плюралізм див.: Merry S. E. Legal Pluralism // Law and Society Review. – Vol. 22. – 1988. – No. 5. – P. 869–896.

²¹ Тому навіть греки могли надати перевагу формулі, «аби справу було представлено у Ніжинському магістраті» («νὰ γένῃ φανέρωσις εἰς τὸ Μαγιστράτο τῆς Νίζνας»). – ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4267 (1773 р.). – Арк. 2; ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4248 (1771 р.). – Арк. 1. Див. також: ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4259 (1771 р.). – Арк. 2–3.

В іншому випадку диспутанти могли оминати «Критеріон» і зробити подання безпосередньо до Малоросійської колегії. Іоанніс Папафіло скаржився 1771 р.: «[...] οἱ ῥηθέντες πρόφην κριταὶ συκοφαντοῦντες με δίχως καμμίαν αἰτίαν ἀδίκως, καὶ παραλόγως με ἐρεпортάρησαν εἰς τὸ πανέντιμον κολλέγιον [...] διὰ Ζορμπὰν τοῦ παζαρίου» [...оці колишні судді несправедливо згальбили мене і без жодної причини зробили подання проти мене до Колегії ...], див.: ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4255 (1771). – Арк. 1–1зв.

віддавали перевагу російські влади. Якщо, за висловом економіста XVIII ст. М. Чулкова, «кредит є кров'ю торгівлі», то ця «кров» мусила проходити через «артерії», закорковані незгодою з приводу того, де саме належало розв'язувати суперечки між кредитором та дебітором.²²

Покровительство та судочинство

Тоді, як і тепер, хабарництво могло зарадити цим перешкодам: і звинувачення та зустрічні звинувачення у корупційних діях були прикметною рисою в тих запротокольованих судових справах, що збереглися в архівах.²³ Ніжинець Тухаєв звинуватив двох суддів в упередженому ставленні до нього. Іншого суддю по тій самій справі, такого собі Мецовіта, було звинувачено у вимаганні хабарів.²⁴ Офіційні документи Братства безупину повторюють, наче мантру, що вирокі належить виносити «боячись Бога, без хитрості і родинності» («έν φόβω θεοῦ δείχως καμιά δολιότητα καί φιλοπροσωπία»)²⁵

²² Фирсов Н.Н. Правительство и общество в их отношениях в царствование Екатерины II. – Казань, 1902. – С. 45. Утім, метафори М. Д. Чулкова помішані. В іншому місці він заявляв, що кредит був купецькою «зброєю» – див.: Чулков М. Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего. – Т. 1. – Кн. 1. – СПб, 1781. – С. 39, 204.

Розгорнуте трактування цього питання див у 4-ому розділі моєї докторської дисертації «Πίστωση και Αδελφότητα»: Καρράς Γιάννης Κ. Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα: Ρωμιοί στη Ρωσία 1700-1774, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης. – Αфіни, 2010. – С. 200-240.

²³ Існують прозорі вказівки на те, що тогочасні греки та росіяни мали невизране розуміння корупції. Так, Євген Булгаріс, покровитель і оборонець Ніжинського грецького братства, звинувачував державних службовців у крадіявстві та особистому збагаченні: «[...] κατατρόγουσι και καταλίνουσιν οί τής γής Δυνάσται αὐτήν τήν γήν, ἐφ' ἧς τάσσονται νά εἶναι φύλακες και σωτήρες. Αὐτήν τήν γήν κατατρόγουσιν (εἶπα) και καταλίνουσιν εἰς πλάτος και βάθος, ὥστε εἰς τήν τόσην αὐτῶν ἀδδηφαγίαν και βουλιμίαν, δὲν φθάνει ἡ ταλαίπωρος νά τοῦς χορτάση» [... ті, хто відає землею, їдять її, випивають її до краплі, хоча їх напучували бути її охоронцями та спасителями. Так, вони їдять і п'ють її, кажу я, багато і щерть, так що багатостраждальної землі не вистачає, щоби втамувати їхнє ненажерство]. – Див.: ΑΔΟΛΕΣΧΙΑ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ἦτοι ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ τής ΜΩΣΑΪΚΗΣ ΠΕΝΤΑΤΕΥΧΟΥ ΒΙΒΛΟΥ. Ἐπιστάσεις ψυχοφελείς τε και Σωτηριώδεις/ Ὑπὸ τοῦ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ. – ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Ἐν ᾧ αἱ Ἐπιστάσεις περιέχονται αἱ ἐκ τής Ἀναγνώσεως τῶν Τριῶν τής Ἱερᾶς Πεντατεύχου. ΓΕΝΕΣΕΩΣ. ΕΞΟΔΟΥ. ΛΕΥΙΤΙΚΟΥ / Ἐκδοθεῖσα Φιλοτίμῳ Δαπάνῃ τής Αὐταδελφότητος τῶν Κυρίων ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ. Ἐπιστάσις τοῦ Ἀρχιμανδρίτου ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ. – 1801. – Σ. 175.

Див. також: Potter C.J. Payment, 'Gift or Bribe?' Exploring the Boundaries in Pre-Petrine Russia // Bribery and Blat in Russia. Negotiating reciprocity from the Middle Ages to the 1990s /Eds. Lovell S., Ledeneva A., Rogachevskii A. – London, 2000. – P. 20-34, особливо с. 32; Volkov V. Patrimonialism versus Rational Bureaucracy: On the Historical Relativity of Corruption. – Ibid. – P. 35-47.

²⁴ В. Савва. Материалы... – С. 18, 31.

²⁵ Від 1731 р., див.: ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4285а (1779 р.) – Арк. 2.

Зауважимо думку Макса Вебера щодо родинності («φιλοπροσωπία»): «Об'єктивне виконання справи в даному контексті означає виконання, що не зважає на персональні

Сторони також закликали до втручання російських посадовців, у такий спосіб шукаючи можливості вплинути на результат судового процесу. Заборона у російському законодавстві 1734 р. на надання захисту грекам всупереч рішенню їхнього суду може розглядатися як вказівка на способи, якими такий «захист» заважав функціонуванню «Критеріону».²⁶

Отже мусимо думати, що не варто акцентувати на різниці між усними та запротокольованими діями «Критеріону». В обох випадках Грецький суд функціонував як механізм розв'язання суперечок, укорінений в особливі суспільні реалії – системи покровительства та інші владні відносини. Насправді, істотна грошова сума і тривалий проміжок часу, що їх вимагав кожний позов, означали, що суперечки, розв'язувані письмово, напевно були відкриті для перемовин так само, які і справи, що розв'язувалися усно. Російський історик А.Б. Каменський у недавньому дослідженні історії північного російського міста Бежецьк у XVIII ст. зауважив багато незавершених справ.²⁷ Те саме, здається, відбувалося із записуваними процесами у «Критеріоні», звідки постійні нарікання на «зволікання розгляду» (“*ἄρῆτα*”) та «шкоду» (“*ζημίαν*”), заподіяну цим.²⁸ Та все ж були й добрі підстави залишати такі суперечки без розв'язання. Так, без винесення ухвали суду такі переговорні процеси залишалися відкритими і таким чином забезпечували продовження стосунків залежності клієнтів від їхніх покровителів, іноді навіть місцевих органів від центральних російських державних установ. Зрештою, з погляду причетних до торгівлі, хабарництво в суді, мабуть, не було абсолютно дієвим засобом.

Мова і влада

З'ясувавши те, що, здається, обмежувало розуміння «Критеріону» як моделі, що відповідала принципу «*правління закону*», хотілося б завершити постановкою провокативного запитання: чи була б якась різниця, якби «Критеріону» (на відміну від Братства як такого) ніколи не існувало? Адже зрештою всі суперечки можна було розв'язати шляхом домовленостей, без

стосунки і керується формальними правилами. ‘Незважаючи на персональні стосунки’ є, однак, також гаслом ‘ринку’ й усіх форм неприхованого пошуку економічного зиску взагалі». – Див.: Weber M. The Development of Bureaucracy and its Relation to Law // Weber M. Selections in translation. – P. 341–354, особливо p. 351.

²⁶ «...и от того суда их, греков, никому ни под каким видом не защищать». – Полное Собрание Законов Российской империи. – Собр. 1. – Т. 9. – № 6614. – С. 395–399 (8 серпня 1734 р.).

²⁷ Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2007. – С. 140–176. Див. також: Вдовина Л.Н. Право и суд // Очерки русской культуры XVIII века / Под ред. Н.М. Сидорова, О.Н. Агеева. – Ч. 2. – Москва, 1987. – С. 152–184, особливо с. 166.

²⁸ Слова Костянтина Кроміда 1774 р.: ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4277 (1774 р.). – Арк. 1. Інші скарги на зволікання див.: ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4250 (1771 р.). – Арк. 5.

судових формальностей. Усвідомлюючи можливу каверзу такого питання, варто підкреслити два моменти, що здаються найважливішими.

По-перше, проходження справи через «Критеріон» супроводжувалося вправами ніжинських греків у словесній аргументації, що відповідало потребам учасників у риторичі. Дошукування істини було головним. Так, один з виступаючих у суді стверджував, що його опонент «покинув ангела правди і схилився убік демонської брехні» (“ἄφησεν τὸν ἄγγελο τῆς ἀληθείας καὶ ἔκλινεν πρὸς τὴν ψευδοδαίμονίαν”), і є ще безліч менш барвистих прикладів на кшталт цього. Це обстоювання правди у контексті суду призводило зрештою до розуміння справи. За висловом одного з греків: «Оце і є правдиві причини» (“τοῦτες εἶναι ἡ ἀληθινὴς εἰτίας”).²⁹ Додамо: з’ясовувалися також і наміри. Отже, хоча позивач Кумбурліс стверджував, що його доньку Марту було викрадено і видано заміж супроти її волі (“στανικῶς τὴν ἐστεφάνοσαν”), але свідок показав, що Марта «втекла добровільно» до того, з ким була заручена (“μὲ τὸ θέλημα τῆς ἐπάγισεν εἰς τὸν ἀφεντούλιν”).³⁰

Також наголошувалося на правильності процедури судового провадження. Сторони наполягали на тому, щоби судді обиралися згідно зі встановленою процедурою. Один відповідач стверджував: «Не дозволяється законом, щоби він був суддею Братства» (“κατὰ τοὺς νόμους ν’ ἦνε ἡς τὸ ἀδελφάτο κρητῆς δὲν ἦνε δεκτό”).³¹ Те саме стосувалося членів спеціальних комісій, утворених «Критеріоном» для розгляду окремих тяжб.³² Протоколи засідань суду належало зберігати у книзі «для пам’яті» (“διὰ ἐνθιμίτᾱ”).³³ Справді, усі причетні до справи мали право доступу до копій відповідних поданих документів.³⁴

Що саме являли собою справедливість та несправедливість, можна дослідити через риторичу в суді. Так, одного з відповідачів було звинувачено в тому, що він діяв «несправедливо і нерозумно» (“ἀδίκως καὶ παραλόγως”),³⁵ інший заявляв, що «Критеріон» був покликаний «принести справедливість скривдженним» (“διὰ τὰ δικέονοντε ἡ ἀδικημένη”).³⁶ Справді, кожний суддя мусив скласти присягу, що він буде «справедливий» і служитиме «духові справедливості» (“μὲ πνεῦμα δικαιοσύνης”).³⁷ Справедливість, однак, не була абстрактною цінністю, багато в чому подібною до честі. Сторони говорили «моя справедливість» чи «його справедливість» (“δίκαιόν μου”³⁸, “δίκαιόν του”³⁹). Несправедливість часто пов’язувалася з ганьбою⁴⁰, а безневинність – з честю.⁴¹

²⁹ Там само. – Арк. 5зв.

³⁰ ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4268 (1773 р.). – Арк. 4зв. – 5, 7–7зв.

³¹ Там само. – Арк. 2, 7; Спр. 4285а (1779 р.). – Арк. 2–2зв.; Спр. 4255 (1771 р.). – Арк. 1.

³² ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4250 (1771 р.). – Арк. 4–5.

³³ ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4285а (1779 р.). – Арк. 2зв.; ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4268 (1773 р.). – Арк. 4.

³⁴ ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4268 (1773 р.). – Арк. 6.

³⁵ ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4250 (1771 р.). – Арк. 3.

³⁶ Там само. – Арк. 5.

³⁷ Λασκαρίδης Χ. Το Καταστατικό ... – Σ. 35.

³⁸ ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4241 (1769 р.). – Арк. 6.

Таким чином, словесна аргументація, що нею послуговувалися учасники, утворює мовне поле, яке напевно справило вплив на діяльність ніжинських греків як у контексті «Критеріону», так і за його межами. Відстань між риторикою та реальністю могла бути справжньою, проте риторика «*правління закону*» була, тим не менше, ще в процесі творення. Суперечки належало розв'язувати «за грецькими законами» (“μὲ τοὺς ῥωμαϊκοὺς νόμους”), і сторони повторювали вислів «так говорить у законі» (“κατὰ τοὺς νόμους λέγει”).⁴² У випадку ніжинських греків, з їхньою роллю посередників між Російською та Османською імперіями, є очевидним, що ця риторика створювалася здебільшого «знизу вгору», і була вигадана для того, щоби служити радше потребам зростаючих можливостей торгівлі, аніж, як це часто було у випадках «*правління закону*», вимогам державного законодавства.⁴³

Звідси друга відповідь на згадане «провокативне» запитання: немає жодних сумнівів у тому, що, якби не було «Критеріону», зовнішнє втручання у механізми внутрішнього врегулювання у Братстві було б значно більшим.⁴⁴ Досить одного прикладу, аби показати, як це відбувалося на практиці. 1759 р. місцева ніжинська влада ув'язнила кількох суддів «Критеріону».⁴⁵ Було оголошено, що судді залишатимуться в ув'язненні, аж поки греки не сплатять борги деяким українцям та росіянам. Судді направили протест до Генеральної військової канцелярії⁴⁶, яка зрештою вступилася і заборонила місцевій ніжинській владі втручатися у внутрішні справи «Критеріону». Суддів було звільнено з ув'язнення.

І все ж, працюючи таким чином, «Критеріон», а водночас і все Братство, були занурені в практику домовленостей. І сам «Критеріон», й інші юридичні органи, як от Ніжинський магістрат, перебували у постійному пошуку власного поля влади, і таким чином прагнули максимально збільшити привілеї

³⁹ ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4226 (1734 р.). – Арк. 3.

⁴⁰ ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4268 (1773 р.). – Арк. 7зв.

⁴¹ Як висловився суддя Іоанніс Папафіло, «якщо я постаю невинним та чесним, я теж мушу зайняти своє місце, розмірковуючи над справами братчиків відповідно до моєї обіцянки і згідно з присягою» [... ὁποῦ ἂν εὐγῶ ἀθῶος, καὶ τίμιος ... νὰ συγκαθῶμαι καὶ ἐγὼ εἰς τὰς θεωρήσεις τῶν ὑποθέσεων τῶν ἀδελφῶν κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν μου, καὶ τὸν ὄρκον]. Див.: ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4255 (1771 р.). – Арк. 1–1зв.

⁴² ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 4268 (1773 р.). – Арк. 2, 4, 7зв., 8; Там само. – Спр. 4250 (1771 р.). – Арк. 4.

⁴³ Про лінгвістичне поле у праві див.: Bourdieu P. La Force du Droit, *Éléments Pour Une Sociologie du Champ Juridique* // *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. – № 64. – September 1986. – Р. 3-19, особливо р. 5.

⁴⁴ Тут маються на увазі не лише українські та російські державні службовці, але й ієрархія православної церкви на Сході. Про стосунки між патроном та клієнтом у Росії XVIII ст. див.: Ransel D. *Character and Style of Patron-Client Relations in Russia* // *Klientensysteme im Europe der Frühen Neuzeit* / Ed. Antoni Maczak. – Monaco, 1988. – Р. 211-231, особливо р. 214-216.

⁴⁵ Йдеться про дії Полкової Канцелярії.

⁴⁶ Харлампович К. *Нариси...* – С. 48.

тих, ким вони опікувалися. Висновок полягає не в тому, що «Критеріон» був винятково успішний у цьому. Він був таким, яким і мав бути судовий орган вправних і досить заможних купців, що завдяки торгівлі мали відкритий доступ до українських та російських еліт. Водночас грецькі купці були вільні обирати місце судового розгляду їхніх справ десь інде, якби вони цього бажали.

Висновок полягає у тому, що інституції російської державної влади було втягнуто у ці суперечки між колективними юридичними особами, що з необхідністю встановлювало кордони та проклало межі юридичних повноважень. У цьому контексті зауважимо, що ближче до кінця XVIII ст. автономія Братства дедалі більше розглядалася крізь феномен автономії «Критеріона».⁴⁷ Чи слід це розуміти як переродження переважно релігійно-політичної громади Ніжинського братства у суто юридичну особу, «Критеріон»? Якщо так, тоді «Критеріон» може правити за приклад того, як процеси розв'язання суперечок всередині малої громади із застосуванням принципів торгу, можуть сприяти розвиткові «виключного, специфічного способу стосунків» між людськими істотами, якщо скористатися Оукшоттовим визначенням «правління закону».⁴⁸

Анотація

Янніс Каррас. Покровительство та судочинство: оцінка діяльності Грецького суду в Ніжині.

У статті зроблено спробу дослідити способи застосування закону в судочинстві Критеріону (Грецького суду Ніжина, XVIII ст.) на деяких прикладах розв'язання конфліктних ситуацій. Особливу увагу приділено такому колу проблем:

1) переваги і недоліки усного, у порівнянні з письмовим, розв'язанням конфліктної ситуації; 2) обширність компетенції суду; 3) роль та функціонування суду стосовно до інших юридичних та адміністративних органів швидко зростаючої в цей час Російської імперії.

Особливу увагу приділено питанням, пов'язаним з так званим патронатом і корупцією, як вони впливали як на функціонування суду, та на грецькі громади на території України і Росії.

⁴⁷ На це вказує зміна в емблемі Братства упродовж XVIII ст. Нова емблема 1736 р. зображувала руку, яка тримала терези, і містила напис: «ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΙΤΗΤΙΚΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΔΕΛΦΑΤΟΥ ΝΙΖΝΗΣ ΤΕΟΣ 1736 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1» [Печать ніжинського грецького компромісального суду 1736 року, січня 1 дня]. – Λασκαρίδης Χ. Το Καταστατικό... – Σ. 31; Сторожевский Н.К. Нежинские Греки. – С. 10; Харлампович К. Нариси... – С. 38.

⁴⁸ До певної міри, це є модифікація Оукшоттового погляду, який, услід за традицією, розпочатою Гобсом, ствержує: «першою передумовою правління закону є "незалежний" законодавчий орган» – див.: Oakeshott M. The Rule of Law // Michael Oakeshott. On history and other essays. – P. 129–178, особливо p. 129, 150.

Як доводиться у роботі, Грецький суд Ніжина, безумовно, підлягав зовнішнім впливам; більш того, заможні та впливові грецькі торговці користувалися в ньому певними перевагами перед своїми слабшими опонентами; тим не менше, судова система таки застосовувала на практиці моделі поступового розв'язання конфліктів й, що не менш важливо, термінологію, яка, схоже, відображала софістиковані механізми соціальних зв'язків та покровительства.

Судочиство у ніжинському грецькому суді ставило греків у привілейоване становище відносно інших груп в Україні того періоду. Ніжинський грецький суд розглядався як напівавтономна юридична структура в рамках російської правової системи; його внесок у стрімкий розвиток України XVIII ст. поки що залишається відкритим питанням.

Ключові слова: Ніжинське грецьке братство, правова система, моделі судочинства, переговорні процеси, судова процедура, судова риторика, патронат.

Аннотація

Яннис Каррас. Патронат и судопроизводство: оценка деятельности нежинского греческого суда.

В статье сделана попытка исследовать способы применения закона в судопроизводстве Критериона (Греческого суда Нежина, XVIII в.) на некоторых частных примерах решений конфликтных ситуаций. Особое внимание обращено на следующий круг проблем:

1) преимущества и недостатки устного (в сравнении с письменным) решения конфликтной ситуации; 2) рамки судебной юрисдикции; 3) роль и функционирование суда по отношению к другим юридическим и административным органам быстро разрастающейся Российской империи.

Также рассмотрены вопросы, связанные с так называемым патронатом и коррупцией, учитывая их влияние как на функционирование суда, так и на жизнь греческих общин на территории Украины и России. Как доказывается в работе, Греческий суд Нежина, безусловно, был подвержен внешнему влиянию; более того, состоятельные и влиятельные греческие торговцы пользовались в нем определенными преимуществами перед своими более уязвимыми оппонентами; тем не менее, судебная система не применяла на практике модели повторного поведения и, что не менее важно, терминологию, которая могла противоречить деятельности в рамках социальных связей и патроната.

Тем не менее, заседания нежинского греческого суда поставили последних в привилегированное положение относительно других групп в Украине того периода. Нежинский греческий суд рассматривался как полуавтономная юридическая структура в рамках российской правовой системы; его вклад в стремительное развитие Украины XVIII века остается открытым вопросом.

Ключевые слова: Нежинское греческое братство, правовая система, модели судопроизводства, переговорные процессы, судебная процедура, судебная риторика, патронат.

Summary

Iannis Carras. Patronage and the Judiciary: an Appraisal of the Court of the Nizhyn Greeks.

The Kriterion or Court of the Nizhyn Greeks was, as the 19th century progressed, increasingly to become the focus of Nizhyn Greek Brotherhood.

Drawing on a number of micro instances of dispute resolution, this presentation will attempt an examination of the ways in which the law was practiced in the Court of the Greeks of Nizhyn.

Particular attention will be paid to the: (1) advantages and disadvantages of oral as opposed to written dispute resolution, (2) the extent of the Court's jurisdiction, (3) the role and functioning of the Court vis-a-vis other judicial and administrative organs of the rapidly expanding Russian Empire.

Emphasis will be placed on issues relating to patronage and (arguably an anachronistic term) corruption as they affected the functioning of the Court and also the wider community of Greeks in the Ukraine and Russia.

The Court of the Nizhyn Greeks was clearly susceptible to outside influence; furthermore, Greek merchants who combined wealth and power would seem to have enjoyed distinct advantages against their weaker opponents; nonetheless, the Court system did introduce patterns of repeated behaviour and, perhaps even more significantly, terminologies that may be contrasted with the complex of activities related to social networking and patronage.

Judicial proceedings at the Court of the Nizhyn Greeks also however privileged the Greeks over and above other groups active in the Ukraine at that time. The extent to which the Nizhyn Greek Court, viewed as a semi-autonomous legal institution within the Russian legal system, contributed to the rapid pace of development that characterized the Ukraine of the 19th century thus remains an open question.

Keywords: Nizhyn Greek Brotherhood, judiciary, dispute resolution, bargaining, court hearing, rhetorics, patronag.

**КРУПНЕЙШИЕ ЗЕРНОВЫЕ ЭКСПОРТЕРЫ
ПРИЧЕРНОМОРЬЯ И ПРИАЗОВЬЯ XIX ВЕКА:
МЕТОДЫ ТОРГОВЛИ,
ОБЩЕСТВЕННАЯ И ЧАСТНАЯ ЖИЗНЬ**

На зерновом рынке России XIX в. оперировало немало преуспевающих торговых предприятий. Часть из них достигла выдающихся успехов, сумев сколотить громадный капитал на торговле российским зерном. Среди таких предприятий были в основном фирмы иностранного происхождения, созданные, например, французом С.Я. Сикаром, греками И.С. Ралли, Ф.П. Родоканаки и М.А. Вальяно, евреями А.З. Рафаловичем и И.А. Эфрусси, итальянцами Я. Порро и К. Рокко. Перечень этих фамилий занял бы не одну страницу, а описание их коммерческой деятельности потребовало бы отдельной монографии. Впрочем, история ряда фирм уже подробно освещена исследователями разных стран, особенно полно изучена деятельность таких крупных международных компаний, как фирмы «Братья Ралли» и «Родоканаки и сыновья». Однако в Черноморско-Азовском бассейне действовали не менее успешные торговые предприятия, внимание к которым оказалось не столь пристальным. Несомненно, выдающуюся роль в экономическом развитии Новороссийского края сыграли купцы Г.И. Маразли и К.Ф. Папудов, Д.А. Негропонт, Д.С. Инглези, а также многие другие предприниматели греческого происхождения. Но об их судьбе и коммерческом успехе, к сожалению, известно гораздо меньше или почти ничего. В этой связи мы попытаемся проследить основные этапы их жизненного пути и семейные связи, определить торговые обороты их фирм. Интересны и методы их торговли, круг партнеров и контрагентов. Коммерческий путь этих предпринимателей был различным, да и в частной жизни они не были похожими друг на друга.

Одним из старейших и успешнейших предпринимателей Одессы был Григорий Иванович Маразли (1770, Филиппополь – 02.04.1853, Одесса). В России свою коммерческую деятельность он начал около 1792 г. в Херсоне. Однако очень скоро он наладил торговые дела в Таганроге, где, правда, задержался ненадолго. В 1803 г. он перебрался в Одессу, став одним из зачинателей хлебного экспорта на Юге России. В 1816 г. его финансовое положение было уже столь прочным, что он смог получить свидетельство купца 1-й гильдии. А в 1820–1830-е гг. Г. Маразли входил в число наиболее успешных торговцев империи. Наряду с такими известными предпринимателями, как Александр Мавро, Дмитрий Инглези, Василий Яннопуло, Илья Манесси, Александр Кумбари, Кирьякос Папахадзис, Иван Амвросио, Дмитрий Палеолог, Федор Серафино, он вошел в число самых богатых одесских купцов эллинского происхождения, совокупный объем состояний которых оценивался в 1817 г. в 10 млн. руб.

Интересно, что четыре из названных выше торговцев, Федор Серафино, Василий Яннопуло, Григорий Маразли и Дмитрий Палеолог, входили также в число и самых богатых купеческих фамилий Российской империи второго десятилетия XIX в. «Они не только вели обширную торговлю, но и занимались банковскими операциями, являлись собственниками кораблей и водочных заводов. Большой доход приносили богатым греческим негодциантам Одессы посреднические услуги в операциях “по ссужению займа” русского флага»¹.

Некоторые из перечисленных выше лиц начинали свою коммерческую деятельность с мелочной торговли, добившись впоследствии замечательных успехов. В частности, Г.И. Маразли начинал свою предпринимательскую деятельность, занимаясь в Одессе уличной торговлей маслинами и икрой². Затем он вошел в число первых винных откупщиков в Одессе, благодаря чему сколотил значительный капитал. Одно время Маразли был откупщиком и в Бессарабской области³, где в последние годы своей жизни предпочитал жить. Добытые от коммерции деньги вкладывались им в многочисленную недвижимую собственность в Одессе и Бессарабии⁴. Женившись на Зое Федоровне Феодориди (1793–1869, Париж), Г. Маразли смог опереться в коммерческом деле на многоопытного тестя, который активно торговал не только в Одессе, но и в Константинополе, Москве и Таганроге. Братья Зои Федоровны, Дмитрий и Николай, также занимались торговлей и ростовщичеством. В частности, Д.Ф. Феодориди активно финансировал купеческие и помещичьи круги Бессарабии, где имел обширную земельную собственность.

Отметим, что многие негодцианты тех лет успешно совмещали торговую деятельность с морским разбоем. К таким «удачливым» деловым людям можно отнести и Григория Маразли, а также Иоанниса Варвакиса, известного в России как Иван Андреевич Варваца, Спиридона Мавро и других негодциантов. Угроза внезапного нападения со стороны черноморских и средиземноморских пиратов вынуждала владельцев торговых судов держать свои корабли в постоянной боевой готовности, оснащать их огнестрельным оружием, в том числе и пушками. «Сохранились документы, – пишет один из исследователей, – свидетельствующие о том, что одесские судовладельцы и коммерческие морские конторы в ходе боевых действий получали от Ришелье официальный патент на крейсерство, становясь по существу каперами. Это давало право захватывать торговые (а не только военные) суда, осуществляющие перевозки в пользу какой-либо воюющей стороны. Вот почему грань между купцом и корсаром истончалась донельзя. Вот причина, по которой Маразли-

¹ Арш Г.Л. Этеристское движение в России. – М., 1959. – С. 142.

² Kardasis Vassilis. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775 – 1861. – New York, 2001. – P. 342.

³ Ibid.

⁴ Кобзарь Н. Дикарь и пуццолана: заметки об истории одесской промышленности. – Одесса. 2004. – С. 89.

отец, да и ряд его коллег – Мавро, Инглези, Яннопуло, Манес, Кумбари, Палеолог и др. – обвинялись в морском разбое»⁵.

Основное свое состояние Г.И. Маразли смог составить в 1816–1817 гг., когда положение на европейском хлебном рынке оказалось наиболее благоприятным за первую треть XIX в. Отметим, что Г. Маразли не ограничивался в своих торговых предприятиях только Одессой, промышленя и в других районах страны. Известно, что в 1830-е годы поверенным в его делах в Петербурге был выборгский купец Ганс Римард Платер. При этом Г. Маразли успевал вести и активную общественную деятельность, принимая участие в организации порто-франко в Одессе. Его успехи высоко были оценены местным купечеством, которое в 1818 г. избрало его членом Одесского коммерческого суда. В 1819 г. его избрали уполномоченным «для обревизования хуторов и участков» в городской черте Одессы. Велики были заслуги Г. Маразли и в организации кредитного и страхового дела в городе. В частности, 1817 г. усилиями Д. Зотова, Г. Маразли и Г. Папудогло в Одессе было основано «Новое греческое страховое общество» с капиталом в 500 тыс. руб.⁶ Примечательно, что это учреждение отчисляло часть своей прибыли на содержание коммерческой школы в Одессе. Сам же Г. Маразли субсидировал большинство начинаний одесских греков в области просвещения и культуры. Тратил он значительные средства и на поддержку освободительной борьбы против османского владычества, состоя членом греческого патриотического общества «Филики Этерия». В 1837 г. Г. Маразли и его семья были причислены к потомственным почетным гражданам⁷. Интересно, что купец относил себя к дворянскому сословию, однако каких-либо доказательств представить так и не смог, и это при том, что о предоставлении ему дворянства хлопотал сам Новороссийский генерал-губернатор граф М.С. Воронцов⁸. В то время Г. Маразли имел двух детей: дочь Эвридику (09.06.1820, Одесса – 1867, Париж) и сына Григория (25.07.1831, Одесса – 01.05.1907, Одесса). Григорий Григорьевич стал одним из самых ярких и талантливых градоначальников Одессы, крупнейшим меценатом и благотворителем⁹.

Что касается торговых операций Г.И. Маразли, то к концу 1830-х гг. они были почти свернуты. Составив громадный капитал, одесский предприниматель решил посвятить себя развитию обширных домовых и земельных владений. Вместе с тем, Григорий Иванович не упускал случая заняться ростовщичеством, будучи одним из самых активных кредиторов Одессы и Бессарабии

⁵ Губарь О. Частная жизнь Григория Маразли // Одесса. – 1898 г. – № 3.

⁶ Виноградов В.Н. Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1985. – С. 53.

⁷ РГИА – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 2947; Одесский вестник. – 1853. – №37. О почетном гражданстве одесского купца Григория Маразли.

⁸ Ижик Л., Решетов С.Г. Городской голова Одессы Г.Г. Маразли (1831–1907) // Дерибасовская – Ришельевская // Одесский альманах. – 2007. – № 31. – С. 6.

⁹ Там же. – С. 6–31.

1840–1850-х гг. Очевидно, у отошедшего от торговых дел купца сохранялась страсть к коммерческим операциям, а ростовщичество позволяло эффективно наращивать капитал. Особенно прибыльным было ссужение под залог недвижимого имущества, с регистрацией закладных документов в судебных или нотариальных институтах. Так, в 1848 г. он ссудил помещику из Оргеевского уезда Бессарабской области В.Д. Дическулу 3,5 тыс. руб., а в 1851 г. – резешам¹⁰ Кагульского уезда (93 человека) 6 тыс. руб. В том же году Г. Маразли ссудил помещику Кишиневского уезда Оханову 40 тыс. руб., в 1853 г. помещику И.И. Панайотову – 17 тыс. руб., в 1856 г. помещику Нарольскому – 50 тыс. руб. и т. д.¹¹. Причем Г. Маразли предоставлял кредиты на длительные сроки, от 3 до 10 лет, получая по ним значительную прибыль. Тем же, кому не удавалось в срок вернуть заимствованные средства, приходилось расставаться с имуществом. Таким путем Г.И. Маразли стал владельцем двух вотчин в Ясском уезде площадью 4 тыс. десятин, ранее принадлежавших помещикам Иордаки Чугурану и Манолаки Андрияшу, бравшим у него ссуды¹².

Необычайно богатым различными событиями оказался жизненный путь Дмитрия Спиридоновича Инглези (ок. 1773 г. – 30.03.1846), оставившего яркий след в истории Одессы. Инглези был выходцем с о. Кефалония, который покинул очень рано. По семейному преданию, род Инглези вел свое происхождение от английского баронета Вильгельма Брауна, переселившегося в XVI в. в Венецию, затем на о. Кефалония. Фамилия возникла от прозвища «Инглези» («англичанин»). После кончины отца, Д.С. Инглези вместе со своим дядей переехал в Россию, поселившись в Таганроге. 13 сентября 1787 г. он вступил волонтером на службу в российский флот, и первое время состоял в греческой команде на гребных судах. Согласно формулярному списку, Д. Инглези принимал участие в военных походах «в Черном море и сделал четыре регламентные кампании»¹³, в сражениях против турецкого флота в 1788–1892 гг. 29 сентября 1792 г. был уволен от службы в чине капитана по собственному прошению. После захвата Ионических островов русскими войсками в 1799 г. Д. Инглези приложил немало сил и средств для обеспечения этих войск провиантом. После прибытия в 1805 г. в Одессу он получил поручение от военного губернатора де Ришелье нанять купеческие суда для перевозки сухопутных войск и продовольствия на о. Корфу. Исполняя возложенные на него обязанности, он потратил из личных средств на фрахт судов и покупку

¹⁰ Резешы – свободные крестьяне-общинники, мелкие земельные собственники. Вообще резешем мог быть любой свободный человек независимо от социальной принадлежности.

¹¹ Жуков В.И. Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812–1900). – Кишинев, 1982. – С. 62–63.

¹² Там же. – С. 63.

¹³ РГИА – Ф. 1343. – Оп. 22. – Д. 4087. Формулярный список о службе и достоинстве флота капитана и кавалера Дмитрия Инглези на 1837 г. – Л. 18.

продовольствия более 10 тыс. голландских червонцев¹⁴. Свой торговый дом в Одессе Д. Инглези основал в 1805 г., будучи купцом 1-й гильдии. В середине 1830-х гг. обороты его фирмы достигали 2 млн. руб. в год.

При основании 26 ноября 1808 г. Одесского коммерческого суда он был избран одним из его членов. Эту должность он исполнял до 1811 г. В том же году он был назначен членом Одесского строительного комитета, и участвовал в его работе до 1821 г. В период Отечественной войны 1812 г. активно содействовал сбору пожертвований в пользу русской армии. В 1812–1813 гг. Д. Инглези состоял попечителем Одесского городского госпиталя, для нужд которого, а также для строительства церкви при нем он собрал более 20 тыс. руб. Во время «моровой язвы» в 1813 г. в Одессе он был комиссаром в шести кварталах, «где неусыпно стараясь о прекращении язвы, снабжал бедных и неимущих всем нужным для пропитания из собственного достояния. В то же время при крайнем недостатке продовольствия в городе, доставил оное на собственно им открытые средства»¹⁵. В 1815 г. пожертвовал значительную сумму денег на строительство больницы и церкви для греческой диаспоры в Одессе. На протяжении 1818–1821 гг. исполнял обязанности городского головы Одессы. Примечательно, что эту должность, как указано в формулярном списке, он занял «по желанию всех граждан» города¹⁶. С 1821 г. он был членом Одесской греческой вспомогательной комиссии, а с 1822 г. – членом Комиссии по устройству в Одессе порто-франко. Таким образом, двое выдающихся предпринимателей начала XIX в., Г.И. Маразли и Д.С. Инглези, стояли у истоков свободной торговой зоны в Одессе, ставшей залогом процветания этого города. В 1823–1825 гг. Д. Инглези был членом Одесского приказа общественного призрения.

В результате подавления греческого восстания на о. Хиос в 1822 г. в Одессу усилился приток беженцев, которым Д. Инглези оказывал всестороннюю помощь, не только собирая на эти нужды пожертвования, но и жертвуя значительные собственные средства. «Во время неурожая 1833 года, когда для спасения жителей от голода должен был без отлагательства приступить к заготовлению и доставлению хлеба, первый предложил свои на это услуги. Заготовил и доставил хлеб в нуждавшимся места благовременно, содействовал тем отвращению самого бедствия»¹⁷. По окончании русско-турецкой войны 1828–1829 гг. он также приложил значительные усилия по доставке в Одессу строительных материалов для мощения городских улиц. На Греческом базаре близ Полицейской ул. Д. Инглези владел большим домом, который славился гостеприимством. В нем неоднократно собирались члены общества «Филики Этерия», в которое входил и хозяин дома. «Это общество, – писал современ-

¹⁴ Там же. – Л. 17–18 об.

¹⁵ Там же. – Л. 19 об. – 20.

¹⁶ Там же.

¹⁷ РГИА – Ф. 1343. – Оп. 22. – Д. 4087. Формулярный список о службе и достоинстве флота капитана и кавалера Дмитрия Инглези на 1837 г. – Л. 19 об.-20.

ник, – возникло в Одессе лишь недавно. Здесь его руководителями (или эфорами, ибо именно так они себя называют) были купцы Инглези, Амброзио, Кумбари, Ксеникс, Маразли, Серафино и др. Все они являлись людьми самого низкого происхождения, все (кроме Инглези, честного и порядочного человека) пользуются дурной славой у общества и, конечно, в силу своего происхождения, нравов и круга знакомства, по-видимому, не предназначены быть руководителями заговора»¹⁸. За активную общественную деятельность 18 июня 1818 г. Д. Инглези был награжден орденом Св. Владимира IV степени.

Д. Инглези был женат на Екатерине Зоевне (1795–1880), урожденной Кучовской. Долгие годы она состояла членом Одесского женского общества призрения бедных. У четы было много детей, среди которых были Анна (1819 г. – ?), Спиридон (13.01.1823, Одесса – ?), Дмитрий (05.12.1828, Одесса – 1904), Александр (20.08.1826, Одесса – 09.03.1903), Аристид (1834 г. – ?), Мария (в замужестве Артимова).

Из всех детей Дмитрия Спиридоновича наиболее известными в России оказались двое его сыновей, Дмитрий и Александр, которые проявили блестящие деловые способности. В 1849 г. они приобрели в Оргеевском уезде Бессарабской области имение в селе Татарешты. Эта вотчина, располагавшаяся вблизи Кишинева, стала образцом для многих помещиков Бессарабии. Во второй половине XIX в. А.Д. Инглези стал одним из крупнейших производителей табака в России. Выращивать табак он начал в 1858 г. Его товар отличался особенно высоким качеством, что позволяло в те годы с легкостью продавать табак по 20 руб. за пуд. В 1861–1862 гг. он арендовал в Кишиневе большой склад у купца Лонгады, открыл депо в Одессе, в надежде расширить свою торговлю. Однако в 1862 г. в Бессарабии разразился первый табачный кризис, повлекший за собой разорение многих мелких производителей. Однако А.Д. Инглези смог преодолеть кризис, в последующие годы блестяще наладив свое табачное производство. Не менее успешно он освоил и винодельческое хозяйство в имении Панашешты, приобретенном им в 1880-е гг. На сельскохозяйственной выставке в Лондоне вина А.Д. Инглези получили малую золотую медаль, а табак – большую серебряную.

Хотя дворянские права рода Инглези были признаны Сенатом 22 декабря 1847 г., к числу бессарабских дворян Александр был причислен только в 1858 г. А. Инглези был женат на Виктории Ивановне Кешко (1836 – 14.04.1856), вступив с ней в брак 20 апреля 1855 г. в Одессе. У них была дочь Елизавета (05.01.1856 г., Кишинев – ?).

Следует отметить значение в торговой жизни Одессы дома Папудовых, сыгравшего исключительную роль в экспортных операциях края. Родоначальником этого дома был Георгиос Папудогло, переименовавшись на русский манер в Папудова. Можно предположить, что он обосновался в Одессе около

¹⁸ Внешняя политика России XIX и начала XX века: март 1821 г. – декабрь 1822 г. Документы Министерства иностранных дел. – М., 1960. – С. 131.

1810 г., прибыв туда из Константинополя. Российское подданство он принял вскоре после переезда, став одновременно купцом 1-й гильдии. Очевидно, его связи с Россией были налажены еще в XVIII в., так как в конце столетия он взял в жены дочь одного из старейших жителей Таганрога Марка Варваца, Александру. Умер Георгий Папудов в 1819 г., оставив свое крупное состояние сыновьям Константину (1797/8, Константинополь – 11.05.1879, Одесса), Иоанну и Ласкари. Среди них наиболее талантливым оказался Константин, взявший отчество Фотиевич. Определенную выгоду успешному развитию этого дома принесли удачные браки К.Ф. Папудова, в первом случае с Деспиной Родоканаки (1809–1838) умершей очень рано, а во втором случае (1844 г.) с Ариадной Севастопуло (1824 г.), дочерью известного одесского купца Евстратия Севастопуло, владевшего с 1822 г. крупным торговым предприятием. Обе жены К. Папудова были представительницами крупных коммерческих домов, родство с которыми принесло несомненную пользу торговому делу Папудовых.

Большой и богато убранный дом Константина Фотиевича располагался на Соборной площади и был известен в городе своими пышными балами, особенно великолепными в конце 1840 – начале 1850-х гг.¹⁹ Его супруга, Ариадна Евстратьевна, была душой не только собственных балов, но и подобных мероприятий в других домах. Так, среди патронесс бала в биржевом здании 23 января 1854 г., помимо графинь Е.А. Толстой, В.Д. Козатовой, М.Б. Лидерс были А.Е. Папудова и М.Д. Непокойницкая. Дамы приложили немало усилий, чтобы собрать более 5 000 руб. в пользу семейств убитых и раненых в Крымской войне²⁰.

Свою фирму «Папудов и К^о» Георгий Папудов, очевидно, основал в 1812 г. – во всяком случае, в тот момент она действовала наряду с еще девятью торговыми домами Одессы: Сикара, Инглези, Крамарева, Филиберта, Новикова, Сониса, Априлова, Стефеуса, Лисара²¹. Предприятие Папудовых не имело столь разветвленной сети филиалов, как фирмы Родоканаки или Ралли. Однако результаты их коммерческих операций нисколько не уступали доходности торговой деятельности упомянутых домов. Тем не менее, финансовые возможности Папудовых были значительно скромнее, чем у фирм братьев Ралли, Родоканаки и др. Они во многом зависели от помощи кредиторов, дававшей возможность усилить оборотные средства фирмы.

Константин Фотиевич после смерти отца вместе с братьями Иоаннисом и Ласкари открыл представительства в Ливорно, Марселе и Лондоне, имел агентство в Галаце. Торговыми делами в Молдавском княжестве по его

¹⁹ Современные известия // Москвитянин. – 1854. – Т. 1. – С. 85.

²⁰ Там же. – С. 155.

²¹ Дружинина Е.И. Южная Россия в 1800–1825 гг. – М, 1970. – С. 356; Бернштейн С. Одесса – исторический и торгово-экономический очерк в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 79-80; Прошлое и настоящее Одессы. – Одесса, 1894. – С. 20.

доверенности ведал близкий родственник Феодосий Папудогло. В Галаце он занимался скупкой зернового хлеба, шерсти, сала и других сельскохозяйственных продуктов, доставляя товар в Одессу, Константинополь, Ливорно, Триест и др. портовые города Средиземноморья. Годовые обороты торгового предприятия Феодосия Папудогло достигали 2,5 млн. пиастров. И поэтому он пользовался особым доверием галацких купцов²².

Коммерческая деятельность К.Ф. Папудова была очень разнообразной. Так, в 1826 г. совместно с И. Ризничем и Б. Панцио он основал Морскую страховую контору. Впрочем, он все же специализировался на внешнеторговых операциях. Многие годы он входил в десятку самых оборотистых торговцев Одесского порта (см. табл.). Несомненно, успех этого предприятия в первой половине XIX в. был обусловлен удачной конъюнктурой рынка и торговым значением России на хлебном рынке Европы. После Крымской войны, когда ситуация в этом секторе торговли кардинально изменилась, фирма Папудовых пережила серьезные трудности.

**Торговые обороты 5 крупнейших торговых домов Одессы
в 1833 – 1860 гг. (в руб.)²³**

<i>Годы</i>	<i>Родоканаки</i>	<i>Ралли</i>	<i>Папудов</i>	<i>Зарифи</i>	<i>Мавро</i>
1833	806 461	538 452	233 657		123 274
1834	602 040	641 083	135 990		178 857
1835	512 725	753 235	394 943		183 813
1836	886 389	1 235 255	479 598		223 226
1837	1 194 060	962 614	561 002	86 991	418 248
1838	1 623 340	1 157 445	556 610		268 623
1839	1 255 830	1 491 906	772 518		465 482
1841	1 547 536	1 858 326	966 018	37 758	349 363
1842	1 544 889	2 258 687	1 313 610	67 743	383 291
1843	1 748 516	1 488 314	1 248 270	83 718	607 293
1844	2 478 926	2 483 609	1 837 425	439 396	698 613
1845	2 768 362	1 464 620	1 258 005	911 702	789 055
1846	3 430 950	1 595 893	1 441 624	988 667	914 823
1848	3 082 381	1 416 351	1 838 371	1 142 114	766 590
1849	2 396 373	1 275 434	2 359 300	1 053 954	1 031 595
1850	1 973 921	1 077 469	1 332 161	1 263 402	577 156
1851	1 630 389	1 469 414	1 106 150	748 595	359 694
1852	3 309 867	1 659 362	1 721 885	1 364 817	661 736
1853	3 390 295	1 744 852	2 024 411	1 521 986	1 036 097
1856	1 359 362	1 242 661	1 903 733	997 509	714 334
1859	1 685 796	2 200 465	1 461 219	1 894 983	284 926
1860	3 412 340	3 472 448	1 067 699	303 439	387 808

²² РГИА – Ф. 560. – Оп. 12. – Д. 59. Записка российского консула в Яссах министру финансов от 15 декабря 1837 г.: Краткий взгляд на Галац в торговом отношении в 1836 – 1837 годах. – Л. 16 об.

²³ Там же.

Необыкновенно активной была общественная деятельность К. Папудова. Уже в 1822 г. он был избран городовой старостой, а в 1825 г. стал депутатом в Одесской портовой таможне. В 1828 г. местное купечество избрало его директором Одесской конторы Коммерческого банка. В том же году он вошел в состав комиссии по заготовке гражданами города сухарей для российской армии во время русско-турецкой войны. Кроме того, К. Папудов в 1829–1830 гг. был членом Одесского коммерческого суда, в 1830 г. состоял членом Одесского отделения Коммерческого совета, а в 1833–1839 гг. – городского строительного комитета. Наконец, в 1842–1845 гг. он исполнял обязанности одесского городского головы.

В 1838 г. К. Папудов с семьей был причислен к потомственному почетному гражданству. От двух браков у него было шестеро детей: от первого – Калиопа (1834–13.07.1850) и Александр (? – 1874, Канны); от второго брака – Евгений (1844–28.04.1852), Анатолий, Ольга и Ариадна²⁴(III).

К сожалению, судьба и тем более предпринимательская деятельность многих других купцов остаются пока малоизвестными. В частности, очень скупы сведения о крупнейшем экспортере зерновых продуктов таганрогском купце Дмитрие Амвросьевиче Негропonte (22.04.1835, о. Сирос – 4.01.1909, Рейхенталь, Австрия). Торговлей в Таганроге он начал заниматься в конце 1860-х гг., получив там свидетельство купца 1-й гильдии. В эти годы семья Негропonte купила в Таганроге обширный участок земли с различными строениями, в том числе со знаменитым дворцом Альфераки. В 1879 г. Д.А. Негропonte сдал этот роскошный особняк в аренду местному коммерческому собранию для размещения в нем «английского» клуба. После кончины купца родственники продали это здание тому же собранию.

Очевидно, Д. Негропonte в первое время большую часть года проводил за пределами России и лишь с конца 1870-х гг. жил в основном в Таганроге. В конце века в периоды отъезда из Таганрога делами фирмы управлял племянник его жены Матвей Стаматьевич Маврокордато. Являясь крупным торговцем сельскохозяйственными товарами, владельцем пароходства и многочисленных складских помещений, 23 апреля 1878 г. Д. Негропonte был избран членом Таганрогского комитета торговли и мануфактуры, и состоял в нем вплоть до своей кончины²⁵. Примечательно, что по заказу Таганрогского отделения Государственного банка, членом учетного комитета которого он был, Д. Негропonte построил для этого филиала новое здание. Заслуги его перед деловыми кругами города были столь велики, что они обеспечивали за ним место в учетном комитете Государственного банка и во время его тяжелой болезни. Так, в 1908 г. он посетил заседания комитета всего лишь три раза. В зимние месяцы

²⁴ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 3548. О почетном гражданстве одесского купца Константина Папудова.

²⁵ РГИА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Д. 986. Сведения о прохождении службы члена Таганрогского комитета торговли и мануфактур. На декабрь 1894 г. – Л. 10-11.

Д. Негропonte покидал Россию, уезжая в Афины для лечения и отдыха. Одно время коммерсант входил в состав совета Азовско-Донского коммерческого банка. Однако к 1877 г. он потерял интерес к этому учреждению и вышел из его совета. В период с 1889 г. по 1893 г. купец неоднократно избирался гласным Таганрогской городской думы, долгие годы был членом местного управления Общества Красного креста.

Дмитрий Амвросьевич был женат на Елене Николаевне (21.05.1845, Таганрог – 6.09.1909, Таганрог), урожденной Авьерино. У этой преуспевающей пары было семеро детей: Николай (28.08.1869, Таганрог – 21.05.1920, Висбаден), Амвросий (1867, Таганрог – 3.05.1870, Таганрог), Виргиния (26.01.1871, Таганрог – 23.05.1931, Париж), Мария (5.05.1876, Таганрог – 31.07.1950, Афины), Иван (18.05.1878, Таганрог – 22.11.1934, Эгина), Амвросий (28.02.1881, Таганрог – 13.09.1939, Афины), Нипатия (18.04.1883, Таганрог – 16.05.1883, Таганрог). Амвросий Негропonte, также купец, состоял испанским вице-консулом. Николай же был португальским вице-консулом. Иван оставил Россию около 1910 г., переселившись в Берлин, а затем в Лозанну, где и прожил большую часть жизни.

Приведенные выше отрывочные сведения о жизни и деятельности представителей трех крупнейших торговых домов Юга России лишь в малой степени позволяют судить об их значении в коммерческой жизни края. Вместе с тем, подобных предпринимателей в XIX в. было несколько десятков, а объемы их торговых оборотов порой составляли львиную долю всего российского экспорта через черноморско-азовские порты.

Анотація

Володимир Морозан. Найбільші зернові експортери Причорномор'я та Приазов'я у XIX столітті: методи торгівлі, громадське та приватне життя.

Стаття присвячена найбільшим операторам на зерновому ринку Півдня Російської імперії XIX ст. Зазначається, що частина з них належали до фірм іноземного походження, що накопичили величезні капітали на торгівлі російським зерном. Серед таких підприємств були, наприклад, створені французом С.Я. Сікаром, греками І.С. Раллі, Ф.П. Родоканакі та М.А. Вальяно, євреями А.З. Рафаловичем та І.А. Ефруссі, італійцями Я. Порро і К. Рокко. Історія низки фірм уже докладно висвітлена дослідниками різних країн, однак у Чорноморсько-азовському басейні діяли не менш успішні торговельні підприємства, увага до яких виявилася не настільки пильною. Видатну роль в економічному розвитку Новоросійського краю відіграли купці Г.І. Маразлі та К.Ф. Папудов, Н.С. Палаузов та Д.А. Негропonte, а також багато інших підприємців грецького походження. Але про їхню долю та комерційний успіх відомо набагато менше, майже нічого.

У статті зроблено спробу відстежити основні етапи їх життєвого шляху, визначити обсяги їхніх торговельних обороток та сімейні зв'язки. Цікаві також

методи їхньої торгівлі, коло партнерів та контрагентів. Їхній комерційний шлях виявився різним, також, як і в приватному житті вони не були схожими. Кожний з них набував свої капітали у свій власний спосіб, не повторюючи долі своїх співвітчизників.

Ключові слова: зернові експортери, ринок Російської імперії, іноземні торговельні контори, приватне життя, комерційні родинні зв'язки, партнерство.

Аннотация

Владимир Морозан. Крупнейшие зерноторговцы Причерноморья и Приазовья XIX в.: методы торговли, общественная и частная жизнь.

Статья посвящена крупнейшим операторам на зерновом рынке Юга Российской империи XIX в. Отмечается, что частью из них являлись фирмы иностранного происхождения, сколотившие громадные капиталы на торговле русским зерном. Среди таких предприятий были, например, созданные французом С.Я. Сикаром, греками И.С. Ралли, Ф.П. Родоканаки и М.А. Вальяно, евреями А.З. Рафаловичем и И.А. Эфрусси, итальянцами Я. Порро и К. Рокко.

История ряда фирм уже подробно освещена исследователями разных стран, однако в Черноморско-азовском бассейне действовали не менее успешные торговые предприятия, внимание к которым оказалось не столь пристальное. Выдающуюся роль в экономическом развитии Новороссийского края сыграли купцы Г.И. Маразли и К.Ф. Папудов, Н.С. Палаузов и Д.А. Негропonte, а также многие другие предприниматели греческого происхождения. Но об их судьбе и коммерческом успехе известно гораздо меньше или почти ничего.

В статье делается попытка проследить основные этапы их жизненного пути, определить торговые обороты и семейные связи. Интересны и методы их торговли, круг партнеров и контрагентов. Их коммерческие пути оказались различны, также несхожи были они и в частной жизни.

Ключевые слова: зерновые экспортеры, рынок Российской империи, иностранные торговые конторы, жизнь, коммерческие семейные связи, партнерство.

Summary

Vladimir Morozan. The Largest Grain Exporters of the Black Sea and Azov Sea Regions in 19th Century: in Public and Private Life.

Russian grain market of 19th century covered quite a few prosperous trade enterprises. Some of them were extremely successful due to immense fortunes made on grain trade. The bulk of the companies were of foreign origin, established by French S. Sikar, Greeks I. Ralli, Th. Rodochanaki and M. Vagliano, Jews A. Rafailovich and I. Efrussi, Italians Ya. Porro and K. Rokko.

The list of the above names might be lengthy, and the description of their activities would require a profound research.

The history of some trading companies has been thoroughly investigated by international researchers, nevertheless, some other flourishing commercial enterprises within the Black Sea and Azov Sea area have been left out of consideration. Without a doubt, Greek merchants G. Marazli, K. Papudov, N. Palauzov, D. Negroponte and others contributed significantly to economic development of Novorossiisk region.

Unfortunately, their lives and commercial success remain far less known, or unknown at all. In the view of this fact we suggest to trace the main stages of their lives, identify their business amount and family ties. Their trade methods and commercial practices, partnership and contractors are also of interest, since all of them followed their own path in business and private life. Everyone made his fortune in different way.

Keywords: Grain Exporters, Russian grain market, foreign trading companies, private life, commercial family ties, partnership.

РОДИНА ХАРАДЖАЄВИХ У МАРІУПОЛІ

Різнобічна економічна, торговельна та громадська діяльність грецьких переселенців залишила помітний слід у вітчизняній історії. Греки, які переселилися на терени Російської імперії, брали активну участь у суспільно-політичному житті, сприяли господарському освоєнню багатих земель Півдня, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, стояли у витоків місцевої промисловості.

Значною була також їхня благочинна діяльність. Її головні напрями наступні: допомога під час будівництва та фінансування різних потреб церкви; фінансування шкіл, гімназій та інших навчальних закладів, видання підручників, забезпечення бібліотек літературою; виділення коштів на навчання дітей, професійну підготовку; фінансування медичних закладів; створення та фінансування різноманітних філантропічних товариств.

Багато греків успішно сполучали комерційну діяльність з участю у міському та земському самоврядуванні: очолювали міські думи, працювали в міській управі, земських установах. Вони надавали допомогу не тільки у вирішенні приватних або міських проблем, але й загальнодержавних. Прикладом такої плідної та різноманітної діяльності на користь суспільству, місту і державі може бути діяльність маріупольської купецької родини Хараджаєвих.

Маріуполь – центр Маріупольської грецької округи, а з часом – Маріупольського повіту Катеринославської губернії, був портовим містом, яке почало особливо динамічно розвиватися у другій половині XIX ст. і стало одним з великих торговельно-промислових центрів Північного Приазов'я. У цей час місто посідало шосту позицію в губернії за ступенем розвитку промисловості. Торгівля сільськогосподарською продукцією перетворила Маріуполь на крупний морський порт, у якому діяли іноземні посередницькі фірми та їхні філії.

Хараджаєви стали однією з небагатьох грецьких купецьких родин Маріуполя, які протягом XIX ст. спромоглися посісти провідні позиції у різних сферах його життя і навіть успішно конкурували з представниками іноземного купецтва.

Династія була заснована Антоном Хараджою, який опинився з родиною в Маріуполі після переселення християн з Криму у 1778–1780 рр. Оскільки на новому місці переселенці знаходились у доволі складних економічних умовах, багато з представників купецтва втратили свої капітали і були переведені до стану міщан. Це трапилося і з Антоном Хараджою. Тільки його сини Костянтин і Давид протягом 1809–1824 рр. змогли знову повернутися до купецького стану¹.

¹ Маріупольський краєзнавчий музей. – Од. зб. 3470-Д. Ревізька казка м. Маріуполя. 1811 р.; ДАДО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 39-40.

Саме з діяльністю Давида Антоновича Хараджи можна пов'язувати поступове посилення економічної могутності цієї родини та її впливу на різні сфери життя в місті. Саме він заклав основи благочинної діяльності, якою прославилася родина Хараджаєвих у подальшому. Так, у 1838 р., перебуваючи на посаді церковного старости, під час будівництва собору св. Харлампія (був освячений 1845 р.), він пожертвував на його будівництво 5 тис. руб., а 1852 р. він же офірував на спорудження іконостасу головного храмового престолу 5150 руб.²

Продовжив та підняв на вищий рівень родинну справу син Давида Антоновича Хараджи Олександр (нар. у 1827 р.). Починаючи з нього, прізвище родини змінилося на "Хараджаєви". Відтак їхні статки стали настільки значними, що Олександр Хараджаєв був приписаний до купецтва I гільдії³. Саме він заснував торговий дім, який займався посередницькою торгівлею хлібом та його продажем за кордон, придбав декілька вітрильників та пароплавів для каботажного й закордонного плавання. Йому також належало кам'яновугільне родовище у Слов'яно-сербському повіті. Значними були капіталовкладення Олександра Хараджаєва в нерухомість: у місті йому належало багато великих будинків, які здавалися в оренду⁴. У цей час торговий дім Хараджаєвих сприяв розвитку торгового судноплавства в регіоні та одним з перших серед місцевих фірм став власником пароплавів. Про це свідчать такі відомості:

Пароплави та інші кораблі, якими володіла родина Хараджаєвих⁵

№	Назва	Порт приписки	Тип корабля	Ім'я власника	Рік будівництва	Місце будівництва
1.	«Агіос Георгіос»	Маріуполь	шхуна	О. Хараджаєв	1862	Греція
2.	«Анастасія»	Маріуполь	гоелета	Д.О. Хараджаєв	—	
3.	«Далмат»	Маріуполь	шхуна	Д.О. Хараджаєв	1868	Маріуполь
4.	«Десна»	Миколаїв	шхуна	О. Хараджаєв	—	
5.	«Єлизавета»	Темрюк	шхуна	Д.О. Хараджаєв	1873	
6.	«Мередіан»	Маріуполь	трембак	Д.О. Хараджаєв	1871	
7.	«Мімі Мембелі»	Маріуполь	шхуна	О. Хараджаєв	1871	

² Мариуполь и его окрестности / Изд. Д.А. Хараджаева. – Мариуполь, 1892. – С. 127.

³ ДАДО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 112-114, 116.

⁴ Адрес-календарь Южного горнозаводского и торгово-промышленного района на 1908 год. – Юзовка, 1908. – С. 68; Фабрики, заводы и рудники Южной России. – Екатеринослав, 1904. – С. 372.

⁵ Див.: Русский коммерческий флот по 1 января 1858 г. – СПб., 1859; Опыт перечня судов Российского морского торгового флота. К 1 января 1889 г. – СПб., 1889; Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1900 г. – СПб., 1900; Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1915 г. – Петроград, 1915.

8.	«Св. Надія»	Маріуполь	бот	О. Хараджаєв	1859	Маріуполь
9.	«Св. Антоній»	Ростов-на-Дону	шхуна	О. Хараджаєв	1878	
10.	«Св. Миколай»	Маріуполь	шхуна	О. Хараджаєв	1867	
11.	«Слов'янка»	Темрюк	шхуна	Д.О. Хараджаєв	1878	
12.	«Удалий»	Маріуполь	трембак	Д.О. Хараджаєв	1869	
13.	«Цетінье»	Маріуполь	баржа	Д.О. Хараджаєв	1883	
14.	«Олександр»	Маріуполь	буксирний пароплав	Спадкоємці О. Хараджаєва	1894	
15.	«Інженер Авдаков»	Маріуполь	товарний пароплав	Спадкоємці О. Хараджаєва	1889	

Олександр Хараджаєв був одним з 50 маріупольських купців, які сприяли проведенню у 1861 р. телеграфної лінії Одеса – Ростов-на-Дону через Маріуполь, що призвело до покращення умов торгівлі в Азовському морі⁶. Він також відіграв активну роль у громадському та культурному житті Маріуполя: протягом 1860–1864 рр. обіймав посаду міського голови, гласного Маріупольських повітових земських зборів, брав активну участь у благодійній діяльності та розвитку освіти, за що отримав звання спадкового почесного громадянина міста⁷.

Але найбільших успіхів у різних сферах підприємницької та громадської діяльності досяг син Олександра Хараджаєва Давид (нар. 1853 р.). Він розширив діяльність торгового дому, заснував його філії в Бахмутському та Олександрівському повітах, побудував 1889 р. в новому порту великі склади для зберігання зерна, одним з перших у місті встановив там телефонний зв'язок⁸. Він також був одним з найбільших домовласників Маріуполя⁹.

Давид Олександрович, як і інші представники великого купецтва, сприяв розвитку в місті будівельної галузі. Місцеві підприємці постійно зверталися до міських органів влади за фінансовою допомогою у цій справі. Через швидку розбудову Маріуполя в останній чверті XIX ст. попит на будівельні матеріали постійно зростає. Так, наприклад, на кінець 60-х рр. XIX ст. у місті працювали 10 подібних підприємств, а на початку XX ст. – близько 20¹⁰. Д.О. Хараджаєву належав Олександрівський завод з виробництва цегли та

⁶ ГАРО. – Ф. 579. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 9.

⁷ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав, 1864. – С. 34; Маріуполь и его окрестности... – С. 223.

⁸ Адрес-календарь "Весь Мариуполь и его уезд" за 1910 г. – Мариуполь, 1910. – С. 20.

⁹ Там само. – С. 14-15.

¹⁰ О выдаче ссуд на устройство и расширение цементных и черепичных заводов [1913] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг. – Т. 2. – Мариуполь, 1916. – С. 10-11.

черепиці. Під будівництво цього заводу 25 лютого 1898 р. він орендував 10 десятин міської землі у верхів'ї Зінцевої балки. Це було велике підприємство, виробництво на якому забезпечував паровий котел, використовувалося електричне освітлення. У 1904 р. на заводі працювали 75 робітників, у 1907 р. – 82 робітники. Завод виробляв цегли та черепиці на 15 тис. руб. на рік. Продукція заводу була представлена на Південно-Російській сільськогосподарській виставці, промисловій і кустарній виставці 1910 р. у Катеринославі, де отримала нагороду – велику срібну медаль¹¹.

Про значний вплив та авторитет Д.О. Хараджаєва серед представників мариупольського купецтва свідчить те, що він до 1919 р. постійно очолював біржовий комітет та арбітражну комісію Мариупольської товарної біржі, яка відкрилася в 1910 р. Також він входив до складу повітового і губернського сільськогосподарських комітетів, представляв місто на різноманітних нарадах та з'їздах з питань хлібної торгівлі¹².

Видатною можна назвати громадську і добродійну діяльність Давида Олександровича: понад 30 років він працював гласним Мариупольських повітових земських зборів, неодноразово обирався гласним губернських земських зборів, близько 40 років працював гласним Мариупольської міської думи, брав активну участь у роботі повітової училищної ради, був почесним попечителем Мариупольської чоловічої Олександрівської гімназії¹³. Крім того, він очолював такі громадські організації міста: Товариство допомоги незаможним вихованкам Мариупольської Маріїнської жіночої гімназії, Товариство допомоги незаможним вихованцям Мариупольської чоловічої Олександрівської гімназії, Товариство допомоги незаможним мешканцям міста Мариуполя, Міський комітет Червоного Хреста, який надавав допомогу пораненим воїнам під час Першої світової війни, гурток "Воззвание", створений навесні 1917 р. для надання допомоги російським військовополоненим, Клуб громадського зібрання Мариуполя, – обирався почесним мировим суддею¹⁴.

Особливої уваги заслуговує внесок Д.О. Хараджаєва в розвиток у Мариуполі та Мариупольському повіті мережі закладів охорони здоров'я. На пожертви в розмірі 30 000 руб., які заповів Олександр Хараджаєв, у 1897 р. було завершено будівництво нової міської лікарні. Вона складалася з чоло-

¹¹ Фабрики, заводы и рудники Южной России... – С. 195; Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год. – Екатеринослав, 1908.

¹² Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Вып. 12. Екатеринославская губерния. – СПб., 1903. – С.151.

¹³ Адрес-календарь "Весь Мариуполь и его уезд"... – С. 88, 149; Екатеринославский адрес-календарь за 1915 год. – Екатеринослав, 1915. – С. 167, 369; Приднепровье. Календарь-ежегодник и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав, 1914. – С. 328, 330.

¹⁴ Екатеринославский адрес-календарь... – С. 385; Мариуполь и его окрестности. Взгляд из XXI века. – Мариуполь, 2007. – С. 178, 186; Приднепровье... – С. 332; Адрес-календарь "Весь Мариуполь..." – С.149 – 151; Мариуполь и его окрестности... – С. 289.

вічого та жіночого відділень, розрахованих на 30 місць. У новій лікарні були обладнані операційна, приймальне та інфекційне відділення, кабінет лікаря, аптека, окремі приміщення для допоміжних служб¹⁵.

Не менш значною була роль Д.О. Хараджаєва у боротьбі з такою хворобою, як сухоти. Завдяки його фінансовій підтримці та сприянню у 1911 р. на узбережжі Азовського моря у дачній місцевості було відкрито перший у місті літній протитуберкульозний санаторій. Кошти на його утримання збиралися також і на добродійних святах товариства «Білої квітки», які проводило Маріупольське відділення Всеросійської ліги боротьби з сухотами¹⁶.

У Маріупольському повіті Д.О. Хараджаєв створив лазарети при заводах Нікополь-Маріупольського товариства і "Русский Провиданс", міському акцизному винному складі, у селах Михайлівка, Ігнатіївка, Нова Каракуба, Темрюк, Волноваха¹⁷.

На честь Д.О. Хараджаєва міська дума встановила стипендію у розмірі 550 руб. для навчання талановитих дітей з незаможних сімей. За рахунок добродійних коштів самого Д.О. Хараджаєва виплачувалося дві стипендії учням, заробітна платня вчителям чоловічої гімназії та служителям гімназичної церкви (побудована його коштом). Він оплачував публікацію щорічних звітів чоловічої та жіночої гімназій, видання у 1892 р. відомої краєзнавчої збірки "Маріуполь та його околиці". І сьогодні ця книга є одним з найцінніших джерел з історії міста¹⁸.

За заслуги перед державою і суспільством ця видатна людина була нагороджена орденами Св. Володимира, Св. Анни та Св. Станіслава. За значний внесок у розвиток економічних зв'язків з Грецією – грецьким Орденом Спасителя.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Д.О. Хараджаєв обіймав посаду віце-консула Греції у Маріуполі. У 1915 р. він отримав звання дійсного статського радника, що ввело його до дворянського стану¹⁹. Таким чином Російська держава заохочувала й відзначала активну благодійну громадську діяльність грецьких підприємців.

В часи російської революції Д.О. Хараджаєв з родиною залишив місто і, на жаль, його подальша доля нам невідома.

Отже, представники родини Хараджаєвих зробили значний внесок у розвиток економіки, громадського і культурного життя Маріуполя XIX – початку XX ст., залишаючись прикладом успішних підприємців, активних громадських діячів та меценатів для нащадків.

¹⁵ Приазовский край. – 1897. – 12 сентября.

¹⁶ Мариуполь и его окрестности. Взгляд из XXI века... – С. 188 – 189.

¹⁷ Там само. – С. 190.

¹⁸ Див. щорічні звіти про стан Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії за 1894 – 1904 рр.

¹⁹ Мариупольская жизнь. – 1915. – 22 апреля.

Анотація

Світлана Новікова. Родина Хараджаєвих у Маріуполі.

Стаття присвячена історії родини Хараджаєвих, що була однією з небагатьох грецьких купецьких родин Маріуполя, які протягом XIX ст. посіли провідне місце у різних галузях його життя і, навіть, спромоглися успішно конкурувати з іноземними торгівельними фірмами, що діяли у цей час у місті.

Зокрема, зазначено, що ця купецька династія була започаткована Антоном Хараджою, який з родиною оселився у Маріуполі під час переселення християн з Криму у 1778–1780 рр. З діяльністю його сина Д. Хараджи пов'язане поступове зростання економічної могутності родини та її впливу в місті. Він також заклав підґрунтя доброчинної діяльності, якою прославилася ця родина у подальшому. Розвинув справу син Д. Хараджи, Олександр Хараджаєв. Будучи приписаним до купців першої гільдії, він створив торговий дім, який займався посередницькою торгівлею хлібом і його продажем за кордон, був власником каботажних вітрильників і пароплавів, вугільного родовища у Слов'яносербському повіті. Значними були капіталовкладення О. Хараджаєва у нерухомість. Він також відіграв активну роль у громадському та культурному житті Маріуполя: протягом 1860–1864 рр. був міським головою, брав участь у доброчинній діяльності та розвитку освіти, за що відзначений спадкоємним званням почесного громадянина міста.

Найбільших успіхів у різних сферах діяльності досяг син О. Хараджаєва Давид. Він розширив діяльність торгового дому, створивши філії у Бахмутському та Олександрівському повітах, побудував 1889 р. у новому порту великі зерносклади. Він був найбільшим домовласником Маріуполя, володів великим заводом з виробництва цегли та черепиці. Впливовий підприємець очолював біржовий комітет та арбітражну комісію Маріупольської товарної біржі, відкритої у 1910 р., входив до складу повітового та губернського сільськогосподарських комітетів, представляв місто на різних нарадах та з'їздах з питань хлібної торгівлі. Визначною також була громадська і доброчинна діяльність Д. Хараджаєва: він обирався гласним повітових та губернських земських зборів, гласним міської думи, почесним мировим суддею, брав участь у діяльності повітової училищної ради, товариства допомоги бідним. Значним був його внесок у створення фтизіатричного санаторію та у діяльність Товариства білої квітки, яке збирало кошти для допомоги хворим на туберкульоз. Великою була також фінансова підтримка Д. Хараджаєвим чоловічої та жіночої гімназій, окремих учнів.

У підсумку підкреслюється велике значення кількох поколінь родини Хараджаєвих у різних галузях життя Маріуполя XIX – початку XX ст., що стали взірцем успішного підприємництва, самовідданої громадської діяльності та меценатства.

Ключові слова: грецька купецька династія, посередницька хлібна торгівля, доброчинна діяльність, громадська діяльність, почесне громадянство, каботажний флот.

Аннотация

Светлана Новикова. Семья Хараджаевых в Мариуполе.

Статья посвящена истории семьи Хараджаевых, одной из немногих греческих купеческих семей Мариуполя, которые на протяжении XIX в. заняли первое место в разных сферах его жизни и, даже смогли успешно конкурировать с иностранными торговыми фирмами, действовавшими в это время в городе.

В частности, отмечается, что эта купеческая династия берет начало от Антона Хараджи, который с семьей поселился в Мариуполе в результате переселения христиан из Крыма в 1778–1780 гг. Именно с деятельностью его сына Д. Хараджи связан постепенный рост экономического могущества этой семьи и ее влияния в городе. Этот купец заложил также фундамент благотворительной деятельности, которой прославилась его семья в дальнейшем.

Продолжателем дела стал сын Д. Хараджи – Александр Хараджаев. Будучи – реднической торговлей хлебом и продажей его за границу, был владельцем каботажных парусников и пароходов, угольного месторождения в Славяносербском уезде. Значительными были капиталовложения А. Хараджаева в недвижимость. Он также играл активную роль в общественной и культурной жизни Мариуполя: в течение 1860–1864 гг. был городским главой, принимал участие в благотворительной деятельности и развитии образования, за что был награжден наследственным званием почетного гражданина города.

Наибольших успехов в различных сферах деятельности достиг сын А. Хараджаева Давид. Он расширил деятельность торгового дома, создав филиалы в Бахмутском и Александровском уездах, построил в 1889 г. в новом порту несколько больших зернохранилищ. Он был крупнейшим домовладельцем Мариуполя, ему принадлежал большой кирпично-черепичный завод. Влиятельный предприниматель возглавлял биржевой комитет и арбитражную комиссию Мариупольской товарной биржи, открытой в 1910 г., входил в состав уездного и губернского сельскохозяйственного комитетов, представлял город на различных совещаниях и съездах по вопросам хлебной торговли. Выдающейся также была общественная и благотворительная деятельность Д. Хараджаева: он избирался гласным уездных и губернских земских собраний, гласным городской думы, почетным мировым судьей, принимал участие в деятельности уездного училищного совета, общества помощи бедным. Значительным был его вклад в создание фтизиатрического санатория, а также в деятельность Общества белого цветка, собиравшего средства для помощи больным чахоткой. Внушительным было также финансовое участие Д.А. Хараджаева в развитии мужской и женской гимназий, в судьбе их отдельных учащихся.

В итоге подчеркивается большое значение нескольких поколений семьи Хараджаевых в различных сферах жизни Мариуполя XIX – начала XX в., ставших образцом успешного предпринимательства, самоотверженной общественной деятельности и меценатства.

Ключевые слова: греческая купеческая династия, посредническая хлебная торговля, благотворительная деятельность, общественная деятельность, почетное гражданство, каботажный флот.

Summary

Svitlana Novikova. The Kharadzhaievs in Mariupol.

The Kharadzhaievs were one of a few Greek families in Mariupol which played a significant role in different spheres of the city life in 19th century.

This merchant dynasty takes its origin from Anton Kharadzha whose family settled in Mariupol during migration of Christians from the Crimea in 1778–1780. It was his son David, who contributed much to progressive economic welfare of the family and its influence in Mariupol. He also laid the grounds for philanthropic activities the family got famous for.

Oleksandr, David's son, carried on the family business. He changed the surname «Kharadza» to «Kharadzhaiev»; the family's considerable capital enabled O. Kharadzhaiev to become a 1st guild merchant. He established a trading house for intermediate grain trade and grain export. Oleksandr was the owner of coasting vessels and ships, a coal field in *Slov'ianoserb'sky uyezd* (district); in addition, he owned a great deal of rental houses. Especially noteworthy is his active involvement in social and cultural life of Mariupol: in 1860–1864 he was the city mayor, participated in charity activities and education development – for all his deeds he got a hereditary title of Mariupol's honorable citizen.

Oleksandr's son David was the most successful in the family. He expanded the range of trading activities; opened branches in Bakhmut and Oleksandrivsky *uyezd*; in 1889 he constructed sizable granaries in a new port; was the owner of a large brickyard and tile factory. David was the head both of the committee and arbitration commission of Mariupol commodity exchange; a member of the *uyezd* and provincial agricultural committees.

Special emphasis must be put on D. Kharadzhaiev's social and philanthropic activities: he was a *glasnyi* (city councilor) of the *uyezd* and provincial assemblies; a member of the city *duma* and the *uyezd* school council, the welfare assistance association; was elected a magistrate. His contribution related to establishment of a sanatorium for consumptives, as well as activities of the «White Flower Association» (providing financial support to tubercular patients) can scarcely be overestimated.

The Kharadzhaievs made an immense contribution to the development of different spheres of Mariupol's life in 19th – early 20th century; its representatives still remain a model of successful businessmen, public figures and sponsors for future generations.

Keywords: Greek merchant dynasty, intermediate grain trade, philanthropic activities, honorable citizenship, coastwise fleet.

ГРЕКИ У ТОРГІВЛІ НА ЧОРНОМУ МОРІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТ.: У ПОШУКАХ НОВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

До середини ХVІІІ ст. торгівля на Чорному морі була суто османською справою: від ХV ст. Протоки були закриті для іноземних кораблів, і оскільки все чорноморське узбережжя перебувало під османським контролем, то море було схожим на «османське озеро». Чорноморські товари призначалися переважно для столиці імперії, адже Стамбул мав постійний, усе зростаючий попит на продовольство. Османська імперія, прагнучи соціальної стабільності та безперервного забезпечення свого населення продовольством, і передусім у столиці, досить рано почала вживати спеціальних заходів у цьому напрямку¹.

Ситуація почала поступово змінюватися наприкінці ХVІІІ ст., коли Російська імперія зайняла нові території на північному узбережжі Чорного моря і розпочала будівництво нових міст і фортець, а також стала залучати мігрантів до колонізації новозавойованих територій. Економічні зрушення, започатковані у Західній Європі у ХVІІІ ст., промисловий розвиток, пов'язані з ним урбанізаційні процеси, а отже і збільшення попиту на продукти харчування у містах, призвели до зростання зацікавленості місцевих купців у сільськогосподарській продукції Османської імперії та Причорномор'я, особливо під час воєн та в роки неврожаїв. Чинник торговельної присутності французьких купців на Чорному морі, експортування ними звідти зерна до Марселя, одночасно з фактором скорочення османських оброблюваних земель у Причорномор'ї спричинили посилення заходів боротьби з торгівлею не-османських підданців на Чорному морі та вивозом місцевої аграрної продукції².

¹ Özveren E. Black Sea & The Grain Provisioning of Istanbul: Imperial Legacies in Retrospect // <http://www.eh.net/XIIICongress/cd/papers/6Özveren48.pdf> (дата доступу 20. 07. 2010). – Р. 4, або: Özveren E. Black Sea and the Grain Provisioning of Istanbul in the Longue Duree// Nourrir les cités de Méditerranée: Antiquité – Temps modernes / Eds. Brigitte Marin, Catherine Virlouvet. – Paris: (Maisonneuve & Larose), 2003. – 223–249, Çizakça M. A comparative evolution of business partnerships. The Islamic world and Europe, with specific reference to the Ottoman archives. – Leiden, New York, Köln: E.J.Brill, 1996. – Р. 87.

² Çizakça M. A comparative evolution... – С. 119.

До 1793 р. експорт чорноморського зерна з Османської імперії через Дарданелли був дозволений лише османським та російським кораблям, оскільки за умовами Кючук-Кайнарджийського миру (1774 р.) суднам під російським прапором дозволялося плавати Чорним морем. Хоча за наказом султана Селіма III до столиці належало звозити усе зерно, вироблене в дунайських князівствах, товари, що експортувалися з російських портів, дозволялося вивозити до середземноморських гаваней.³

У порти Західного Середземномор'я прибували навантажені зерном кораблі з Таганрога та Одеси, але велика кількість кораблів, особливо між 1780 та 1820 рр., постачала туди хліб зі Стамбула та островів Псара, Гідра та Спецес. Капітанами тих кораблів були греки, і плавали вони під османським, російським та іншими прапорами. Вони конкурували з австрійськими, французькими та британськими купцями, які відправляли зерно на суднах під прапорами Росії, Франції та Австрії.⁴ Позаяк після 1780 р. відбувається «відкриття» ринків Східного Середземномор'я для економіки Західного, доречне припущення щодо тісного зв'язку присутності греків у західних середземноморських портах заради одержання високих прибутків, що їх обіцяла торгівля між Сходом та Заходом.

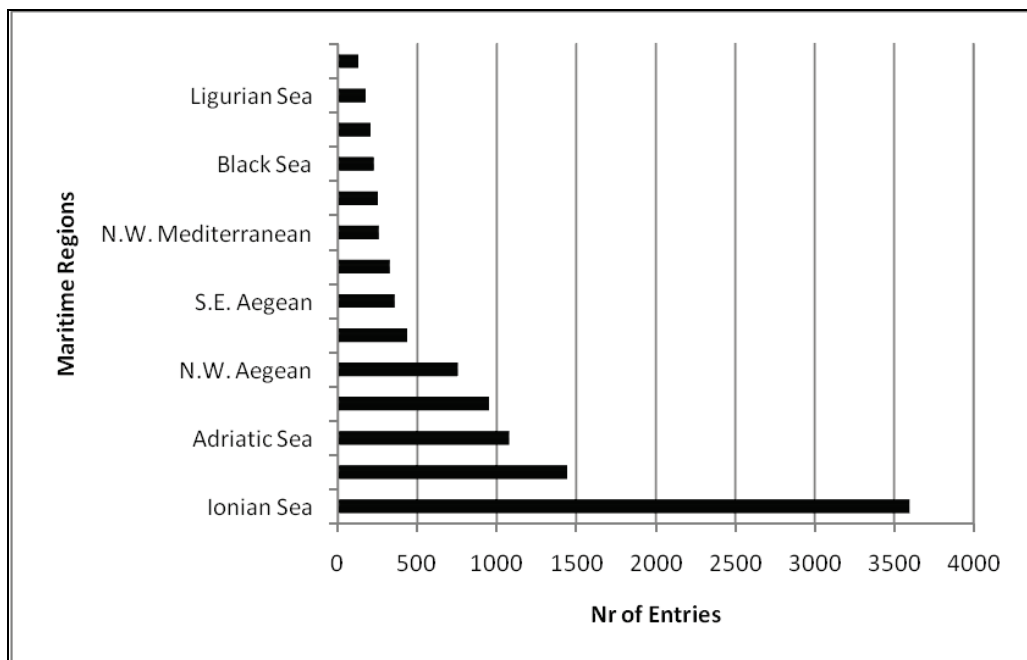
Спираючись на результати дослідницького проекту «Історія грецького мореплавства у XVIII столітті», здійснюваного Іонійським університетом у 2004–2007 рр. під керівництвом професора Тзеліни Харлафті, ми маємо змогу простежити процес розквіту грецького судноплавства у XVIII ст. На підставі даних карантинних служб середземноморських портів Корфу, Трієста, Мальти, Ліворно, Генуї, Марселя, а також документів архіву моряцьких гільдій Венеції та дозволів на навігацію, виданих османською та габсбурзькою владами, ми зібрали свідчення щодо понад 15 тисяч плавань та кораблів. У нашому розпорядженні знаходяться дані про грецькі судна, які прибули у порти Західного Середземномор'я або дістали дозволи на навігацію від османських та габсбурзьких органів влади. У такий спосіб ми створили базу даних «Амфітріта», за допомогою якої можна простежити роль потужного торговельного грецького флоту у поступовому «відкритті» ринків Східного Середземномор'я для західносередземноморської економіки. Окрім того звичайного кола питань, що здатна розв'язати будь-яка база даних, коли йдеться власне про «Амфітріту», то її статистична вибірка є достатньо репрезентативною, щоби забезпечити надійність наших висновків стосовно основних тенденцій розвитку грецького мореплавства у XVIII ст.

³ Çizakça M. A comparative evolution... – С. 119; Ağır S. Sacred Obligations, Precious Interests: Ottoman Grain Administration in Comparative Perspective // <http://www.econ.yale.edu/seminars/echist/eh10/agir-101108.pdf> (дата доступу 25. 02. 2011). – Р. 15, 24.

⁴ Dearborn H. A. S. Memoir on the commerce and navigation of the Black Sea and the trade and maritime geography of Turkey and Egypt. – Vol.1. – Boston, 1819. – P. 124.

Спираючись на дані щодо історії грецького мореплавства цього періоду, можна простежити поступове залучення Чорного моря до середземноморської міжнародної торгівлі. Впродовж досліджуваного періоду, себто 1700–1821 рр., грецькі кораблі зазвичай вирушали з певних портів Східного Середземномор'я, а точніше Іонійського, Адриатичного та Егейського морів, північно-західного Середземномор'я та Чорного моря. Зазначимо, що на цей час чорноморські гавані уже представлені, як про це свідчить наведена нижче діаграма:

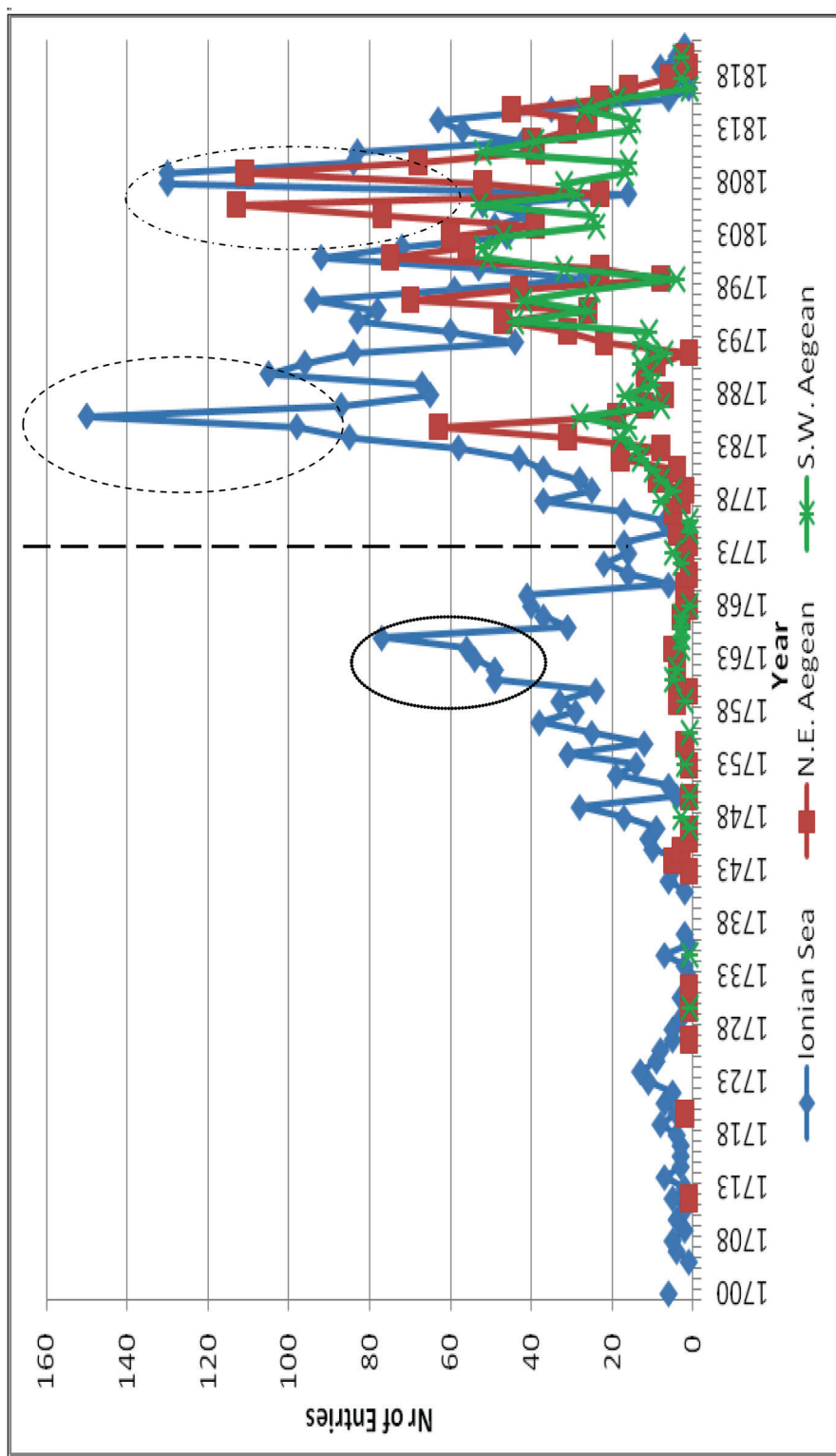
Рис. 1. Ареали відправлень грецьких кораблів, 1700–1821 рр.

Джерело: База даних “Amfitrete”: Дослідницький проект Іонійського університету “Greek maritime history, 1700-1821”, в межах операційної програми “Pythagoras I”, 2004-2007, фінансованої Європейським союзом та Міністерством освіти Греції. (Див. Додаток I).

Упродовж XVIII ст. саме з гаваней Іонійського моря відходила основна частка грецьких кораблів. Проте якщо ближче придивитися до річних даних, то постане ясніша картина. Порівнюючи активність відправлення грецьких кораблів з найважливіших узбережних районів, можна спотерігати позбавлення руху грецького флоту після 1780 р., хоча це можна частково пояснити більшою кількістю даних, зафіксованих у той час (див. рис. 2).

Рис. 2. Відправлення грецьких кораблів з Іонійського моря, північно-східної та південно західної частин Егейського моря, 1700–1821 рр.

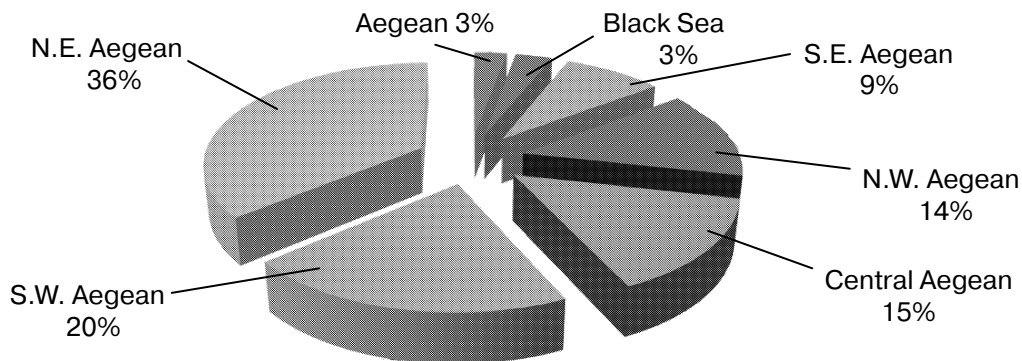

З діаграми стає видно, що у певні періоди, зокрема під час Семирічної війни (1757–1764), грецькі морські перевезення жвавішали. Відправлення з портів Іонійського моря простежувалися починаючи з 1700 р., проте після 1780 р. частіше та регулярніше прибували до портів Західного Середземномор'я кораблі з Егейського моря. Цей період був неспокійним для Західного Середземномор'я внаслідок подій Французької революції та наполеонівських воєн. Упродовж 1798–1801 рр. та 1806–1807 рр. через воєнні дії середземноморський простір ставав небезпечним⁵, проте грецьке мореплавання в цей час зростало.

Ареал Іонійського моря знав періоди інтенсивного руху, тоді як регіон північно-східного Егейського моря встановив зв'язок з Центральним та Західним Середземномор'ям лише у другій половині XVIII ст. Північно-західне узбережжя Егейського моря більш систематично представлене у портах Західного Середземномор'я починаючи з 1781 р., а регіон Іонійського моря з початку XVIII ст. до 1815 р. мав постійні торговельні зносини з Адріатикою, Центральним та Західним Середземномор'ям. У той же час регіони Егейського моря орієнтувалися на ринки Стамбула: егейські кораблі плавали виключно в османських водах від Салонік до столиці, а також Ізміра та Александрії в Єгипті. З Іонійського ареалу вивозилися головню продовольство (зерно), сировина (переважно ліс) та землеробсько-скотарсько-ремісничка продукція місцевого господарства на Мальту (45% усіх плавань з Іонійського моря), до Ліворно у Лігурійському морі (25%), Анкони та Трієста в Адріатиці (25%).

Після 1759 р. присутність кораблів з Егейського моря в Центральному та Західному Середземномор'ї стає виразнішою, а після 1790 р. вона сягає піку. Більшість грецьких кораблів відходила тоді з північно-східної та центральної частин Егейського моря. Меншою була частка кораблів з південного заходу і центру Егейського моря (див. рис. 3). Ця фаза грецької морської торгівлі відзначається новими характеристиками.

Рис. 3. Відправлення грецьких кораблів з Егейського та Чорного морів, 1759–1821

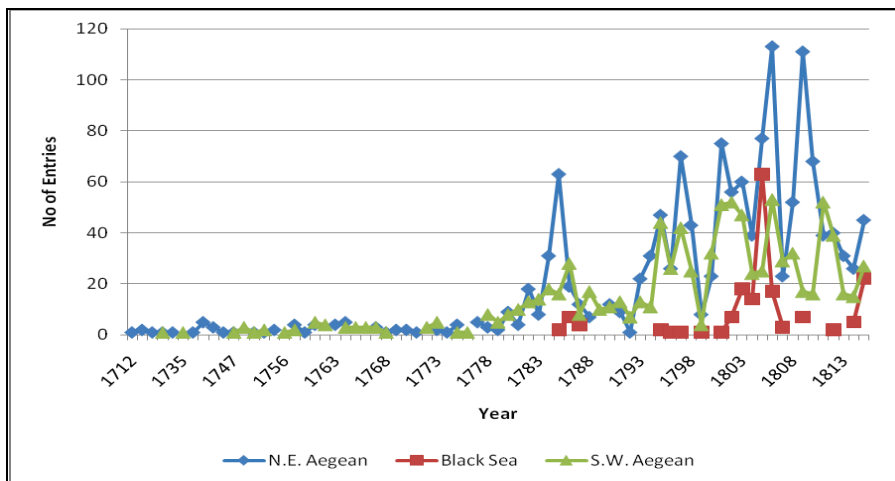

Джерело: База даних “Amfitrete”: Дослідницький проект Іонійського університету “Greek maritime history, 1700-1821”, в межах операційної програми “Pythagoras I”, 2004-2007, фінансованої Європейським союзом та Міністерством освіти Греції.

⁵ Dearborn H. Memoir on the commerce... – P. 124.

Регіон північно-західної частини Егейського моря вже долучився до середземноморської торгівлі, тоді як південно-західні його райони зробили це пізніше. Відплиття кораблів з Чорного моря реєструються уже після Кючук-Кайнарджийського миру. Кримські порти мали міцні торговельні зносини з османською столицею до самого кінця XVIII ст., незважаючи на перешкоди прямій торгівлі внаслідок російської експансії на південь у цей час. Період з 1739 р. мав вирішальне значення для становлення торговельних зв'язків між Азовським морем та Стамбулом⁶. Проте за даними «Амфітріти», перші два грецькі кораблі вирушили з Північного Причорномор'я, власне з Таганрога в Азовському морі, 1785 р.⁷

Рис. 4. Відплиття з південно-західного та північно-східного районів Егейського моря та з Чорного моря, 1700–1821 рр.

На діаграмі лінія кількості рейсів з Чорного моря показує різке піднесення у період 1802–1807 рр. із максимумом 1807 р. Після 1795 р. кораблі з північного сходу та південного заходу Егейського моря відпливали у Центральне та Західне Середземномор'я з різноманітними вантажами. Цей період, що припав на війни, характеризувався високою потребою європейських ринків у продовольстві, сировині та інших продуктах. Наполеонівські війни відкрили ринки Східного Середземномор'я для Західного, і грецькі кораблі виступали в ролі головних перевізників. Поки упродовж періодів 1798–1801 рр. та 1806–1807 рр. Протоки через війни були закриті, лише кораблі під османським прапором мали можливість проходу.

⁶ Янніс Каррас у своїй докторській дисертації відзначає поступовий розвиток морських торговельних відносин поміж Азовським морем та Стамбулом. – Див.: Karas I. Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα: Ρωμιοί στη Ρωσία 1700–1774 [Торгівля, політика та Братство: греки в Росії у 1700–1774. Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня PhD, Афіський університет, 2010]. – Σ. 103–104.

⁷ Про корабельне сполучення між Таганрогом та Стамбулом див.: Karas I. Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα... – Σ. 98–99.

Дані з різних джерел акумульовані базою даних «Амфітріта»:

Табл. 1. Архівні дані про грецькі кораблі, що прибували до або відправлялися з портів Чорного моря⁸

Архів	Кількість повідомлень
Державний архів Генуї	52
Державний архів Ліворно	61
Державний архів Венеції	2
Газета «Avvisi», Генуя	2
Національна бібліотека Мальти, Ла-Валетта	47
Османський архів Прем'єр-міністра	679
Генеральний державний архів, Архів префектури Корфу	4
Разом	847

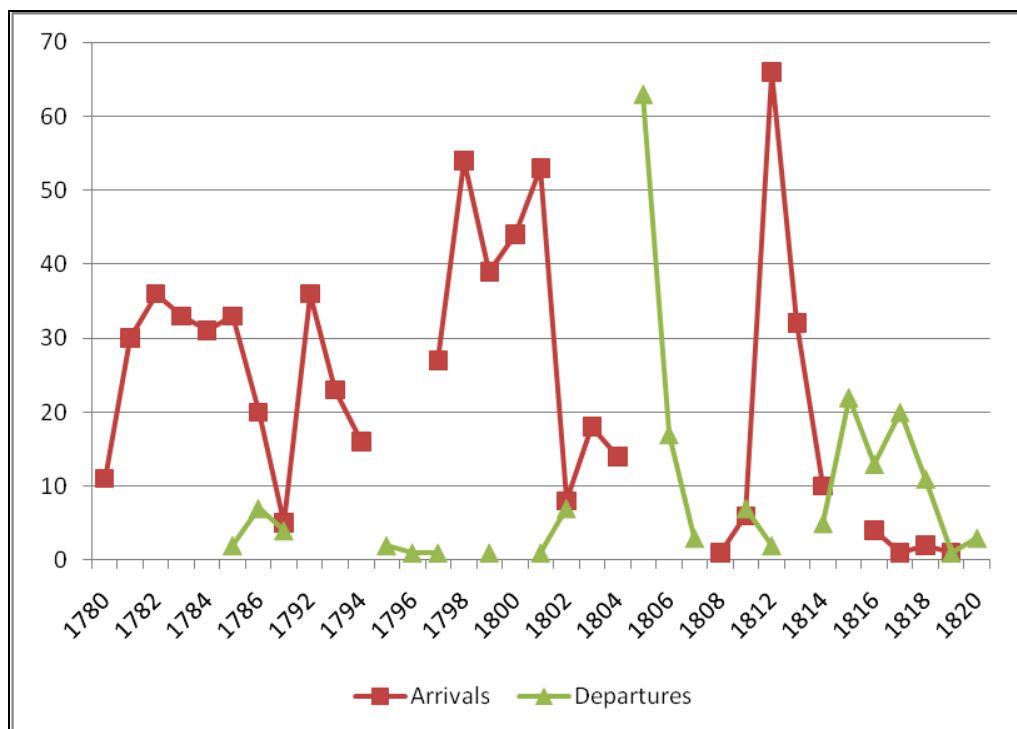
Протягом 1780–1821 рр. 226 грецьких кораблів відпливли з Чорного моря і 622 прибули у чорноморські порти. В даних є дві прогалини, як унаслідок самих реалій торгівлі досліджуваного періоду, так і через брак наявного матеріалу, про що вже йшлося. За період між 1787 та 1795 рр. через російсько-турецьку війну, яка скінчилася договором у Яссах 1792 р., не маємо жодних даних з османських джерел.⁹ Те саме характерне для часу між 1798–1801 та 1806–1807 рр. Хоча з літератури відомо, що 1803 р. був досить вдалим для російської експортної торгівлі¹⁰, наведені дані відтворюють іншу картину (див. рис. 5).

⁸ До збирання даних з різних джерел були залучені такі дослідники: у Державному архіві Генуї збирали дані професорка Тзеліна Харлафті та Катерина Папаконстантіну (Іонійський університет); у Державному архіві Ліворно – професорка Тзеліна Харлафті та Кетрін Галані (Оксфордський університет); у Державному архіві Венеції – Крістіна Папакоста (Афінський університет); газету «Avvisi» опрацювала професорка Тзеліна Харлафті; у Національній бібліотеці Мальти дані збирав Франк Теума (Мальтійський університет), в Османському архіві Прем'єр-Міністра – доктор Гаджі Велі Айдин; в Генеральному державному архіві, Архіві префектури Корфу – лектор Єрасімос Панкратіс (Афінський університет).

⁹ Прагнучи відібрати Кримський півострів у Російської імперії, османці 1787 р. розпочали другу велику війну під час правління цариці Катерини II. Торгівля на Чорному морі припинилася до закінчення війни 1792 р. та підписання договору в Яссах. Див.: Aydın H. V. *The Greek Merchants and Seamen in the Black Sea between 1780 and 1820* // Η άνοδος της ελληνικής ναυτιλίας στη Μεσόγειο Θάλασσα τον 18^ο αιώνα [Піднесення грецького мореплавства у Середземномор'ї у XVIII ст.]/ Eds. Gelina Harlaftis and Katerina Papakonstantinou. – Athens, 2011 (готується до друку); Dearborn H. *Memoir on the commerce and navigation of the Black Sea and the trade and maritime geography of Turkey and Egypt*. – Vol.1. – P. 122–124.

¹⁰ Dearborn H. *Memoir on the commerce and navigation of the Black Sea and the trade and maritime geography of Turkey and Egypt*. – Vol.1. – P. 122–126.

Рис. 5. Кількість грецьких кораблів, що відпливали з та прибували до Чорного моря, 1780–1821

У нас є дані щодо 213 кораблів (з 226), які вийшли з портів Чорного моря упродовж 1785–1821 рр.: вони відпливли з північнопричорноморських гаваней (переважно з Одеси), Азовського моря (виключно з Таганрога) і лише в поодиноких випадках із західного Причорномор'я (Бургас) та південних портів, таких як Ереґлі та Трапезунд (див. рис. 6). Вони були навантажені головню зерном.

Відповідно до наказів російської влади заохочувалася торгівля і перебування купців у певних портах, таких як Одеса і Таганрог. Катерина Велика своїм декретом запросила греків та інших поселенців осісти у заснованому 1769 р. портовому місті Таганрог.¹¹

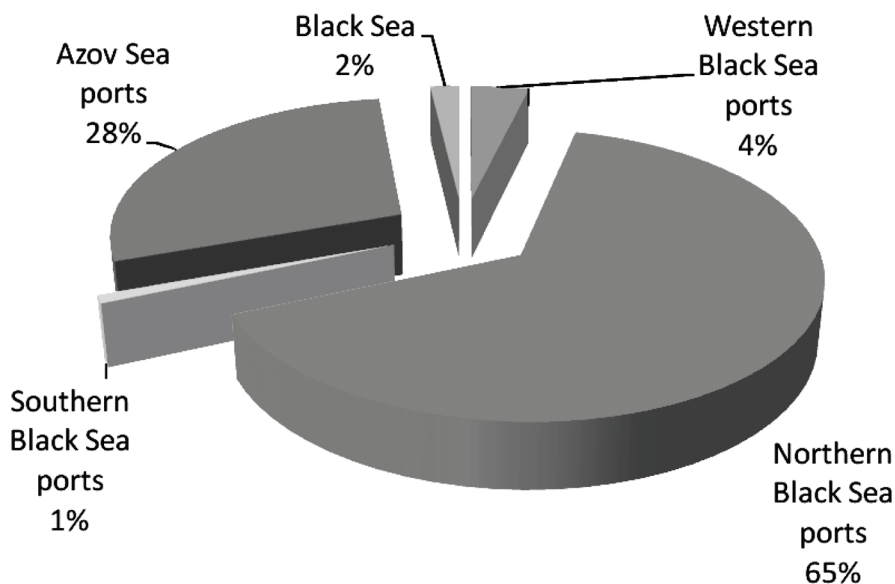
Одеса одержала статус порто-франко 1819 р. на тридцять років і перетворилася на головний експортний порт Чорного моря, яким вона залишалася до 1858 р., початку свого занепаду.¹²

¹¹ Kardasis V. Έλληνες ομογενείς στη νότια Ρωσία 1775–1861 [Грецька діаспора на півдні Росії в 1775–1861 рр.]. – Αθήνα, 1998. – Σ. 58–59.

¹² Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students / Eds. Ihor Sevcenko, Frank E. Sysyn. – Vol. I. – Cambridge: MA, 1979. – P. 399–420; Herlihy P. The Greek Community in Odessa, 1861–1917 // Journal of Modern Greek Studies. – 1989. – No. 2. – P. 235–251; Kardasis V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern

Допоки торгівля Дунайських князівств, які залишалися під контролем османців, була обмежена, і вся їхня продукція мала направлятися до столиці¹³, торгівля у російських портах була вільною і приносила великі прибутки. За таких обставин ми можемо пояснити, чому Одеса висунулася на роль основного експортного порту на Чорному морі, тоді як у Бургасі було зафіксовано лише декілька відправлень кораблів.

Рис. 6. Розподіл чорноморських портів за кількістю відправлень грецьких кораблів, 1785–1821

Капітани тих грецьких кораблів, що здійснювали вивіз товарів з портів Чорного моря, походили з таких місцевостей Греції: з Іонійського моря – 36% (переважно з островів Кефалонія (33 випадки)¹⁴, Галаксіді (13 випадків), Ітака

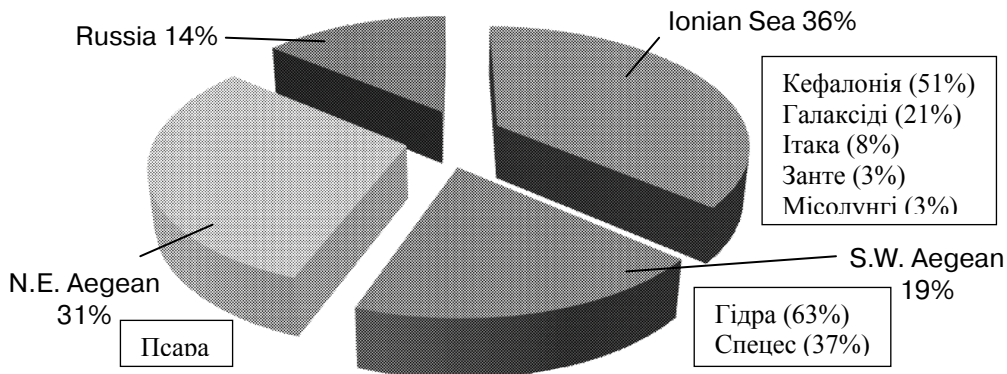
Russia, 1775–1861. – Lanham: MD, 2001; Mazis J. A. The Greeks of Odessa: Diaspora Leadership in Late Imperial Russia. – New York, 2004; Sifneos E. The Dark Side of the Moon: Rivalry and Riots for Shelter and Occupation between the Greek and Jewish Populations in Multi-Ethnic Nineteenth-Century Odessa // Historical Review/La Revue Historique. – 2006. – P. 189–204; Sifneos E. Business Ethics and Lifestyle of the Greek Diaspora in New Russia: From Economic Activities to National Benefaction // Business and Society: Entrepreneurs, Politics and Networks in a Historical Perspective / Eds. Anne-Marie Kuijlaars et al. – Rotterdam, 2000, – P. 455–468; Sifneos E., Paradeisopoulos S. The Greeks in Odessa in 1897: Revisiting the All-Russian Census // Historica. – Vol. 44. – 2006. – P. 81–122; Skalkovsky A. La population commerciale d’Odessa. – Odessa, 1845.

¹³ Çizakça M. A comparative evolution... – P. 119.

¹⁴ Про початковий період торгівлі капітанів з Кефалонії на Чорному морі, передусім на Кримському півострові, див.: Vlasi D.E. Μια μετανάστευση Κεφαλληνών στην Κριμαία (1794) και η αντίδραση της Βενετίας [Еміграція кефалонійців до Криму (1794) та реакція Венеції] // Κεφαλληνιακά χρονικά. – 1994. – № 6. – Σ. 189–236.

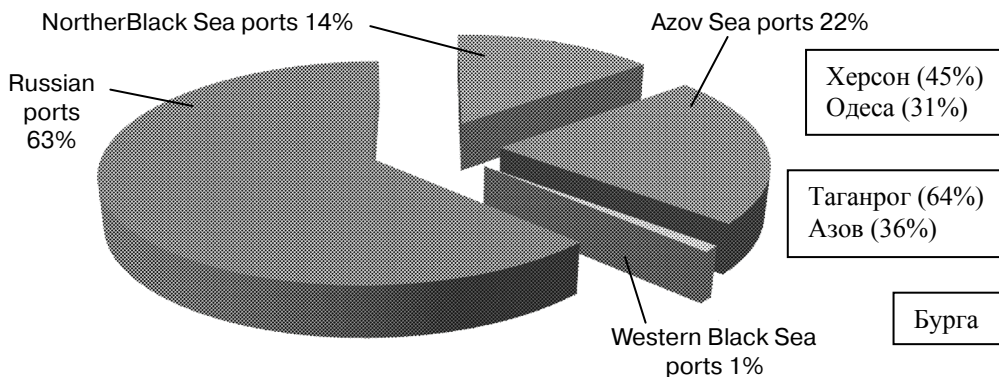
(5 випадків); з північно-східної частини Егейського моря – 31%, усі виключно з острова Псара (38 випадків); з південно-західного району Егейського моря – 19% капітанів, головно з островів Гідра (33 випадки) та Спецес (19 випадків). Також зафіксовано 14% капітанів, які заявили про своє російське походження (див. рис. 7).

Рис. 7. Походження грецьких капітанів на кораблях, що прибували з Чорного моря, 1785–1821

Погляд на шлях кораблів у зворотньому напрямку дає ту саму картину: з приблизно 622 грецьких кораблів, що заходили у Чорне море упродовж 1780 та 1821 р., про 390 відомо лише те, що вони вирушили до одного з російських портів.¹⁵ Решта прямувала до портів Азовського моря, себто Таганрога (89 записів) та Азова (49 записів), до портів півночі Чорного моря, а головно Херсона (39 записів) та Одеси (28 записів), а також до портів західного берега Чорного моря, власне, до Бургаса (див. рис. 8).

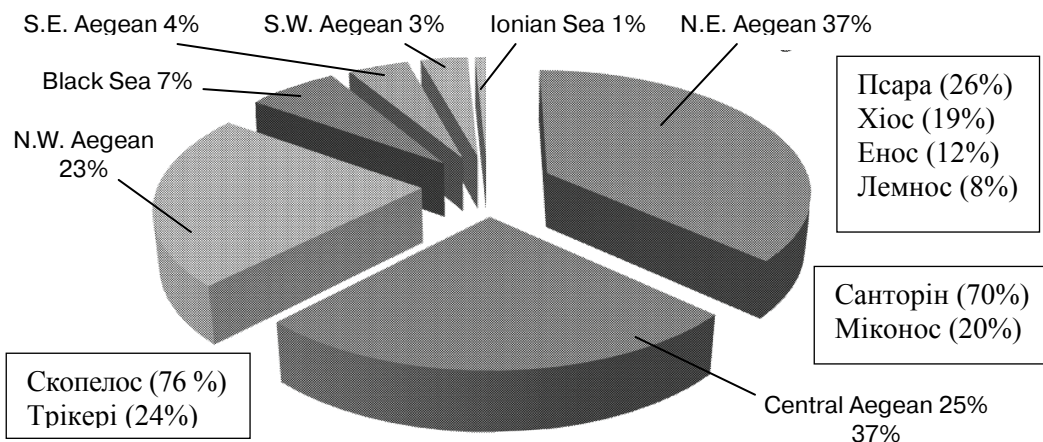
Рис. 8. Чорноморські порти призначення грецьких кораблів, 1780–1821

¹⁵ Відповідні дані походять з османських архівів (Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки у Стамбулі) і датовані між 1780 та 1821 роками; вони стосуються дозволів османських підданців на вступ до Чорного моря, і це стосувалося усіх кораблів під османським прапором. – Див.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Kalemleri Ek kodları, İzn-i Sefine Defterleri (BOA.A.DVNS.IZN.d.) I, II, V.

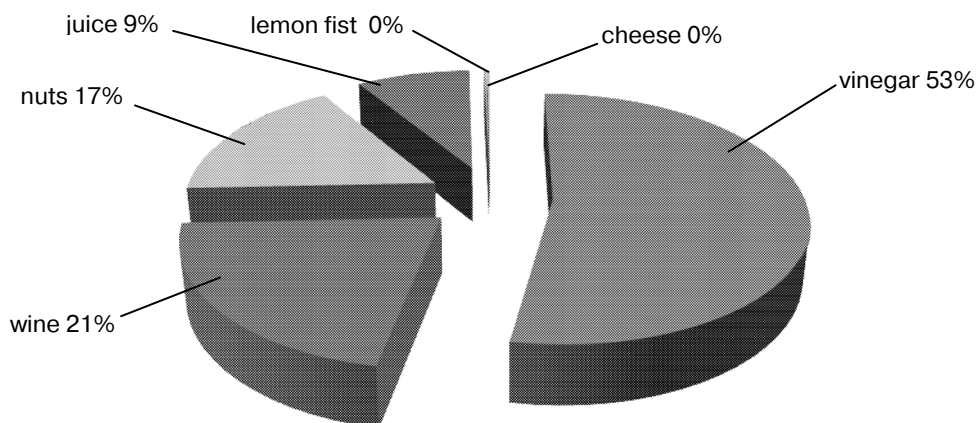
Капітани грецьких суден походили переважно з північно-східного регіону Егейського моря: серед інших, з островів Псара (48), Хіос (35), з порту Енос (23) та острова Лемнос (15), – з районів центрального Егейського моря: головно з островів Санторін (90) та Міконос (96), – а також з північно-західних районів: а саме, з островів Скопелоса (87) і Трікері (27) (див. рис. 9).

Рис. 9. Походження грецьких капітанів, що прибували у Чорне море, 1785–1821

З 622 грецьких кораблів, що діставалися чорноморських портів упродовж 1780–1821 рр., 15 були з баластом (2,4%), решта перевозили головним чином продовольство і лише зрідка – сировину або ремісничі вироби. Вантаж переважно складався з оцту (53%), вина (21%), горіхів (17%) та лимонного соку (9%). Товари завантажувалися у портах Егейського моря та Стамбула (див. рис. 10).

Рис. 10. Вантажі, що перевозилися на грецьких кораблях у Чорне море, 1780–1821

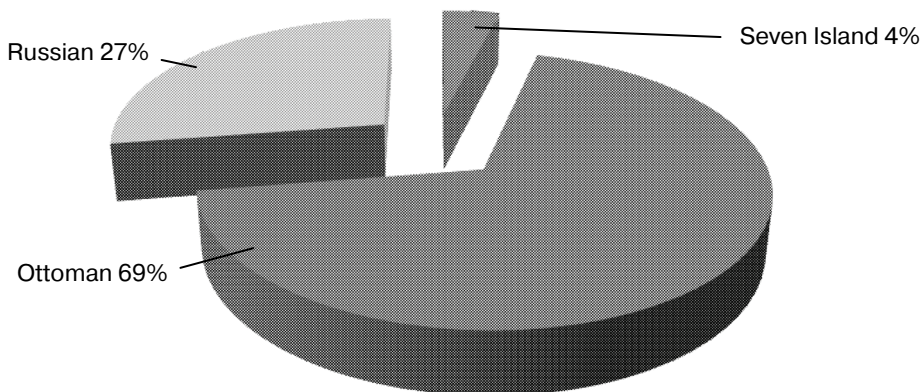

Це означає, що кораблі, які прибували до Чорного моря у цей час, ходили в обох напрямках завантаженими, користувалися обома ринками – Середземного та Чорного морів – і обслуговували їх. Слід брати до уваги, що база

даних «Амфітріта» покликається головно на капітанів, які походили з Егейського моря і запливали у Чорне море.¹⁶

Хоча російському прапору дозволявся прохід через Протоки після 1774 р., більшість кораблів, що прибували з Чорного моря, були під османським прапором (69%), тоді як судна під російським посідали друге місце (27%), а під прапорами напівзалежної Республіки Семи Островів, що перебувала під протекторатом Російської імперії, були третіми за кількістю. Останній факт доводив існування можливостей, які принесла нова політична ситуація населенню Іонійських островів¹⁷ (див. рис. 11).

Рис. 11. Прапори на грецьких кораблях, що прибували з портів Чорного моря, 1785–1821

Кораблі, які входили у Чорне море, несли виключно османський прапор. Це явище варто проаналізувати у зв'язку з тим фактом, що більшість даних – близько 64% – походить з османських реєстрів, що містять імена османських підданців, які клопоталися про дозвіл на прохід до Чорного моря. На думку Софії Лайу, зусилля султана Селіма III залучити османських підданців до торгівлі під османським прапором мали певний успіх на поч. XIX ст., тому що таких було увільнено від сплати подушного податку, і вони могли вільно ходити у внутрішніх османських водах, убезпечені від переслідувань з боку

¹⁶ П. Капетанакіс стверджує, однак, що кораблі з Іонійських островів прибували у Чорне море переважно порожніми. – Див. Kapetanakis P. S., Η ποντοπόρος εμπορική ναυτιλία των Επτανήσων την εποχή της Βρετανικής Κατοχής και Προστασίας και η κεφαλληνιακή υπεροχή (1809/15–1864). Στόλος και λιμάνια, εμπορεύματα και διαδρομές, ναυτότοποι και ναυτικοί, επιχειρηματικότητα και δίκτυα, κοινωνία και πλοιοκτητικές ελίτ [Морський купецький флот Республіки Семи Островів у часи британського завоювання та протекторату та домінування Кефалонії (1809/15–1864): Флот і порти, вантажі та морські шляхи, центри мореплавства та моряки, підприємництво та комерційні зв'язки, суспільство та судновласницька еліта. Рукопис дисертації на ступінь PhD. Іонійський університет, Корфу, 2010]. – Σ. 45.

¹⁷ Ibid. – Σ. 43–45.

османської влади та берберських корсарів.¹⁸ Ці заходи мали на меті переконати османських підданців плавати під османським прапором у Середземному, а не Чорному морі.¹⁹ З наших даних зрозуміло, що упродовж 1780–1821 рр. кораблі заходили у чорноморські гавані виключно під османським прапором, а виходити могли під російським (27%) та османським (69%) прапорами. Досліджуваний період був ускладнений війнами, що періодично призводили до закриття Проток (1789–1801 рр. та 1806–1807 рр.) для кораблів під іноземними прапорами. Дозвіл проходити був лише у кораблів під османським прапором, і це було ще однією причиною, чому цей прапор домінує у наших даних, хоча прапори венеціанський (до 1799 р.), Республіки Семи Островів (у період 1800–1813 рр.) та російський (у мирні періоди після 1774 р.) надавали право вільного проходу Протоками. Це означає, що греки, які були османськими підданцями, не мали жодних переваг від заміни прапорів на Чорному морі, тоді як на Середземному морі ситуація була іншою. З іншого боку, треба брати до уваги, що кораблі змінювали прапори під час подорожі, а їхні капітани користувалися усіма перевагами, що їх надавали ті чи інші прапори при входженні до певних портів.²⁰

З 28 кораблів, що ходили під російським прапором у Чорному морі, 13 мали капітанів з Іонійських островів, 3 – з центрального району Егейського моря, 9 – з південного заходу і 1 – з північного сходу Егейського моря. За даними архіву грецького магістрату Таганрога 1796 – 1803 рр., зібраними Еввідікі Сіфнеу та Тзеліною Харлафті²¹, греки з Іонійських островів та з південного заходу Егейського моря оселилися у Таганрозі наприкінці XVIII ст.²² Тзеліна Харлафті ідентифікувала 19 прізвищ з Кефалонії та 5 прізвищ з островів Гідра та Спецес серед капітанів, які водили кораблі під російським прапором і також мешкали у Таганрозі як грецькі купці та міщани.²³ Ми можемо припускати, що використання грецькими капітанами російського прапору в деяких випадках було першим кроком їх до постійного поселення у Російській імперії (див. табл. 2).

¹⁸ Harlaftis G., Laiou S. *Ottoman State Policy in Mediterranean Trade and Shipping, c.1780–1820: The Rise of the Greek-Owned Ottoman Merchant Fleet // Networks of Power in Modern Greece. Essays in Honor of John Campbell / Ed. Mark Mazower. – New York, 2008. – P. 1–44.*

¹⁹ Лайу С. Розвиток грецького торговельного мореплавства та османська держава на початку XIX ст. (грецькою мовою) // *The rise of Greek Shipping in the Mediterranean Sea in the 18th century / Eds. Gelina Harlaftis and Katerina Papakonstantinou. – Athens, 2011 (готується до друку).*

²⁰ Vlassi D.E. *Op. cit.* – P. 222.

²¹ Ці дані були зібрані завдяки дослідницькій програмі «Греки та розвиток портів Азовського моря в XIX ст.», що реалізувалася під керівництвом професорки Тзеліни Харлафті та Еввідікі Сіфнеу (Інститут Неоеелліністичних досліджень Національної Фундації Досліджень).

²² Державний архів Ростовської області РФ. – Ф. 579. – Оп. 3. – Спр. 2.

²³ Harlaftis G. *The Greek fleet and the maritime centers of the Ionian and the Aegean seas // The rise of Greek Shipping in the Mediterranean Sea in the 18th century / Eds. Gelina Harlaftis and Katerina Papakonstantinou. – Athens, 2011 (готується до друку).*

Табл. 2. Грецькі купці та капітани, 1780–1821

Купці грецького магістрату м. Таганрог, 1795-1803 ²⁴	Грецькі капітани, які виводили свої кораблі з Чорного моря, 1785-1821 ²⁵	Походження	Грецькі капітани, які плавали під російським прапором, 1785-1821 ²⁶	Походження
Valsamakis Nikos	Valsamakis Daniel	Кефалонія		
Kalligas Anastasios	Kalligas Giannis	Кефалонія		
	Kalligas Panagis	Патмос		
Karavias Dimitris	Karavias Giorgis	Ітака	Karavias Giorgis	Ітака
Kountouris Pavlos	Kountouris Panagis	Таганрог (1785)	Kountouris Panagis	Кефалонія (1800, 1805)
	Kountouris Dionysios		Kountouris Dionysios	Кефалонія
	Kountouris Gerassimos	Кефалонія	Kountouris Gerassimos	Таганрог
	Kountouris Andreas	Кефалонія		
	Kountouris Nicolas			
Oikonomos Anastasis	Oikonomou Christoforos	Гідра	Oikonomou Christoforos	Гідра
Panas Eustathios	Panas Constantis	Кефалонія	Panas Constantis	Кефалонія
	Panas Giorgakis	Кефалонія		
	Panas Thanasis	Кефалонія		
	Panas Gerassimos	Кефалонія		
	Panas Nikolas	Кефалонія		
	Panas Panagis	Кефалонія		
	Panas Spyros	Кефалонія		
Pantelis Nikiforos	Pantelis Vassilis	Кефалонія	Pantelis Vassilis	Гідра
	Pantelis Stathis	Гідра		
Razis Andreas	Razis Nicolas	Росія		
Rossolymos Marinis	Rossolymos Marinis	Кефалонія		
	Rossolymos Nicolas	Кефалонія	Rossolymos Nicolas	Кефалонія

Капітани з Іонійських островів та Егейського моря скористалися новими економічними та політичними умовами в Російській імперії, і взяли участь у високоприбутковій чорноморсько-середземноморській торгівлі. Іонійські острови упродовж 1796–1799 рр. були французькою територією, у 1800–1813 рр. – напівзалежною державою під російським та османським протекторатом, а після 1813 р. стали англійською колонією. Період французької окупації справив негативний вплив на мореплавство іонійців, тоді як за роки існування

²⁴ Державний архів Ростовської області РФ. – Ф. 579.– Оп. 3. – Д. 2.

²⁵ База даних “Amfitrete”: Дослідницький проект Іонійського університету “Greek maritime history, 1700–1821”, в межах операційної програми “Pythagoras I”, 2004–2007, фінансованої Європейським союзом та Міністерством освіти Греції.

²⁶ Там само.

Республіки Семи Островів мореплавство іонійців розквітло головню на основі договору між російським урядом та Османською державою, згідно з яким кораблі під прапором Республіки Семи Островів могли проходити через Протоки, дотримуючи у воєнний час нейтралітету.²⁷

Прикладом адаптації капітанів до змін обставин є поведінка Панаїса Кундуріса. Він походив з Кефалонії, але 1785 р., прибувши на Мальту з Таганрога, зазначив місцем свого походження Таганрог, мабуть, через те, що його корабель мав тоді російський прапор, хоча 1800 р., плаваючи під тим же прапором, він декларував місцем походження Кефалонію. До того він поміняв кілька різних прапорів – венеціанський, осанський, російський, – а у 1805 р. на його кораблі майорів прапор Республіки Семи Островів (див. табл. 3).

Таблиця 3. Плавання Панаїса Кундуріса, 1770–1805

Прибуття	Рік	Державний прапор	Деклароване походження
Корфу	1770		Кефалонія
Мальта	1771	Венеція	Кефалонія
Корфу	1771		Кефалонія
Корфу	1779	Венеція	Кефалонія
Мальта	1785	Російська імперія	Таганрог
Мальта	1796	Венеція	Кефалонія
Мальта	1798	Османська імперія	Кефалонія
Корфу	1800	Російська імперія	Кефалонія
Мальта	1805	Республіка Семи Островів	Кефалонія
Корфу	1805	Республіка Семи Островів	Кефалонія
Мальта	1813		Кефалонія
Мальта	1814		Кефалонія

Джерело: База даних “Amfitrete”: Дослідницький проект Іонійського університету “Greek maritime history, 1700-1821”, в межах операційної програми “Pythagoras I”, 2004-2007, фінансованої Європейським союзом та Міністерством освіти Греції.

Таким чином, зміну прапорів можна вважати одним з поширених методів прилаштування до політичних та економічних умов у різних регіонах мореплавства. Зміни в міжнародному політичному становищі дозволяли османським підданцям щоразу з вигодою користатися новими можливостями міжнародної торгівлі. Наступний період інтенсивного розвитку грецької морської торгівлі почався з середини XIX ст. Відтоді вона, користуючись можливостями та зручностями міжнародної кон’юнктури, продовжує свій розквіт.

Список джерел даних, використаних у діаграмах

- Archivio di Stato di Genova, Ufficio di Sanità, b. 934-938, Ufficio di Sanità Arrivi di Capitani e Padroni, b. 1684-1686.
- Archivio di Stato di Livorno, Magistrato poi Dipartimento di Sanità Maritima, 696-697, L701, 702, 705.

²⁷ Kapetanakis P. S. Op. cit. – Σ. 34–38, 55–56.

- Archivio di Stato di Venezia, Consolato Russo a Venezia, b. 10, Bailo o Costantinopoli, b.294.
- Avvisi, Genova, роки 1795–1796.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Ottoman Archives of Prime Ministry), Divan-i Hümayun Kataloğu İzn-i Sefine (A.DVNS.İZN.d) 1, 2, 4, Bab-i Asafî İzn-i Sefine (A.DVN.İZN) 1, 920, Cevdet Maliye (C.ML) 3892, 4870.
- General State Archives, Archives of Corfu Prefecture, Corfu, Ygeionomeio (Health Authorities), 26, libro 3, 10.
- National Archives of Malta, Rabat, Customs K, 1-2, 8, 10.
- National Library of Malta, Valetta, A.O. St. John, Commissarii di Sanità, Registro degli arrivi di Bastimenti in Quarantena, 6531, Reportorio Library Manuscritti, 818.

Анотація

Катерина Папаконстантіну. Греки у торгівлі на Чорному морі наприкінці XVIII ст.: у пошуках нових можливостей.

В статті розглядаються основні тенденції грецького підприємництва у чорноморській торгівлі, яка до середини XVIII ст. була виключно в руках османців. З середини XV ст. протоки (Босфор та Дарданелли) були недосяжними для іноземних суден та, оскільки узбережжя Чорного моря знаходилося під контролем Османської імперії, море нагадувало турецьке озеро. Товари і продукти Чорного моря призначалися, головним чином, для столиці імперії, оскільки Стамбул відчував безперервну та зростаючу потребу в продуктах харчування. Згідно з принципом соціального спокою та задоволення попиту населення (у тому числі жителів столиці) на провізію, Османська імперія досить швидко вжила особливих заходів для здійснення відповідної політики.

До портів західного Середземномор'я прибували, як правило, навантажені зерном судна з Таганрога та Одеси; однак чимало таких кораблів відправлялося на захід зі Стамбула або з грецьких островів Псара, Ідра та Спецес, саме у період з 1780 по 1820 рр. Зазвичай вони, очолювані капітанами-греками, ходили під турецьким, російським або іншими прапорами. Таким суднам приходилося конкурувати з австрійськими, французькими та британськими торговцями, що перевозили свій вантаж на російських, французьких та австрійських кораблях. Оскільки після 1780 р. спостерігається проникнення східно-середземноморської економіки у західне Середземномор'я, можна припустити, що грецька присутність у портах цього регіону безпосередньо пов'язана з можливістю високоприбуткової торгівлі між заходом та сходом.

Можна спостерігати успіхи грецького морського судноплавства у XVIII ст. на основі інформації, що складає базу даних «Амфітрита», створену в рамках дослідницького проекту Іонійського університету «Грецька морська історія XVIII століття» (2004–2007 рр., координатор проекту – професор Тзеліна Харлафті). Джерельною базою проекту стали дані архівів органів охорони здоров'я середземноморських портів Корфу, Трієста, Мальти, Ліворно, Генуї,

Марселя; матеріали архіву Гільдії моряків у Венеції та ліцензії на судноплавання, видані турецькими й австрійськими (габсбурзькими) властями. Інформація щодо грецьких кораблів, які прибували до портів західного Середземномор'я або мали ліцензії на судноплавання, видані турецькими й австрійськими (габсбурзькими) властями, свідчать про розквіт грецького торгового флоту та поступове відкриття східного середземноморського та чорноморського узбережжя для західної середземноморської та атлантичної Європи.

Ключові слова: грецьке мореплавання, чорноморська торгівля, база даних «Амфітрита», східно-середземноморська економіка.

Анотація

Катерина Папаконстантину. Греки в чорноморській торгівлі в кінці XVIII століття: в пошуках нових можливостей.

В статті розглядаються основні тенденції грецького підприємництва в чорноморській торгівлі, яка до середини XVIII в. була виключно в руках османців. С середини XV в. проливи (Босфор і Дарданелли) були недоступні для іноземних судів і, оскільки узбережжя Чорного моря знаходилися під контролем Османської імперії, море нагадувало турецьке озеро. Товари і продукти Чорного моря призначалися, головним чином, для столиці імперії, так як Стамбул відчував неперервну і все зростаючу потребу в продуктах харчування. Відповідно до принципу соціального спокою і задоволення потреб населення (в тому числі і жителів столиці) в продовольстві Османська імперія досить швидко прийняла особливі заходи для реалізації відповідної політики.

В порти західного Середземномор'я прибували, як правило, навантажені зерном судна з Таганрога і Одеси; однак багато кораблів з зерном відправлялося на захід з Стамбула або з грецьких островів Псара, Ідра і Спецес саме в період з 1780 по 1820 рр. Зазвичай вони, очолювані капітанами-греками, ходили під турецьким, російським або іншими прапорами. Таким судам доводилося конкурувати з австрійськими, французькими і британськими торговцями, перевозячи свій вантаж на російських, французьких і австрійських судах. Оскільки після 1780 рр. спостерігається проникнення східно-середземноморської економіки в західне Середземномор'я, можна допустити, що грецьке присутність в портах цього регіону безпосередньо пов'язано з можливістю високоприбуткової торгівлі між західом і сходом.

Можливо спостерігати процвітання грецького морського судноплавства в XVIII в. на основі інформації, що становить базу даних «Амфітрита», створену в рамках дослідницького проекту Іонійського університету «Грецька морська історія XVIII століття» (2004–2007 рр., координатор проекту – професор Тзеліна Харлафті). Джерелом бази даних стали дані архівів органів охорони середземноморських портів Корфу, Триєста, Мальти, Ліворно, Генуї, Марселя; матеріали архіву Гільдії моряків в Венеції і судноплавні ліцензії, видані турецькими і австрійськими (габсбургськими) властями. Інформація стосовно грецьких судів, які прибували в порти західного

Средиземноморья или имели лицензии на судоходство, выданные турецкими и австрийскими (габсбургскими) властями, свидетельствуют о процветании греческого торгового флота и постепенном открытии восточного средиземноморского и черноморского побережий для западной средиземноморской и атлантической Европы.

Ключевые слова: греческое морское судоходство, черноморская торговля, база данных «Амфитрита», восточно-средиземноморская экономика.

Summary

Katerina Papakonstantinou. Greeks in the Black Sea Trade at the End of 18th Century: Exploiting New Opportunities.

Black sea trade was until the mid of the 18th century an exclusive Ottoman issue. Since the 15th century the Straits were closed to the foreigner ships and, since the shores around the Black sea were under Ottoman control, the sea resembled to an Ottoman lake. The products of the Black Sea were mainly addressed to the Ottoman capital, since Istanbul had continuous and increased needs in foodstuffs. The Ottoman Empire according to the principle of social rest and satisfying provisioning of its population and mainly of the capital's population, had early enough taken specific measures in order to satisfy this principles.

In the west Mediterranean ports used to arrive ships from Taganrog and Odesa loaded with cereals, but there was also a big number of ships departing from Istanbul or the Aegean islands of Psara, Hydra and Spetses loaded with cereals that sailed toward west especially after 1780 and until 1820. Those ships had Greek captain and sailed under Ottoman, Russian and other flags. They had to compete Austrian, French and British merchants who loaded their cargo on ships with various flags such as Russian, French and Austrian. As after 1780 we can follow the opening of the east Mediterranean economy to the west Mediterranean, we can assume that the Greek presence in west Mediterranean ports is close related to the opportunities of high profit offered by the trade between west and east.

We can follow the flourishing of Greek shipping of the 18th century based on data from the database Amphitrite that was created during a research project conducted by the Ionian University in the years 2004-2007 under the coordination of Prof. Gelina Harlaftis entitled «Greek Maritime History, 18th Century». This study brings to analysis the data, provided by the sanitary services in such ports of the Mediterranean as Corfu, Trieste, Malta, Leghorn, Genoa, Marseilles, as well as documents from the archives of the Sailors' guild in Venice and navigation licenses, issued by the Ottoman and Habsburg authorities. The data on Greek ships that arrived in west Mediterranean ports or issued navigation licenses by the ottoman and Habsburg authorities show the flourishing of the Greek merchant fleet and the gradual opening of eastern Mediterranean and the Black Sea to the Western Mediterranean and the Atlantic.

Keywords: Greek shipping, Black sea trade, database Amphitrite, east Mediterranean economy.

ГРЕЦЬКА ГРОМАДА БЕРДЯНСЬКА В ЕПОХУ РЕФОРМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Грецька громада міста Бердянська була і залишається нечисленною, але її підприємницька та громадська активність, відкритість справили значний позитивний вплив на розвиток міста. Майже всі дослідники, які звертаються до історії греків-колоністів Півдня України користуються даними щодо місця греків у соціальній структурі суспільства, цікавляться різноманітними аспектами їх життєдіяльності, та все ж історія грецької громади Бердянська в епоху реформ в Російській імперії другої половини ХІХ ст., досліджувана нами, є недостатньо вивченою сторінкою. Незважаючи на те, що впродовж останнього десятиліття вітчизняні та закордонні дослідники активно вивчають історію грецьких поселень в Україні, тим не менш, залишаються білі плями, які потребують дослідження. Серед питань, які потребують подальшого розгляду: вплив грецької громади Бердянська періоду реформ на соціально-економічні, політичні та культурні процеси тогочасного українського суспільства; участь греків міста в державній та міській адміністрації, економічному, соціокультурному житті; стосунки в середовищі грецьких колоністів та етнічні зв'язки й інші.

Місто і порт привертало до себе увагу іноземних поселенців з часу заснування у 1827 р. Бердянськ мав статус повітового міста Таврійської губернії та інтенсивно розвивався. З другої половини ХІХ ст. Бердянськ посів важливе місце серед азовських портів. Протекціоністська політика російського уряду, сприятливі умови для ведення економічної діяльності привабили грецьких купців, головною сферою активності яких була торгівля. Вони компактно селилися уздовж причалу, утворивши там окремих квартал. У подальшому міська забудова Бердянська включала вулицю Грецьку, на якій розташовувалися одноповерхові будинки грецьких сімей. Й надалі помешкання греків розміщувалися, як правило, в означеному кварталі, що також став центром міста.

З метою самозбереження та створення сприятливих умов для життєдіяльності, греки створили міцну міську общину, яка не була численною, але вирізнялася своєю активністю. Враховуючи матеріали Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р., зазначимо, що на кінець ХІХ ст. у Бердянську перебували 1106 осіб іноземних підданих, з них: підданих Грецького королівства найбільше – 325 осіб, Туреччини – 241, Німеччини – 230, Італії – 106, Австро-Угорщини – 58, Великобританії – 34, Сербії – 28, Франції – 21, Румунії – 19, Чорногорії – 18, Персії – 14, Болгарії – 7, Швейцарії – 6, “держав Центральної Америки” – 2. При домінуванні українського та російського населення у місті були широко представлені інші етноси (виділені за мовною ознакою): 2771 єврей, 733 німця, 418 греків, 290 татар, 130 болгар, 105 поляків, 74 вірменина, 50 турків, 11 чехів, 4 молдаванина.

У 1913 р. в Бердянську проживало близько 90 сімей грецьких підданих. Але, не дивлячись на значну кількість різноманітних етносів, серед назв 31 вулиці, 5 проспектів, 5 провулків, 2 площ, 6 слобідок та селищ околиці зустрінемо, окрім вулиці Грецької, також вулицю Італійську та Німецьку слобідку.

Греція першою в місті відкрила своє торговельне представництво. Грецьке консульство очолювали Ламбро Амбанопуло, Михаїл Пайкос, Петро Скуффо, Іоан Іозеф, Антоніо Сангвінетті, Григорій Пападакі. Між іншим, усі консули займались комерційною торгівлею, були власниками підприємств і торговельних фірм. Зокрема, засновником однієї з чотирнадцяти іноземних контор у місті став консул Матвій Іванович Парембліс.

Серед грецьких поселенців були представники різних соціальних груп, проте переважало купецтво. Займаючись активною економічною та політичною діяльністю, греки посіли чільні посади в органах влади та самоврядування у місті та Надазов'ї. Найбагатші з них обиралися гласними земської управи та міської думи. Так, Козьма Спиридонович Аргіропуло у 1871 р. був обраний від м. Бердянськ до складу військового "присутствія". З 1867 р. лідером повітового дворянства, головою повітових земських зборів був Ставро Харлампійович Лампсі. У 1873 р. на посаду повітового судді був призначений колезький секретар Дмитро Миколайович Ставракі. Посаду міського голови, а одночасно й начальника порту з червня 1880 р. до початку 1886 р. обіймав Іван Дмитрович Деметріадес.

Представники грецької спільноти мали вплив на формування соціально-економічної структури міста, оскільки вони були провідними підприємцями, посідали провідні позиції у традиційному для регіону експорті зерна. Про це свідчить діяльність Гораціо Куппа, одного з найвідоміших хліботорговців Північного Приазов'я. «Якщо б Куппа був російським купцем, то став би комерційним радником, тому що з 1838 року постійно проживає у Бердянську та займається закордонною торгівлею», – зазначав у своїх щоденниках за 1875 р. бердянський літописець Василь Костянтинович Крижанівський. Участь у торгівлі зерном дозволила значно збільшити сімейний капітал Г. Куппа. Так, наприклад, у 1865 р. купець відправив за кордон 160 тис. чвертей збіжжя, а італійський неогоціант Лоренцо Тубіно – до 60 тис. чвертей. У навігацію 1875 р. грецький неогоціант відвантажив в Бердянську до 450 тис. та в Маріуполі до 150 тис. чвертей зерна.

Греки становили основу купецької громади, у якій домінували комерційні інтереси. Добробут Бердянська головним чином залежав від торгівлі хлібом, що надходив переважно з господарств повіту. Тому велике значення мало залізничне сполучення. Бердянське земство, як одне з найбагатших та найпрогресивніших в Російській імперії, турбуючись про подальший розвиток міста, неодноразово зверталось до уряду з клопотанням включити Бердянськ та повіт у мережу залізничних доріг імперії. На надзвичайному засіданні міської думи 3 квітня 1881 р. було оголошено звернення неогоціантів з приводу необхідності проведення залізниці до міста. Серед неогоціантів, що підписали документ, зустрічаються прізвища досить відомих греків: Гораціо Куппа, Миколи Катінакі, Матвія Парембліса, Григорія Пападакі, братів Ортензатто та Куррі.

Проте залізнична колія була підведена до Бердянська лише наприкінці 1898 р., а до того моменту падіння хлібної торгівлі в середині 90-х рр. XIX ст. призвело до закриття значних експортних контор. Лише з введенням в експлуатацію залізниці ситуація поліпшилася. У 1910 р. 9 експортних контор вивезли за кордон 3 097 747 чвертей збіжжя на суму 30 700 000 руб. І це при тому, що на той час ряд грецьких купців уже повернулася на батьківщину.

Отже, на кінець XIX ст. Бердянськ перетворився на портово-промислове та торговельно-купецьке місто. Тут у 1900 р. нараховувалось до 650 торгових закладів з річним товарообігом до 10 млн. руб. Особливо великими були обсяги продажу виноградного вина та фруктів. Відомими виноторговцями були А. Морфіно та Ксантос.

Розвитку міської торгівлі сприяла також широка мережа банків та кредитних установ. Крім відділення Державного банку, починають функціонувати відділення Азовсько-Донського та Санкт-Петербурзького міжнародних банків, міський Бердянсько-Ногайський банк, Бердянське кредитне товариство та Товариство взаємного кредиту. При цьому деякі наслідки діяльності грецьких негоціантів були суперечливими. Так, бухгалтер Бердянського міського банку Аргіропуло 1873–1876 рр. вчинив розтрату значних банківських коштів, призначених для будівництва гімназії, гроші міського товариства, земської управи, навіть резервний капітал. У матеріалах справи з розслідування зловживань зазначалося, що дефіцит грошей становив близько 200 тис. руб. сріблом. Постановою міської думи від 5 червня 1876 р. за таку злочинну діяльність від посад було усунено директора Миколу Константинова та членів правління – бердянських купців Дерксена, Саускана та Аргіропуло, щодо яких було порушено кримінальну справу, а на їхнє майно накладено арешт. З величезної кількості документів справи, розгляд якої тривав майже три роки, привертають увагу скарги на затягування слідства, листи-прохання грецького купця до Таврійського губернатора за повної відсутності реакції з боку грецького консула та грецької спільноти.

У цілому ж комерційна підприємливість грецьких негоціантів сприяла розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі регіону, а разом з цим розвитку міста.

Викликані державними реформами 60-х років XIX ст. соціально-політичні та економічні зміни підштовхнули до активізації міжетнічних контактів та необхідності інтеграції греків до місцевої поліетнічної культури.

Займались греки й меценатством. Так, Олександр Дмитрович Мемопуло подарував 1877 р. Бердянській гімназії фотоальбом “Відродження Греції в 1821 році”. А з нагоди освячення гімназичної церкви купець Микола Миколайович Катінакі подарував срібний з позолотою хрест. Греки-меценати активно сприяли відкриттю навчальних закладів, збереженню культурного, національного спадку, вклали особисті кошти у розвиток освіти, будівництво церков. проте грецька громада не мала у місті власного храму, свого священика. Грецька паства задовольняла духовні потреби, відвідуючи православні церкви міста – Петро-Павлівську, Покровську, Богоявленську та Вознесенський собор.

Внаслідок складних історичних та етнічних процесів, що відбувалися в Російській імперії протягом другої половини XIX ст., сталося поступове розмивання грецької общини. Багато греків прийняли російське підданство, асимілювалися з іншими етносами. Та все ж протягом тривалого існування в середовищі іноетнічного оточення греки зберігали рідну мову на побутовому рівні, духовність та звичаї.

Для багатьох греків Бердянськ став справжньою другою батьківщиною. Мабуть, прибуткова підприємницька діяльність у поєднанні з особистим щирим прагненням вважати бердянську землю за рідну, спонукають грецького підданого Спіро Ласкерато (Метаксу), навіть після заборони перебувати на території Росії, повернутися з Константинополя до міста.

Отже, в межах міста Бердянська у пореформений період виникла певна модель грецької громади. Її складали високомобільні представники грецької общини, що займалися торговельною діяльністю, купецька аристократія та міська адміністрація, які мали широкі зв'язки за кордоном. Багатогранна економічна, торговельна та суспільна діяльність грецької общини зробила значний внесок у розвиток господарства та культури приморського повітового містечка.

Анотація

Юлія Руда. Грецька громада Бердянська в епоху реформ другої половини XIX ст.

У роботі досліджуються обставини і чинники економічної та громадської діяльності грецької громади Бердянська від 60-х рр. XIX до початку XX ст. Вигідне місце розташування Бердянська привертало до нього увагу іноземних поселенців ще з часів виникнення порту. Повітове місто Таврійської губернії інтенсивно розвивалося й у другій половині XIX ст. посіло важливе місце серед азовських портів. Протекціоністська політика уряду Російської імперії створила сприятливі умови для ведення економічної діяльності, що вабили сюди греків, головним джерелом існування яких була торгівля. Від заснування порту вони компактно селилися вздовж пристані, займаючи окремих квартал в районі порту. Прагнучи створити зручні умови для життя і підприємницької діяльності, греки сформували в місті міцну общину, яка, однак, не була численною. 1913 р. в Бердянську проживало близько 90 сімей грецькопідданих.

Грецьке королівство першим відкрило у місті своє торговельне представництво. Грецьке консульство, що діяло в місті у розглядуваний період, очолювали в різний час Ламбро Амбанопуло, Михаїл Пайкос, Петро Скуффо, Антоніо Сангвінетті, Григорій Пападакі. Серед грецьких поселенців були представники різних соціальних верств, але переважало купецтво. Серед багатих греків обиралися гласні земської управи та міської думи. Більше того, 1877 р. К.С. Аргіропуло був обраний до складу присутствія (урядового комітету) з військової повинності від міста Бердянська. З 1867 р. повітовим предводителем дворянства, головою повітових земських зібрань був С.Х. Лампсі. З 1873 р. повітовим суддею був колезький секретар Д.Н. Ставракі.

Грецька община була активно залученою до соціально-економічної структури міста. Греки були провідними підприємцями, посідаючи ключові позиції у традиційному для регіону експорті зерна. Про це свідчить діяльність купця Г. Куппа.

Участь у торгівлі зерном дозволила значно збільшити його сімейний капітал. Комерційна підприємливість грецьких неогоціантів сприяла розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі регіону, а разом з тим, розвитку міста. Греки дбали про відкриття навчальних закладів, про збереження скарбів національної культури, вкладаючи власні кошти в розвиток освіти, будівництво церков. Разом з тим, грецька громада не залишалась замкненою; для багатьох Бердянськ став другою батьківщиною. Багатогранна економічна, торговельна та громадська діяльність грецької громади, незважаючи на її нечисленність, залишила помітний відбиток у розвитку економіки та культури Бердянська.

Ключові слова: грецька громада Бердянська, соціально-економічна структура, підприємницька діяльність, комерційна та зовнішньоторговельна діяльність, громадська активність.

Аннотація

Юлія Рудая. Греческая община города Бердянск в пореформенный период.

В работе исследуются обстоятельства и факторы экономической и общественной деятельности греческой общины Бердянска с 60-х гг. XIX до начала XX в. Выгодное месторасположение Бердянска притягивало к нему внимание иностранных поселенцев ещё со времени возникновения порта. Уездный город Таврической губернии интенсивно развивается, и во второй половине XIX в. занимает важное место среди азовских портов. Протекционистская политика правительства России, благоприятные условия для ведения экономической деятельности привлекли сюда греков, главным источником существования которых была торговля. С основанием порта они компактно селились вдоль пристани, занимая отдельный квартал в районе порта. Для самосохранения и создания благоприятных условий для жизнедеятельности греки создали немногочисленную, но прочную городскую общину. В 1913 г. в Бердянске проживало около 90 семей греческоподданных.

Греческое королевство первое открыло свое торговое представительство. Греческое консульство, находящееся в городе в рассматриваемый период, возглавляли Ламбро Амбанопуло, Михаил Пайкос, Петро Скуффо, Антонио Сангвинетти, Григорий Пападаки. Среди греческих поселенцев были представители различных социальных групп, но преобладало купечество. Богатые греки избирались гласными земской управы и городской думы. К.С. Аргиропуло в 1877 г. был избран от города Бердянска в состав присутствия (правительственного комитета) по воинской повинности. С 1867 г. уездным предводителем дворянства, председателем уездных земских собраний был С.Х. Лампси. С 1873 г. уездным судьей был коллежский секретарь Д.Н. Ставраки.

Греческая община была активно включена в социально-экономическую структуру города. Греки были ведущими предпринимателями, занимали основные позиции в традиционном для региона экспорте зерна. Об этом свидетельствует деятельность Г. Куппа. Участие в торговле зерном позволило значительно увеличить его семейный капитал. Коммерческая предприимчивость греческих неогоціантов способствовала развитию внутренней и внешней торговли региона, а вместе с этим развитию города. Греки заботились об открытии учебных заведений,

о сохранении национального культурного достояния, вкладывая свои личные средства в развитие образования, строительство церквей. Вместе с тем, греческая община не оставалась замкнутой; для многих Бердянск стал второй родиной. Многогранная экономическая, торговая и общественная деятельность греческой общины, несмотря на её малочисленность, оставила заметный след в развитии экономики и культуры Бердянска.

Ключевые слова: греческая община Бердянска, социально-экономическая структура, предпринимательская деятельность, коммерческая и внешнеторговая деятельность, общественная активность.

Summary

Yuliia Ruda. The Greek Community of Berdiansk in the Post-Reform Period.

Berdiansk's advantageous location attracted attention of foreign settlers since its coming into existence. Due to its intensive development, this *uyezd* town of Tauric province was in the front rank among Azov seaports. The protectionist policy of the Russian government, favorable conditions for economic activities were rather attractive for Greeks, since trade was their key means of subsistence. They occupied a separate block in the port area, living along the landing pier. With a view of self-preservation and efficient life activities Greeks established a solid, but not numerous town community. In 1913 about 90 Greek families lived in Berdiansk.

The Greek Kingdom was the first to open its trade mission.

Over the given period the Consulate of Greece in Berdiansk was headed by Lambro Ambanopulo, Mikhail Paikos, Petro Skuffo, Antonio Sangvinetti, Grigorii Papadaki. The Greek settlers were represented by different social groups, mainly by the merchant class. Rich Greeks were elected as members (*glasnyie*) of the *zemstvo* (district) and town council. In 1877 K. Argiropulo was elected a member of the military council. In 1867 S. Lampsis was elected the *uyezd* (district) marshal of the nobility and the head of *uyezd zemstvo sobraniie* (district assembly); in 1873 a collegiate secretary D. Stavraki was elected the *uyezd* judge.

Greeks represented an active group within Berdiansk socioeconomic structure. As leading entrepreneurs, they held strong positions in traditional grain export. G. Kupp's involvement in grain trade resulted in significant family capital testifies to the fact. Commercial enterprise of Greek merchants contributed to the region's development of domestic and foreign trade, alongside with that of the city. Greeks had great concern for opening new schools, preserving their national cultural heritage, making investments in education development and construction of churches. In parallel, the Greek community was not exclusive; many of them regarded Berdiansk as their second homeland. Despite the small number of the Greek community, its multisided economic, commercial and public activities left a significant mark in economy and history of Berdiansk.

Keywords: The Greek Community of Berdiansk, business activities, commercial activities, public activities, socioeconomic structure.

**ХЛЕБНЫЕ ЭКСПОРТЕРЫ
ЧЕРНОМОРСКО-АЗОВСКОГО РЕГИОНА:
ГРУППЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ
И ИХ ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ, 1834–1914**

Введение

Основная цель данного исследования – оценить степень участия различных корпораций и этнических групп предпринимателей в экспорте зерна из причерноморских провинций Российской империи в XIX – начале XX в.

Источники. В научный оборот уже введено немало сведений о российском хлебном экспорте и его участниках в разные периоды по различным регионам. В сочетании с дополнительными данными, которые приводятся в настоящей статье, они позволяют надеяться на успешное решение сформулированной задачи.

В качестве источников первостепенное значение имеют отчеты о деятельности экспортеров зерна. Они представлены таможенными и биржевыми списками экспортных фирм, составленными в южнороссийских портах, через которые осуществлялся экспорт. Имеющиеся в наличии данные отражают картину, характерную для значительной части интересующего нас периода. В частности, они содержатся в периодических газетных публикациях под таким приблизительно заголовком: «Купцы, принимавшие участие в экспорте в Одессе ...»¹. Аналогичные сведения могли содержать и материалы, помещенные в рубрике: «Зарубежный экспорт различных зерновых продуктов в ... году»². Правда, за некоторые годы списки невозможно было отыскать ни в русских изданиях, ни в русских архивах. Зато целый ряд документов удалось обнаружить в архивах Министерства иностранных дел Германии, а также Министерства сельского хозяйства Германии. Как оказалось, немецкие консульства в Одессе, Ростове-на-Дону и Новороссийске регулярно поставляли материалы со всеми данными в указанные министерства в Берлине³. В консульских документах эти списки частично фигурируют в переводах на немецкий или французский языки⁴.

¹ Наприм., Одесский Вестник (далее – ОВ), за 1837 г. и 1838 г.

² ОВ по 1853, №. 10 от 28.01.1854.

³ Bundesarchiv Berlin (BAW), R 901/6320, R 901/9641.

⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (далее – PAAA), R 901/52161; R 9331/17, 9331/18, 9331/21.

Достаточно полно публиковались обобщающие статистические данные об экспорте. К сожалению, этого нельзя сказать о статистике по отдельным компаниям, которая предавалась огласке крайне редко, чаще всего оставаясь во внутреннем пользовании той или иной биржи или таможни. Оценить репрезентативность собранных для данного исследования статистических данных позволяет приводимая ниже таблица.

Табл. 1. Репрезентативность статистических данных о торговых оборотах экспортных компаний по портам черноморско-азовского региона с 1834 по 1913 г.

Порты	Периоды, за которые доступна статистика экспорта	Количество лет в целом
Бердянск	1842, 1912, 1913	3
Херсон	1908–1913	6
Хорлы	1909–1911	3
Феодосия	1909–1913	5
Геническ	1897	1
Мариуполь	1906	1
Николаев	1866, 1870, 1877, 1882–1884, 1891–1893, 1896, 1901, 1909–1914	17
Новороссийск	1891, 1892, 1896–1899, 1901, 1903, 1906, 1907, 1910	11
Одесса	1834–1865, 1883–1886, 1890–1897, 1899, 1900, 1906–1914	53
Ростов-на-Дону	1870, 1874, 1876, 1877, 1879, 1880, 1893–1913	27
Таганрог	1896, 1900–1902, 1913, 1914	6

В Приложении к статье приводятся источники, использованные в этом исследовании и учтенные при составлении вышеприведенной таблицы (см. Приложение). Отбор и обработка этих источников продолжались несколько лет. Довольно большой объем данных, которые удалось обнаружить, относится к Одессе за периоды с 1834 по 1864 гг. и с 1883 по 1914 гг., хотя значительный пробел с 1865 по 1879 гг. пока восполнить не удалось.

Что касается Ростова-на-Дону, то найденный немногочисленный материал относится к 1870-м годам и периоду с 1893 по 1913 гг. Вполне достаточные данные есть о Николаеве и Новороссийске. О Таганроге несколько скудный объем данных: только за 5 лет. Немного удалось найти материалов о Херсоне

и Феодосии: здесь сполна сохранились сведения лишь за период с 1908 по 1914 гг. Почти нет данных, касающихся экспортной торговли Бердянска, Мариуполя, Азова, Геническа, Ейска и Темрюка. Впрочем, на эти последние порты приходилось не более 10% всего объема вывоза зерна.

Данные об экспорте Одессы в 1834–1864 гг. указаны в рублях, и это относится ко всем торговым агентам. Необычный высокий процент экспорта зерна в общей структуре экспорта в этот период следует анализировать в сравнении с показателями более поздних лет. Более поздние данные относятся только к зерновому экспорту. Чаще всего статистические данные приведены в объемных единицах измерения зерна «четверть», – но иногда встречается и весовая единица «пуд». Четверть равнялась приблизительно 8 пудам, однако точное соотношение этих мер установить невозможно.

Вводные обоснования. Значительный рост населения в Западной Европе, в частности Великобритании, Германии, Франции, где промышленная революция ранее всего стала набирать обороты, привел к увеличению спроса на привозное зерно. К этому времени в Российской империи благодаря завоеванию плодородных черноземов, расположенных в степном Северном Причерноморье – степная Украина, степи Подонья и Прикубанья, Крым, Бессарабия (эти районы вошли в состав Российской империи в XVIII и начале XIX в.) – открылись возможности для производства товарного зерна. Российское правительство и помещики достаточно быстро откликнулись на перспективы получения прибыли на рынках Западной Европы, и население новозавоеванных южных провинций возрастало ускоренными темпами. В 1773 г. в «Новороссии», как называли степную Украину, насчитывалось 153 тыс. жителей⁵. В 1813 г. население края выросло до 1,6 млн., в 1823 г. оно составляло 2,8 млн., а в 1836 – уже 3,4 млн. жителей. В 1858 г. в регионе проживало уже 14 млн. человек. Плодородные степи, с одной стороны, и протекционистская политика российского правительства, с другой, привлекали сюда также иностранных колонистов, прежде всего немцев.

Таганрог – портовый город, возникший в 1774 г. на месте первых поселений, которые относятся к XIII в. К 1793 г. Его население насчитывало уже 6 тысяч человек. В 1778 г. был основан Херсонский порт. Но наиболее успешно развивалась Одесса, основанная в 1794 г. между устьями рек Днестр и Буг, непосредственно на берегу Черного моря*.

Юг экспортировал главным образом пшеницу и ячмень, позже также рожь. Северные регионы империи также вывозили зерно за границу, однако, объемы этого вывоза по сравнению с южным экспортом были незначительны.

⁵ Harvey M. L. The Development of Russian Commerce on the Black Sea. PhD Berkeley, 1938. – P. 43.

* Одеса була заснована на місці старовинного, залишеного турками порту Коджа-Бей, раніше відомого під назвою Кочубеїв, у росіян – Хаджибей. – Прим. ред.

**Табл. 2. Доля зернового экспорта в экспортной торговле
Российской империи, 1820–1913 гг.**

Период	Расчетный среднегодовой объем экспорта зерна, млн. четв.	Расчетный среднегодовой объем экспорта зерна, млн. руб.	Общий среднегодовой объем экспорта, млн. руб.	Доля зерна в общем объеме экспорта Российской империи, %
1820-е гг.	–	28,3	232,4	12,2
1830-е гг.	2,6	40,9	106,3	15,2
1840-е гг.	4,23	22,3	132,3	21,7
1850-е гг.	8,8	36,8	211,1	27,7
1860-е гг.	8,9	67,8	428,8	32,1
1870-е гг.	26,8	225	586,9	52,5
1880-е гг.	36,2	313,6	657,7	53,5
1890-е гг.	44,7	345	1236	52,4
1900–1913 гг.	60,7	586,1	1519,8	47,4

Источник: ОВТР 1820–1913

Значительный скачок в росте экспорта наблюдался после 1846 г., в связи с отменой Англией ввозных пошлин на хлеб. Таким образом, за период с середины 1840-х до 1850-х гг. зерновой экспорт удвоился. А с 1820-х годов до 1853 г. он увеличился в четыре раза. После окончания Крымской войны вновь отмечается заметный скачок с 9 млн. четвертей в среднем (1860-е гг.) до 27 млн. (1870-е гг.). В начале XX в. экспорт зерна составлял свыше 70 млн. четвертей⁶.

Наряду с такими торговыми портами, как Одесса и Ростов, с 1863 г. начал динамично развиваться зерновой экспорт в Николаеве. Несколько медленней происходило развитие Таганрогского порта из-за его мелководья. С 1882 г. стремительно стал набирать обороты экспорт хлеба через порт Новороссийск.

В то время как в течение 1860–1870-х гг. порты Бердянска и Мариуполя сохраняли срединные позиции, в 1890-х там произошел резкий спад экспортно-зерновой торговли. Лидерство принадлежало портам Николаева, Ростова-на-Дону и Одессы. С 1910 г. Николаев стал крупнейшим портом, проводившим экспорт зерна, обогнав даже Ростов и Одессу. С 1908 г. Херсон вернулся в число лидеров хлебного экспорта.

⁶ Обзор внешней торговли Российской империи (далее – ОВТР), 1814–1913 гг.

Табл. 3. Экспорт зерна через черноморско-азовские порты и его доля в общем экспорте Российской империи, 1835–1913 гг.

Порты	Объем экспорта зерна (в млн. четв.)	% от общего экспорта
<i>1835</i>		
Одесса	6,6	49,2
Таганрог	4,2	31,5
Черноморско-азовский регион в целом	12,1	90,1
<i>1845</i>		
Одесса	9,4	56,9
Таганрог	1,5	8,8
Черноморско-азовский регион в целом	14,3	89,2
<i>1853</i>		
Одесса	21,7	38,0
Таганрог	3,9	6,9
Черноморско-азовский регион в целом	38,49	37,5
<i>1865</i>		
Одесса	22,5	33,9
Таганрог	5,9	8,9
Ростов-на-Дону	5,5	8,2
Николаев	3,7	5,6
Бердянск	3,5	5,3
Мариуполь	2,9	4,3
Черноморско-азовский регион в целом	44,8	67,6
<i>1875</i>		
Одесса	40,9	22,6
Таганрог	11,1	6,1
Ростов-на-Дону	8,1	4,5

Николаев	7,8	4,3
Бердянск	11,5	6,4
Мариуполь	10,38	5,8
Черноморско-азовский регион в целом	95,6	53,0

1885

Одесса	75,6	22,0
Ростов-на-Дону	34,4	10,0
Николаев	17,6	5,1
Таганрог	14,9	4,3
Бердянск	10,6	3,1
Севастополь	7,7	2,2
Мариуполь	5,4	1,5
Черноморско-азовский регион в целом	184,8	53,7

1895

Одесса	122,1	29,7
Николаев	74,7	13,0
Ростов-на-Дону	63,5	11,0
Таганрог	21,7	3,8
Бердянск	14,1	2,5
Севастополь	16,9	2,9
Мариуполь	17,3	3,0
Новороссийск	29,6	5,1
Черноморско-азовский регион в целом	381,7	66,4

1904

Одесса	98,9	17,2
Ростов-на-Дону	87,8	15,2
Николаев	83,9	14,5

Новороссийск	47,0	8,2
Таганрог	28,4	4,9
Мариуполь	23,9	4,1
Геническ	13,5	2,3
Черноморско-азовский регион в целом	442,6	76,8

1910

Николаев	114,2	13,5
Ростов-на-Дону	106,9	12,6
Одесса	73,6	8,7
Херсон	66,1	7,8
Новороссийск	61,1	7,8
Таганрог	47,5	5,6
Мариуполь	29,1	2,4
Бердянск	30,9	3,6
Феодосия	22,3	2,6
Черноморско-азовский регион в целом	558,12	65,8

1913

Николаев	77,3	11,9
Ростов-на-Дону	75,1	11,5
Одесса	67,6	10,4
Новороссийск	55,4	8,5
Херсон	49,9	7,7
Таганрог	37,3	5,7
Феодосия	22,4	3,4
Бердянск	9,9	1,5
Мариуполь	9,2	1,4
Черноморско-азовский регион в целом	422,2	64,9

Источник: ОВТР за 1820–1913 гг.

Табл. 4. Доля черноморско-азовского региона в судоходстве Российской империи в 1911–1913 гг.

Порт	%
Одесса	18,9
Николаев	14,9
Новороссийск	14,4
Ростов-на-Дону	13,0
Херсон	8,3
Таганрог	8,1
Батуми	7,9
Мариуполь	4,1
Бердянск	2,9
<i>Другие</i>	9,5

Источник: Harvey M.L. The Development of Russian Commerce on the Black Sea, PhD Berkeley, 1938. – 185 p.

Первое место Одессы обусловлено большой долей ее участия в общероссийской импортной торговле. В экспорте зерна лидерство за Николаевом и Ростовом, только затем идут Одесса и Новороссийск. У последнего наблюдается такой высокий процент из-за больших объемов экспорта нефти (14,4%). В регионе продолжался рост численности населения, увеличивалось производство зерновых, и, соответственно, объемов его экспорта. С середины 1850-х годов, после окончания Крымской войны, на европейском рынке появились новые конкуренты – США и другие быстроразвивающиеся мировые зерновые экспортеры, такие как британская Индия, Аргентина, Австралия и Канада, которые организовывали экспорт по образцу США: гораздо эффективнее и дешевле. Продуктивность российского зернового рынка существенно отставала по сравнению с США, вследствие чего он не всегда мог рассматриваться как ключевой участник на мировом рынке. Неразвитая инфраструктура, низкое качество товара при его высокой себестоимости, монополия структура торговли и зависимость от иностранного ценообразования действовали как тормозящие и застойные факторы. Особенно снизилась в этот период доля продажи пшеницы, но, тем не менее, регион Черного моря по-прежнему оставался доминирующим. Кроме того, существует проблема расхождения данных статистики в России, в Западной Европе и США. Показатели официальной российской и зарубежной статистики иногда разнятся на 30–50%⁷. Известно, что российской стороне было выгодно

⁷ Томпстон С. Российская внешняя торговля начала века: организация и финансирование. – М., 2008. – С. 41-45; Harvey M. L. Op. cit. – P. 246.

приуменьшать долю своего экспорта, чтобы не вызывать запретные меры в странах-импортерах⁸. Поэтому реальное участие Российской империи в мировой торговле могло быть выше.

В экономически активно развивающихся регионах России цены на землю были выше средних. М. Харви пишет: «The result was that the position of the South in relation to the commerce of the rest of the nation steadily grew in importance and finally became such as to make it the actual center of the commerce of the whole country».⁹ По подсчетам, в начале XX в. 7% национального дохода Российской империи приходилось на экспорт зерновой продукции, из них 60–70% – на Юг. В мировом экспорте зерна черноморский регион представлял собой один из самых значительных районов, так как осуществлял около 25–33% зерновой торговли мира, что составляло примерно 10% всемирной торговли в целом.¹⁰

Экспортёры. Этническая структура. Далее мы рассмотрим участников экспортной торговли по этническим группам. Вывозом зерна в основном занимались семейные предприятия. Такое положение вещей сохранялось вплоть до революции. Кооперативные организации начинают закрепляться на рынке с конца 1890-х годов. Это были акционерные компании, которые представляли собой банки или фирмы на основе капитала акционеров, специализирующихся на экспорте. В отдельных регионах, таких как Николаев и Новороссийск, они играли заметную роль, однако, не смогли повлиять на доминирующее положение семейных предприятий. Стимулом для создания таких обществ являлась позиция российского правительства. Министр финансов С.Ю. Витте беспокоился о конкурентоспособности российского зернового экспорта: «Наша русская торговля, несмотря даже на несомненные за последние годы известные течения вперед, представляется тем не менее неорганизованною все-таки еще, по правде сказать, сверху до низу. Не имеют почти никакой, в надлежащем смысле этого слова, организации ни наша экспортная, ни наша внутренняя, оптовая и розничная, торговля хлебом. Наша экспортная торговля до сих пор находится в полной зависимости от иностранного рынка – покупателя нашего хлеба».¹¹

Преимущество семейных предприятий было обусловлено внутренней структурой, основанной на доверии. У греков и евреев фамильная основа предприятий издревле являлась традиционной, в связи с чем роль взаимного доверия была особенно сильно выражена. Именно представители этой

⁸ Harvey M. L. Op. cit. – P. 246.

⁹ Ibid. – P. 205.

¹⁰ Ibid. – P. 205; Сельскохозяйственно-статистический атлас европейской России (Atlas der Landwirtschaft Russlands). – СПб., 1852; Сельско-хозяйственный промысел в России. – Изд. в департаменте землевладения. – Пг., 1914.

¹¹ РГИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Д. 63: Заседание Высш. учр. Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности от 12.08. – Л. 26; Китанина Т. М. Хлебный экспорт России в 1875–1914 гг. – Л., 1978. – С. 155.

этнической группы иностранных предпринимателей стали первопроходцами развивающейся экспортной торговли рассматриваемого региона. Греческие торговые агенты благодаря опыту в морской торговле взяли в свои руки большую часть торговли на Черном море. Семьи Ралли, Родоконаки, Скараманга, Вальяно, Маврогордато, Мавро и Петрококкино и др. преимущественно происходили с острова Хиос на востоке Эгейского моря и составляли основу виднейших греческих экспортных предприятий. Эти позиции они сохраняли вплоть до 1870-х годов. Вместе с тем, существовал ряд итальянских и французских, несколько позже – немецких торговых агентов. Участие российских экспортеров было ограниченным. Только в последней четверти XIX в. российские фирмы стали встречаться в списках купцов несколько чаще, и все больше в кооперативах.

Еврейские торговые группы стали прибирать внутреннюю торговлю к своим рукам, начиная с 1830-х годов. Их численность в Новороссии заметно выросло в течение 1830–1840 гг. Особенно активной была их роль во внутренней торговле. К евреям относились с подозрением, и в начале 1840-х гг. правительство хотело как-то регламентировать их деятельность, вплоть до выселения, что подвигло губернатора Новороссии М.С. Воронцова написать царю Николаю I личное обращение, где он говорил о нецелесообразности запланированных мер, которые могут привести к обрушению всей торговли в регионе¹². Начиная с 1880-х гг., еврейские компании действовали в большинстве российских портов. Особенно было заметно их присутствие в Одессе, Херсоне и в Николаеве. В регионе Азовского моря (Ростов, Таганрог) они принимали не столь значительное участие, что, тем не менее, и там не мешало занимать им одни из ключевых позиций. Их положение в Новороссийске было прочнее¹³.

По подсчетам В. Морозана, в 1880-е гг. в зерновых регионах еврейские предприниматели играли очень большую роль: в Бессарабии почти 60%; в Одессе и Николаеве Херсонской губернии 62%, в Таврической губернии 66%; в Ростове-на-Дону, Таганроге и Екатеринославе Екатеринославской губернии всего 31%.¹⁴ Особенно заметным в регионе было доминирование двух иностранных международных фирм: Л. Дрейфуса и М. Нейфельда. После разделения компании Дрейфуса сохранившаяся фирма Луи Дрейфуса с 1900 г.

¹³ О зерновой торговле евреев см.: Янсон Ю. Э.: Статистическое сведение о хлебной торговле в Одесском районе // Труды экспедиции, снаряженной императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. – Т. 2. – СПб., 1872. – С. 196; Хлебная торговля на внутренних рынках европейской России / Под. ред. П. Лященко. – СПб., 1912.

¹⁴ Морозан В. Юг России в XIX – начале XX века: деловая жизнь и коммерческий кредит / Морозан В. История банковского дела в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). – СПб.: Изд. Санкт-Петербургского университета, 2001. – С. 400–404, С. 400–404.

являлась одной из пяти крупнейших мировых компаний, которые по сегодняшний день продолжают монополизировать всю мировую торговлю зерном.¹⁵

Среда экспортеров была неоднородной не только по этническому составу, но и по религиозной принадлежности¹⁶. По словам Макса Вебера, преимущество «протестантской этики» при капиталистической экономике (в современности) заключается в том, что она может применяться к другим этнорелигиозным промышленным группам, таким как армянские, греческие, еврейские и т.п. Между предпринимателями возникают близкие взаимоотношения, основанные на родственных связях нескольких семей. Кроме того, эти семьи опирались на общую этническую культуру, чем старались обособиться от влияний извне. Таким примером может служить семья Петрококкино в Смирне (и в Одессе), где вхождение в семью человека неблизкого приводило к нарушению типичной для семейного иерархического предприятия интеграции. «It is not in our interest if Thomas becomes a general partner; the future of our family must not depend on a signature of an in-law».¹⁷ Эти слова с немалой долей скепсиса произнес глава семейной фирмы, греческий предприниматель Д. Петрококкино. Подобное недоверие к людям со стороны было характерно для большинства таких компаний – лишь самые близкие родственники должны были входить в состав компании. Принцип доверия в иерархическом семейном предприятии выглядел следующим образом: сначала к делу приобщали сыновей, возможно, внуков, затем дядей и племянников, потом уже шли деверя и только после них новые в семье люди. Важным моментом было то, что вследствие таких отношений между партнерами сохранялось доверие. Почти во всем мире денежные транзакции в пределах «большой семьи» осуществлялись со стопроцентной гарантией. У греков эта сеть взаимовыручки осуществлялась на Черном море, похожие отношения складывались в среде евреев, но из-за большой численности они несколько нивелировалось.

¹⁵ Относительно Дрейфуса в России: Сартор В. Зерновой экспорт России и торговые дома Маса и Дрейфуса // История предпринимательства в России в начале века / Под ред. А. Д. Дмитриев, А. А. Семенова. – Вып. 4. – С. 216–245; Sartor W. Louis Dreyfus Problemaufriss eines internationalen Großunternehmens im Russischen Reich, Unternehmer im Russischen Reich Sozialprofil, Symbolwesen, Integrationsstrategien im 19 und frühen 20. Jahrhundert, hg. v. J. Gebhard, B. Pietrow-Ennker u. R. Lindner, Oldenburg, 2006.

¹⁶ См.: Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990; Ананьич Б. В., Дальманн Д., Петров Ю. Религиозно-национальный фактор и специфика российского предпринимательства XIX – начала XX вв. / Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, начало XIX – начало XX века / Под ред. Б. В. Ананьича, Д. Дальманна, Ю. Петрова. – М., 2010. – С. 3-5; Diaspora Entrepreneurial Networks. Four Century of History / Ed. by I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis, I. P. Minoglou, Berg Publishers, o. O. 2005. Migration in History / Ed. by M. Rodriguez (Studies in Comparative History). – Rochester, 2007.

¹⁷ Mandilara A. The Greek Business Community in Marseille, 1816–1900: Individual and Network Strategies, Doc. Diss., Florenz, 1998. – P. 182.

Форма семейного предприятия была характерна для всех этнических групп, не только для греков и евреев, но также для немцев, итальянцев и французов. Подобная структура также применялась и в немногочисленных крупных российских предприятиях (Томазовы, Парамоновы).

Такая структура предприятия была единственной формой до середины 1890-х гг.

Региональные особенности этнической и организационной структуры экспортеров черноморских портов

Географически выделяют два экспортных региона: Черное море с портами в Одессе, Николаеве, Херсоне и Феодосии. В целом по этому региону данных достаточно, но по Феодосии и Херсону их чуть меньше из-за того, что Херсон, также как Феодосия, лишь в начале XX в. вошел в число экспортирующих портов¹⁸. Что касается Севастополя, достаточно активно посещаемого торговыми кораблями в 1880-е и 1890-е гг., данных также мало.

Второй регион – Азовское море с портами в Ростове-на-Дону, Новороссийске, Таганроге, Бердянске, Мариуполе, Геническе и Ейске. Есть материал относительно Ростова-на-Дону и Новороссийска, чуть меньше данных относится к Таганрогу. По Бердянску, Мариуполу, Геническу и Ейску слишком мало данных, чтобы можно было их сравнивать с другими портами региона.

Статистика экспорта компаний содержит данные по каждому году, однако, в таблице они обобщаются здесь по промежуткам от 5 до 10 лет. До 1900 г. рассматривается только этническая структура. Организационные различия встречаются только после 1900 г., так как раньше существовали только семейные предприятия.

Черное море

Табл. 5. Предприниматели-зерноторговцы Одессы: происхождение, численность и обороты в 1834–1839 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	млн. руб.	%	кол-во чел.	%
из греков	72.269.162	37,8	43	44,3
из немцев	38.073.774	20,4	7	7,3
из евреев/Штиглиц*	14.117.820/11.781.547	7,7/6,2	12/1	12,2/1,1
из итальянцев	31.892.903	16,7	14	14,4
из французов	4.850.881	2,5	7	7,2
из британцев	11.505.583	6	2	2,1
российское	3.985.121	2,1	8	8,2
другое	1.118.878	0,6	3	3,2
<i>Всего</i>	190.494.673	100	97	100

¹⁸ Труды отдела торговых портов. – Вып. XXIV. Приморские торговые порты Белого, Балтийского, Черного и Азовского морей. – СПб., 1908. – С. 59-61, 76-78.

* Здесь фирма Людвиг Штиглица рассматривается в отдельности, так как он был российский подданный, немец еврейского происхождения (Fsm. Waldeck).

В 1830-е годы греки, к которым принадлежала почти половина экспортеров, осуществляли 38%-ый оборот. Самые сильные позиции были у предпринимателей немецкого происхождения (20%) – здесь основные экспортеры Вальтер (экспорт шерсти) и Мас, – а также у евреев (8%), британцев (6%) и у российскоподданного еврея Людвиг Штиглица (6%).

Табл. 6. Предприятия-экспортеры в 1834–1839 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		в руб.	%
Кортацци Джеймс	из итальянцев	20.233.452	10,6
Вальтер Исай	из немцев	19.911.618	10,5
Ралли Иван	из греков	17.300.625	9,1
Штиглиц Людвиг	из немцев	11.630.510	6,1
Моберли и Симпсон	из британцев	11.505.583	6,0
Родоканаки Федор	из греков	9.665.915	5,1
Этлинггер Иосиф	из немцев	9.118.356	4,8
Папудов	из греков	7.369.508	3,9
Порро	из итальянцев	7.109.658	3,7
Карутерс Томас	из евреев	5.273.976	2,8
<i>Всего</i>		190.494.673	100,0

Позиции большинства ключевых экспортеров здесь приблизительно одинаковы, особенно Дж. Кортацци, И. Ралли и Ф. Родоканаки, а также Штиглица и Вальтера.

Табл. 7. Предприниматели-зерноторговцы Одессы: происхождение и обороты в 1840–1844 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	млн. руб.	%	кол-во чел.	%
из греков	29.365.114	46,7	27	35,5
из немцев	18.586.063	29,1	9	11,8
из евреев/ Штиглиц	2.167.008/27.047	2,3/0	19/1	25/1,3
из итальянцев	7.753.054	12,3	10	13,3
из французов	3.362.677	5,3	4	5,3
из британцев	2.041.432	3,2	2	2,6
российское	487.605	1	2	2,6
из караимов	74.083	0,1	2	2,6
<i>Всего</i>	63.864.803	100	76	100

Это пятилетие отмечено укреплением позиций греков. Немцы (И. Вальтер, Э. Мас и др.) и итальянцы также заметно преуспевали. Неожиданно евреи и британцы уменьшили свои обороты, в дальнейшем из дела вышла фирма Л. Штиглица.

Табл. 8. Предприятия-экспортеры в 1840–1844 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		в руб.	%
Ралли Иван	из греков	8.670.297	13,6
Родоканаки Федор	из греков	6.436.566	10,1
Вальтер Исай	из немцев	6.436.489	10,1
Мас Эрнст	из немцев	5.574.604	8,7
Папудов	из греков	4.945.779	7,7
Порро Яков	из итальянцев	2.999.269	4,7
Этглингер Иосиф	из немцев	2.299.726	4,7
Мавро Иван	из греков	1.750.849	2,7
<i>Всего</i>		63.864.803	100

В этот период наблюдается заметный спад в деятельности торговых домов Кортацци, Штиглица и Моберли. Людвиг Штиглиц умер в 1843 г., ранее, в 1835–1838 гг. он передал свои дела в Одессе более молодому сотруднику и партнеру Эрнсту Масу, чьи дела шли очевидно лучше. Ралли, Родоканаки, Папудов, Мавро (общая доля составляла лишь 33,1%) – греки с острова Хиос – идут впереди других экспортеров и в своей этнической группе.

Табл. 9. Предприниматели-зерноторговцы Одессы: происхождение, численность и обороты в 1845–1853 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	млн. руб.	%	кол-во чел.	%
из греков	96.176.192	48,9	44	37,3
из итальянцев	29.734.434	15,1	14	12,8
из немцев	29.263.830	14,9	10	8,5
из евреев	26.471.939	13,5	25	21,1
из французов	6.272.962	3,2	4	3,4
российское	5.696.957	2,9	15	14,4
из британцев	2.709.012	1,4	2	1,7
другое	245.707	0,1	4	3,4
<i>Всего</i>	196.571.033	100,0	118	100,0

В рассматриваемый период позиции греков и немцев ослабли из-за выхода из дела Вальтера. В четыре раза увеличилось количество фирм, принадлежащих еврейским предпринимателям: около 10%. Группа славянских фирм достаточно многочисленна, но их совокупный оборот незначителен. Итальянцы сохраняли крепкие позиции. Из-за конъюнктуры возросло количество купцов, участвовавших в деле.

Табл. 10. Предприятия-экспортеры в 1845–1853 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		в руб.	%
Родоканаки Федор	из греков	18.650.321	9,5
Ралли Федор	из греков	18.438.788	9,4
Ралли Иван		8.742.173	
Ралли Константин		6.717.261	
Ралли Пандя		<u>2.718.547</u>	
		36.616.769	18,6
Папудов	из греков	13.104.941	6,7
Мас Эрнст	из немцев	11.616.932	5,9
Зарифи Александр	из греков	10.349.117	5,3
Порро Яков	из итальянцев	9.678.793	4,9
Росси Франческо	из итальянцев	7.125.005	3,6
Тработти	из немцев	2.813.833	3,6
Эфрусси Юахим	из евреев	2.740.548	2,6
Мавро Иван	из греков	2.616.812	2,6
Всего		196.571.033	100

Группу отдельных предпринимателей возглавляет Родоканаки, однако клан Ралли, общий оборот которого составлял почти 20%, на много опережал его. Стабильной, на достаточно высоком уровне была торговля Папудова, Маса и Зарифи.

Табл. 11. Предприниматели-зерноторговцы Одессы: происхождение, численность и обороты в 1856–1864 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	млн. руб.	%	кол-во чел.	%
из греков	77.347.518	38,1	50	30,1
из евреев	55.249.444	27,2	64	38,6
из немцев	43.001.304	21,2	15	9,0
из итальянцев	21.493.990	10,6	17	10,2
российское	3.099.315	1,6	15	9,0
из французов	2.692.651	1,3	2	1,2
из британцев	5400	0	1	0,7
из караимов	62.615	0	2	1,2
Всего	202.952.237	100	166	100

Как видно из таблицы, греческие фирмы сохраняли лидирующие позиции, хотя количество заметно уменьшилось, им уступают еврейские предприниматели, значительно укрепившие свои позиции. Немецкие и итальянские фирмы демонстрировали стабильно высокие показатели торговли.

Табл. 12. Предприятия-экспортеры в 1856–1864 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		в руб.	%
Хорнби	из немцев	18.895.731	9,3
Эфрусси	из евреев	16.866.684	8,0
Мас Э.	из немцев	16.121.783	7,9
Ралли Иван	из греков	10.780.872	
Папудов	из греков	9.321.899	4,6
Рафалович	из евреев	9.071.942	4,5
Родоканаки Федор	из греков	8.177.698	4,0
Зарифи Александр	из греков	7.402.324	3,6
Рокко	из итальянцев	5.857.039	2,9
Скараманга Андрей	из греков	5.105.796	2,5
Всего		202.952.237	100

В этот период произошли заметные изменения: предприятие Хорнби, немца из Англии, на первом месте, ему уступают фирмы Эфрусси и Маса. Греческие компании сдали позиции (Ралли, Папудова, Родоканаки). Одинаковые с ними обороты осуществляла и фирма Рафаловича (6).

Табл. 13. Предприниматели-зерноторговцы Одессы: происхождение, численность и обороты в 1883–1891 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев/ Дрейфус Луи/ М. Нейфельд	46.813.335/ 6.404.960/ 3.354.166	58,3/ 8,0/ 4,2	45/ 3/ 1	56,3/ 2,5/ 1,3
из греков	8.447.071	10,5	8	10
из немцев	6.100.933	7,6	6	7,5
из итальянцев	5.157.126	6,4	7	8,8
из британцев	3.615.040	4,5	5	6,3
российское	134.746	0,2	2	2,5
из французов	61.987	0,1	3	3,5
банки российские	67.616	0,1	1	1,3
другое*	186.820	0,2	1	1,3
Всего	80.343.800	100	81	100?

* Здесь несколько предприятий обобщены в одну цифру.

Еврейские предприниматели (58% оборота и 56% численности) занимают первое место. У иностранных еврейских фирм Л. Дрейфуса (Франция) – 8% и М. Нейфельда (Германия) – 4%. Вместе с ними еврейские капиталы во внешней хлебной торговле Одессы составляли 70%. Дрейфус регистрируется в Одессе впервые в 1873 г.¹⁹ Показатели греческих предпринимателей снизились почти на треть. Новым явлением в бизнесе были русские акционерные банки и другие кооперативные предприятия, такие как торговые общества.

Табл. 14. Предприятия-экспортеры в 1883–1891 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		в руб.	%
Юровский А. Юровский	из евреев	7.944.520 11.479	9,9
Дрейфус	из евреев, франц.	3.867.168 2.004.407 <u>531.385</u> 6.404.960	8,0
Бродский А. М. Бродский С. и К ^о Бродский Лазарь Бродский Израэль	из евреев	2.496.375 1.408.782 332.195 <u>91.081</u> 4.328.433	5,4
Менделеевич	из евреев	4.199.301	5,3
Нейфельд	из евреев, нем.	3.354.166	4,2
Ашкенази	из евреев	3.246.663	4,0
Рафалович Ф. Рафалович Л.	из евреев	1.974.633 <u>568.010</u> 2.542.643	3,2
Мас Э.	из немцев	2.747.638	3,4
Мавро	из греков	2.707.729	3,4
Даллорсо	из итальянцев	2.369.526	2,9
Всего		80.343.800	100

Евреи А. Юровский, Бродский, Менделеевич, Дрейфус и Нейфельд. Фирмы Менделеевича и Ашкенази – новички. Э. Мас и А. Мавро добились успеха на местном рынке с 1830-х гг. Компания Мавро – единственная, основанная греками, занимает одну из последних позиций в группе лидеров. Ралли к этому времени уже практически отошел от дел в России, Родоканаки заметно сократил объемы своей деятельности. Эфрусси с 1882 г. эмигрирует из России, Хорнби отошел от дел.

¹⁹ Semaphore du Marseille, № 13.597, 08.08.1873.

Табл. 15. Предприниматели-зерноторговцы Одессы: происхождение, численность и обороты в 1893–1901 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев / Нейфельд/Дрейфус	40.890.150/ 6.254.061/5.734.821	52,7/ 8,1/7,4	42/ 2/3	48,8/ 2,3/3,5
из греков	6.174.156	8,0	10	11,6
банки российские	5.824.509	7,5	4	4,7
из немцев	3.250.951	4,2	6	7,0
из британцев	2.355.879	3,0	6	7,0
из французов	1.226.085	1,6	3	3,5
российское	836.156	1,0	4	4,7
из итальянцев	527.625	0,7	5	5,7
другое	4.490.747	5,9	1	1,2
Всего	77.565.143	100	86	100

Еврейские компании (включая Нейфельда и Дрейфуса – 68% от общего оборота) переживали некоторый спад. Торговые обороты банков выросли до 7,5%. Участие греков составило лишь 8%, фирмы немцев, британцев и итальянцев значительно потеряли свои обороты.

Табл. 16. Предприятия-экспортеры в 1893–1901 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Менделеевич	из евреев	7.052.867	
Нейфельд	из евреев, нем.	5.798.944	8,1
Дрейфус Г. Дрейфус Л. Дрейфус И.	из евреев, франц.	4.276.251 1.157.742 97.330 5.531.323	7,4
Юровский	из евреев	4.132.019	5,3
Вучина	из греков	3.943.251	5,1
Русский банк	российское	3.856.720	5,0
Бродский	из евреев	2.755.195	3,6
Ф. Гаузнер	из евреев	1.771.447	2,2
Тработти А.И.	из немцев	1.417.511	1,8
Мас Э.	из немцев	1.298.920	1,7
Всего		77.565.143	100

Еврейские компании в лидерах (Менделеевич, Нейфельд, Дрейфус и др.) В этот период торговый дом Дрейфуса переживает кризисный момент: ликвидированы 2 из 3 фирм, на плаву остается лишь фирма Луи Дрейфуса. Греческие и еврейские торговые дома Вучины, Юровского и Бродского занимали средние позиции. Несколько отставали от них фирма новичка Ф. Гаузнера, а также старые компании А.И. Тработти и Э. Маса. Русский Банк в этот период впервые занимает лидирующие позиции.

Табл. 17. Предприниматели-зерноторговцы Одессы: происхождение, численность и обороты в 1906–1914 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев	46.779.821	81,9	81	66,4
банки российские	4.540.530	7,9	8	7,0
российское	2.541.713	4,4	8	7,0
из французов	757.065	1,3	2	1,6
из греков	753.959	1,3	12	9,8
из итальянцев	637.826	1,1	4	3,3
из британцев	561.685	1,0	1	0,8
из немцев	480.919	0,8	3	2,5
другое	97.694	0,2	3	2,4
Всего	57.151.212	100,0	122	100

Еврейские предприниматели контролировали 82% оборота. Российские банки с большим отрывом занимали вторую позицию, однако они не смогли улучшить свои позиции по сравнению с предыдущим периодом. Обстоятельства компаний, принадлежащих другим этническим группам, изменилась незначительно. Следует отметить, что греки продолжали составлять в этот период 10% от общего числа предпринимателей. Также примечательным было то, что торговые дома Нейфельда и Дрейфуса почти не принимали участия во внешней торговле через одесский порт.

Табл. 18. Предприятия-экспортеры в 1906–1914 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Гаузнер Б. Гаузнер И.	из евреев	7.485.219	15,8
		716.490	
		8.202.179	
Фукельманн	из евреев	7.047.951	12,4
Рафалович	из евреев	6.113.724	12,1
Ясский	из евреев	4.126.350	8,0
Менделеевич	из евреев	4.100.934	7,9
Рейберман	из евреев	2.962.846	5,1
Фавелеевич	из евреев	2.392.962	4,2
Томазов	российское	2.377.326	4,2
Френкель	из евреев	1.625.676	2,8
Фольберг	из евреев	1.574.864	2,8
Всего		57.151.213	100

В этот период отмечается почти абсолютное доминирование еврейских предпринимателей (старые торговые дома Гаузнера, Фукельманна, Менделеевича, новичок Ясский и др.), фирмы Рейбермана, Фавелеевича и российский

торговый агент Томазов немного уступали им, но объемы их торговли также были впечатляющими. В 1909 г. на непродолжительное время уверенно заявил о себе кооперативное общество «Русское торговое общество».

Таким образом, с 1880-х гг. в Одессе установилось лидерство еврейских торговых агентов, контролирующих в разное время от 60% до 80% общего оборота, что было больше, чем показатели греческих предпринимателей (40–50%) в предыдущий период. Торговцы других национальностей, такие как немцы и итальянцы, вплоть до 1880-х гг. в среднем осуществляли лишь от 10% до 20%, иногда до 30% от общих оборотов, в чем была особая заслуга особенно активных предпринимателей: Вальтера и Маса Э. среди немцев, Порро, Рокко и Даллорсо среди итальянцев.

Следует отметить также особенность – выход на рынок российских банков в составе кооперативных обществ.

Наиболее заметным было участие во внешней российской хлебной торговле международных еврейских фирм, таких как коммерческие предприятия Дрейфусов и Нейфельдов. Однако в условиях роста численности еврейских торговых агентов на юге Российской империи в начале XX в. этим крупным предпринимателям пришлось свернуть свой бизнес. Российские торговые фирмы были больше представлены в количественном плане, нежели по показателям оборотов.

Николаев

После открытия в 1862 г. порта в Николаеве крупные одесские торговые компании начали там регистрировать свои отделения. Таким образом многонациональная структура, свойственная Одессе, стала характерной и для Николаева.

Табл. 20. Предприниматели-зерноторговцы Николаева: происхождение, численность и обороты в 1866–1879 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	5.924.123	41,1	17	50
из евреев/	3.438.004/	23,9/	8/	23,5/
Дрейфус Л.	277.815/	1,9/	1/	1,9/
Нейфельд М.	250.589	1,7	1	1,9
из немцев	2.010.169	14,0	2	5,9
российское	161.061	1,1	2	5,9
из британцев	41.000	0,3	1	1,9
другое	2.290.585	16,0	2	5,8
Всего	14.397.846	100	34	100

Греки лучше других смогли воспользоваться новой появившейся возможностью и занять тут ключевые позиции, обеспечив себе развитие, в отличие от Одессы, где в их торговле отмечались застойные явления. Еврейские фирмы (почти 26%) также успешно осваивали новый регион, особенно международные компании Дрейфуса и Нейфельда, выйдя на местный рынок несколько позже, в 1879 г. Однако следует отметить, что первый экспортный

груз, отправленный компанией Дрейфуса, прибыл из этого порта в Марсель еще 13 октября 1873²⁰. Британские, итальянские и французские предприниматели не занимали в Николаеве сколько-нибудь важных позиций.

Табл. 21. Предприятия-экспортеры в 1866–1879 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Родоканаки	из греков	3.206.928	22,3
Мас Э.	из немцев	1.943.508	13,5
Эфрусси	из евреев	1.470.574	10,2
Рафалович	из евреев	1.055.200	7,3
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	277.815	1,9
Нейфельд М.	из евреев, нем.	250.589	1,9
Севастопуло Е. и К ^о .	из греков	232.677	1,9
Вальяно Мари	из греков	116.200	1,5
Всего		14.397.846	100

В Николаеве обосновались ключевые одесские компании: Родоканаки, Севастопуло, Мас, Эфрусси и Рафалович, – начав проводить большие экспортные операции на новом месте. Компании Дрейфуса и Нейфельда стали по-настоящему набирать обороты именно здесь. Для Марка Вальяно, у которого основная деятельность была сосредоточена в азовском регионе, Николаев, по-видимому, стал исключением: его обороты были тут зарегистрированы лишь в 1876 г.

Табл. 22. Предприниматели-зерноторговцы Николаева: происхождение, численность и обороты в 1881–1887 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	2.657.810	26,3	8	32,0
из евреев/ Дрейфус/ Нейфельд	1.773.259/ 1.773.058/ 1.389.500	17,6/ 17,6/ 13,7	7/ 4/ 1	28,0/ 16,0/ 4,0
из немцев	1.060.184	10,5	2	8,0
из итальянцев	347.686	3,4	3	12,0
российское	170.665	1,7	1	4,0
из британцев	85.400	0,8	1	4,0
другое	849.355	8,4	1	4,0
Всего	10.106.917	100	25	100

В этот период заметно сократили свои обороты греки, но еще большее понижение (10%) отмечалось у них в Одессе. Местные еврейские экспортеры располагали примерно равными по значению оборотными капиталами. В общем же их коммерция охватывала почти 18% местной торговли, а вместе

²⁰ Semaphore du Marseille, № 14012 от 13.10.1873.

с международными еврейскими компаниями – около 50%. Немцы удерживали стабильные позиции (10%), чего нельзя сказать о фирмах, принадлежащих остальным этническим группам предпринимателей.

Табл. 23. Предприятия-экспортеры в 1881–1887 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Н.	из евреев, франц.	1.773.058	17,6
Нейфельд	из евреев, нем.	1.389.500	13,7
Эрлих И.	из евреев	954.589	9,4
Мавро сын	из греков	909.266	8,9
Мас	из немцев	787.802	7,7
Ортензато и К ^о	из итальянцев	312.285	3,1
Родоканаки Ф.	из греков	303.044	3,0
Всего		10.169.017	100

Как видно по данным таблицы, в этот период среди сильнейших на региональном рынке, кроме традиционных лидеров – международных компаний Дрейфуса и Нейфельда, – появляется новая фирма еврейского предпринимателя И.Д. Эрлиха. Почти равной ей по оборотам была николаевская фирма грека Мавро, заметно укрепившая свои позиции. Обороты предприятия Маса в это время несколько сократились, в отличие от торговых операций фирм Родоканаки и Рафаловича, объемы которых уменьшились заметно. Уходит с местного рынка фирма эмигрировавшего Эфрусси.

Табл. 24. Предприниматели-зерноторговцы Николаева: происхождение, численность и обороты в 1891–1896 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев/ Нейфельд М. Дрейфус Л.	5.201.550/ 6.535.297 4.537.464	20,2/ 25,4 17,6	9/ 1 4	28,1/ 3,1 12,5
из немцев	3.666.415	14,2	5	15,6
из греков	1.854.464	7,2	9	28,1
из итальянцев	1.715.434	6,7	2	6,3
банки российские	1.062.457	4,1	1	3,1
другое	1.164.312	4,5	1	3,1
Всего	25.737.393	100	32	100

Почти полтора десятка еврейских фирм Николаева занимали лидирующие позиции на рынке, контролируя более 63% его оборотов. Немцы (компания Маса и др.) чуть укрепились (14%), в то же время отмечается снижение оборотов греческих торговых предприятий (20%). Впервые на местный рынок выходит российский банк.

Табл. 25. Предприятия-экспортеры в 1891–1896 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Нейфельд М.	из евреев, нем.	6.535.297	25,4
Братья Дрейфусы Дрейфус Л. Дрейфус И.	из евреев, франц.	2.230.114 601.760 37.884 4.537.464	17,6
Рейнгольд	из евреев	1.599.600	6,2
Мас	из немцев	1.364.743	5,3
Мавро	из греков	1.183.473	4,6
Русский для внешней торговли банк	русское	1.062.457	4,1
Ортензато М.	из итальянцев	1.020.262	4,0
Эрлих И.	из евреев	868.906	3,4
Фризен Ф.	из немцев	826.917	3,2
Всего		25.737.393	100

В последнее десятилетие XIX в. по-прежнему в лидерах николаевские фирмы торговых домов М. Нейфельда (более 25% оборота) и Л. Дрейфуса (почти 18%). Значительно уступали им обороты хорошо известных предприятий В. Маса и Мавро, также как и новичков Рейнгольда и И.Д. Эрлиха. В это время в Николаеве появляется еще одна новая немецкая компания – фирма, возглавляемая Вольдемаром фон Масом, внуком одесского учредителя торгового дома Эрнста Маса.

Русский для внешней торговли банк был одним из крупных российских акционерных банков с центром в С.-Петербурге (1871–1919). Наравне с ним в торговле региона заявил о себе также Санкт-Петербургский международный коммерческий банк, который скоро начал играть в Николаеве немалую роль.

Табл. 26. Предприниматели-зерноторговцы Николаева: происхождение и обороты в 1901–1902 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев/ Нейфельд М. Дрейфус Л.	2.348.644/ 1.550.625/ 962.592	17,1/ 11,3/ 7,0	6/ 1/ 1	50/ 8,3/ 8,3
из немцев	1.705.076	12,4	2	16,8
банки российские	129.381	0,9	1	8,3
другое	7.052.292	51,3	1	8,3
Всего	13.749.154	100	12	100

В начале XX века здесь обращает на себя внимание заметная концентрация еврейских предприятий: местные компании контролировали до 45% вывоза зерна. Достоин интереса также участие во внешней торговле через николаевский порт немецких фирм (12,4%).

Табл. 27. Предприятия-экспортеры в 1901–1902 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Нейфельд и К ^о	из евреев, нем.	1.550.625	11,3
Фризен Ф.	из немцев	966.459	7,0
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	962.592	7,0
Калиновский	из евреев	765.465	5,6
Мас В.	из немцев	738.590	5,4
Кнебельман	из евреев	571.420	4,2
Всего		13.749.154	100

Компании М. Нейфельда и Дрейфуса прочно занимают лидирующие позиции, в этот период к ним присоединяется значительно выросшая фирма немца Ф. Фризена. Николаевский филиал торгового дома Маса, уже свернувшего в это время свою деятельность в Одессе, здесь продолжает играть заметную роль.

Табл. 28. Предприниматели-зерноторговцы Николаева: происхождение, численность и обороты в 1909–1914 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
Банки российские	23.965.094	50,4	5	31,3
Из евреев/	9.968.899/	21/	6/	37,5/
Нейфельд М./	2.301.268/	4,8/	1/	6,2/
Дрейфус	1.303.859	2,7	1	6,2
из немцев	1.827.751	3,8	2	12,5
другое	8.156.784	17,3	1	6,2
Всего	47.523.445	100	16	100

В отмеченный период расстановка сил среди участников международной торговли через николаевский порт заметно меняется: на первый план выходят крупные российские банки, контролируя более чем 50% общих оборотов. Таким образом, еврейские предприятия оказались оттеснены (лишь 30–35%). Заметно сократилась доля немецкого участия. Преимущество банковских организаций во внешней торговле перед частными семейными фирмами объяснялось поддержкой, оказываемой им российским правительством.

Табл. 29. Предприятия-экспортеры в 1909–1914 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Санкт-Петербургский международный коммерческий банк	российское	17.896.101	37,7
Русский для внешней торговли	российское	4.298.586	9,4
Нейфельд М.	из евреев, нем.	2.301.268	4,8
Зардт	из немцев	1.633.066	2,8
Дрейфус М.	из евреев, франц.	1.303.859	2,7
Братья Фукельманн	из евреев	1.334.088	2,7
Всего		47.523.445	100

Значительная доля участия в вывозной торговле николаевского порта (38% оборота) определяла лидерство Петербургского международного коммерческого банка среди прочих агентов местного рынка. Вместе с ранее уже упрочившим свои позиции РВТБ банки контролировали почти 50% торговли в регионе. Интересным представляется вопрос, почему роль банков в Николаеве была более значимой, нежели в Одессе.

Начало развития внешней торговли в Николаеве очень походило на развитие экспорта в Одессе. Греческие предприниматели лидируют до середины 1880-х годов, затем вытесняются местными и иностранными еврейскими компаниями. Другие этнические группы экспортеров, такие как итальянцы, французы или британцы, не имели возможности достичь преобладания на рынке. К исключениям можно отнести немцев: Мас, Ф. Фризен и Зардт, – при определенных условиях им удавалось добиться определенной стабильности. Общая картина развития экспортной торговли в Николаеве весьма изменилась в 1910 г., когда стали доминировать крупные российские банки, чему благоприятствовала экономическая политика царского правительства. На протяжении всей истории внешней торговли в регионе российские семейные компании играли менее заметную роль.

Менее крупные порты

Херсон

Табл. 30. Предприниматели-зерноторговцы Херсона: происхождение, численность и обороты в 1909–1914 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев/ Дрейфус Л.	1.922.123/ 329.808/	69,0/ 11,9/	6/ 1/	61,0 / 1,0/
Нейфельд М.	230.225	8,3	1	1,0
банки российские	143.017	5,2	3	3,0
российское	88.580	3,2	21	20,1
из итальянцев	36.063	1,3	3	3,0
другое	21.180	0,7	9	8,9
Всего	2.770.996	100	104	100

В Херсоне одесские еврейские фирмы пользовались заметным влиянием. Поскольку Херсон был центром губернии, Одесса административно находилась в его подчинении. Херсон обрел значение международного торгового порта только к 1905 году²¹. Здесь главными игроками были крупные международные фирмы Л. Дрейфуса и М. Нейфельда. Компании, основанные представителями других этносов, например, итальянцами, были менее значительными. Как и в Одессе, российские банки не играли здесь существенной роли.

Табл. 31. Предприятия-экспортеры в 1909–1914 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	329.808	11,9
Гаузнер Ф.	из евреев	230.225	9,5
Нейфельд М.	из евреев, нем.	230.224	8,3
Братья Фукельманн	из евреев	214.202	7,7
Кантор	из евреев	145.577	5,3
Фольберг	из евреев	869.884	3,1
Берлацкий	из евреев	713.292	2,6
Всего		2.770.996	100

Торговые предприятия Л. Дрейфуса и М. Нейфельда занимали здесь доминирующее положение, в отличие от Одессы, где они переживали не самые лучшие времена. Очевидно, что оба коммерсанта удачно воспользовались моментом открытия нового порта. Одесские компании отреагировали с опозданием. 8%-ая доля участия в общем экспорте – вполне солидный результат, тем не менее, он обеспечивал в 1912 г. одесским фирмам Ф. Гаузнера (9,5%) и Фукельманна (почти 8%) лишь предпоследние места среди лидеров местного рынка.

Феодосия

После открытия в 1892 г. железнодорожного сообщения Джанкой – Феодосия Лозово-севастопольской железной дороги город Феодосия, расположенный на восточном побережье Крыма, стал портом, привлекательным для экспортирующих фирм. В 1897 г. в порту был устроен карантин. Однако торговые обороты стали значительными только в 1910 г.

²¹ Труды отдела торговых портов. – С. 63.

**Табл. 32. Предприниматели-зерноторговцы Феодосии:
происхождение и обороты в 1909–1913 гг.**

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из итальянцев	2.900.528	30,3	3	15,0
из евреев/ Дрейфус Л./ Нейфельд М.	1.327.618/ 2.788.088/ 1.058.435	13,9/ 29,2/ 11	5/ 1/ 1	25,0/ 5,0/ 5,0
из немцев	613.392	6,4	2	10,0
российское	392.717	4,1	3	15,0
российские и итальянские банки	171.552	1,8	3	15,0
другое	292.347	3,3	1	5,0
Всего	9.545.137	100	20	100

Как видно из таблицы, наиболее значительными были обороты итальянских и еврейских фирм. Как всегда быстро на открытие нового порта среагировали обе крупные компании Л. Дрейфуса и М. Нейфельда. Необычно низким был удельный вес немецких фирм с 6%. Активность российских банков в этот период была также незначительной. В числе российских компаний выступало и экспортное общество «Товарищество Крым» с незначительными оборотами. Крупнейшими фирмами были итальянская контора братьев Тубино (29,5%), Луи Дрейфуса (29,2%) и М. Нейфельда (11%).

Хорлы

В период с 1909 по 1911 гг. здесь также доминировали еврейские экспортеры.

**Табл. 33. Предприниматели-зерноторговцы Хорлы:
происхождение и обороты в 1909–1911 гг.**

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. Зерна	%	кол-во	%
из евреев/ Дрейфус/Нейфельд	620.792/2.150/779.636	39,4/0,1/49,5	4/1/1	36,3/9,1/9,1
российские банки	150.329	9,6	3	27,3
другое	21.531	1,4	2	18,2
Всего	1.574.410	100	11	100

Региональные особенности этнической и организационной структуры экспортеров азовских портов

Азовское море

Ростов-на-Дону

Ростов-на-Дону появился в результате присоединений территорий в XVIII в. Город располагается в 80 км от Азовского моря. В 1749 г. здесь была основана таможня. Развитие торговли было стремительным, и порт быстро занял одно из ведущих мест в Новороссии.

Табл. 34. Предприниматели-зерноторговцы Ростова-на-Дону: происхождение, численность и обороты в 1870–1880 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	7.061.868	83,3	24	61,6
из евреев/ Дрейфус	804.005/224.164	9,5/2,6	10/1	25,6/2,6
из британцев	194.941	2,3	2	5,1
российское	193.609	2,3	2	5,1
Всего	8.478.587	100	39	100

В 1870-е гг. среди ростовских торговых компаний выделялись основанные греками (более 80% общего оборота). Еврейские фирмы осуществляли лишь 10% торговли, причем фирма Л. Дрейфуса, открывшись здесь с 1879 г., еще не полностью развернула свою деятельность.

Табл. 35. Предприятия-экспортеры в 1870–1880 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Вальяно Марк	из греков	1.614.685	19,0
Скараманга Иван/ Скараманга	из греков	804.730 <u>559.733</u> 1.364.633	16,1
Петрококкино	из греков	630.806	7,4
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	224.164	2,6
Эфрусси	из евреев	175.765	2,1
Всего		8.478.587	100

Объемы торговли фирм Марка Вальяно и Ивана Скараманга значительно превышали остальные. Компания известного еврейского предпринимателя Эфрусси имела здесь сравнительно незначительные обороты.

Табл. 36. Предприниматели-зерноторговцы Ростова-на-Дону: происхождение, численность и обороты в 1893–1896 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	11.866.295	57,4	22	48
российское	4.527.440	2,2	7	2,2
банки российские	1.357.352	6,5	2	4,3
из евреев/ Дрейфус	1.000.500/ 4.604.030	4,8/22,3	4/3	8,7/6,5
из британцев	582.100	2,8	2	4,3
из немцев	446.417	2,2	2	4,3
из итальянцев	10.233	0,1	2	4,3
другое	361.300	1,7	1	2,2
Всего	20.677.461	100	46	100

В 1890-е гг. греки (57% от общего торгового оборота и 48% от общей численности) постепенно утратили свое исключительное значение. Зато в этот период стал набирать обороты бизнес компании Л. Дрейфуса (22%). Банки осуществляли лишь 6,5% оборота, все прочие фирмы в отдельности – 2–3%, а все вместе – около 10%.

Еврейские и британские компании играли в развитии торговли порта незначительную роль. В Ростове-на-Дону, в области донских казаков, для поселения евреев существовало большее количество ограничений.

Табл. 37. Предприятия-экспортеры в 1893–1896 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Л. Дрейфус И. Братья Дрейфус	из евреев, франц.	3.304.390 822.773 <u>476.903</u> 4.604.030	22,3
Скараманга & Манусси	из греков	2.599.792	12,6
Вальяно Марк	из греков	1.899.547	9,2
Фельдман & Скараманга	из евреев, из греков	1.750.402	8,5
Диамантиди	из греков	1.241.375	6,0
Родоканаки	из греков	447.540	2,2
Русское Общество ввозной торговли (далее – РОВТ)	российское	424.240	2,1
Маврогордато	из греков	345.460	1,7
Всего		20.677.461	100

Крупнейшей компанией в Ростове-на-Дону была компания Л. Дрейфуса (22,3%). Однако в 1884 г. ее капиталы и имущество были разделены между братьями и двоюродными братьями на три фирмы. Но компания «Братья Дрейфус» и фирма Иосифа Дрейфуса закрылись в 1895 г. Торговый дом Марка Вальяно в этот период (до его смерти в 1896 г.) осуществлял вывоз почти 19 млн. четв. зерна, или 9% от общего оборота (в 1870-е гг. – 19%).

Компанию «Фельдманн и Скараманга» (8,5%) возглавляли еврейский предприниматель Фельдманн и греческий Скараманга. Фельдманн был учредителем и заместителем председателя ростовской биржи, а также председателем РОВТ, основанного в 1896 г.²² Факт подобного сотрудничества противоречит мнению о соперничестве греков и евреев в российской торговле. Интерес представляет этнический состав экспортных обществ в России. Официально компания могла быть русской, но в числе ее учредителей могли быть представители различных национальностей.

Табл. 38. Предприниматели-зерноторговцы Ростова-на-Дону: происхождение, численность и обороты в 1897–1903 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	12.296.678	32,2	15	35,7
из русских	10.218.395	26,3	7	17,6
рос. банки	4.095.410	10,7	4	9,5
из итальянцев	2.301.300	6	5	11,9
из евреев/ Дрейфус	206.320/ 4.960.373	5,4/ 13	5/ 1	11,9/ 2,4
другое	221.251	5,9	1	2,4
Всего	38.167.666	100	32	100

К началу XX в. греки постепенно теряли свое преимущество в экспортной торговле, а русские фирмы, напротив, наращивали потенциал: в частности, РОВТ, – и в дальнейшем суммарные обороты новых российских компаний составляли уже 26%. Участие в торговле российских банков также заметно возросло. Существенно окрепли в этот период итальянские фирмы. Отмечается спад до 9% торговых оборотов компании Л. Дрейфуса.

²² Сборник журналов Ростовского-на-Дону биржевого общества за 1855–1905 гг. – Ростов-на-Дону, 1886: Заседание биржевого Комитета Ростова от 29–31.3 1899; Сидоров В. Энциклопедия старого Ростова и Нахичевана-на-Дону. – Т. 1. – Ростов-на-Дону, 1994. – С. 75.

Табл. 39. Предприятия-экспортеры в 1897–1903 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
РОВТ	Российское	6.727.355	17,6
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	4.960.373	13,0
Вальяно М. С.	из греков	3.99.7010	10,4
Парамонов	из русских	3.227.640	8,5
Сельскохозяйственный банк	Российское	2.788.550	7,3
Диамантиди	из греков	1.505.550	3,9
Скараманга	из греков	646.250	1,7
Скараманга & Манусси	из греков	629.598	1,6
Всего		38.167.666	100

Как видно из таблицы, наибольшие результаты имели в этот период экспортные операции внешнеторгового общества РОВТ, компании Луи Дрейфуса и новой на рынке фирмы М.С. Вальяно, дальнего родственника Марка Вальяно²³. Е.Т. Парамонов вместе с «Братья Парамоновы» перешли от производства мельниц к экспорту зерна и сразу заняли крепкие позиции (8,5%).

Таким образом, к концу XIX в. российским фирмам посредством сотрудничества в РОВТ удалось войти и закрепиться в хлебно–экспортном бизнесе. В 1897 г. РОВТ, основанном бывшим совладельцем ликвидированной компании «Фельдманн и Скараманга» Фельдманном, значительно расширилось со вступлением в него М.С. Вальяно и Е.Т. Парамонова.

Табл. 40. Предприниматели-зерноторговцы Ростова-на-Дону: происхождение, численность и обороты в 1904–1913 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
российское	27.939.969	38,6	16	33,7
рос. банки	3.843.037	5,3	4	6,8
из греков	12.354.110	17,1	14	23,7
из евреев/ Дрейфус	4.871.601/ 13.436.679	6,7/ 18,6	8/ 1	14,8/ 1,9
из британцев	2.497.650	3,4	2	3,4
из немцев	1.073.216	1,5	4	6,8
из итальянцев	631.900	0,6	3	5,1
другое	5.806.040	5,6	2	3,8
Всего	72.454.201	100	54	100

²³ Сидоров В. Энциклопедия старого Ростова... – Т. 1. – С. 103–104.

В предвоенное десятилетие русские компании и экспортные общества демонстрировали на экспортном хлебном рынке неоспоримое преимущество: в частности, в ростовском регионе у них было около 39% в общем обороте. Самый крупный вклад в этот показатель вносили различные экспортные общества, чья доля составляла более чем 207 млн. четв. зерна (т.е. почти 29%). Среди российских компаний экспортные общества составляли три четверти. Если же учитывать российские банки, то общая доля участия российских предприятий возрастет до 44%. Однако в Ростове-на-Дону банки имели меньшие обороты по сравнению с отдельными фирмами. Также опережали их по объемам торговли еврейские компании: главным образом Л. Дрейфуса (18,6%), которая вместе с другими местными еврейскими фирмами осуществляла более 25% общего оборота. Ростовские греческие фирмы в этот период удерживали в торговле средние позиции, однако более прочные, нежели их соплеменники в Одессе.

Табл. 41. Предприятия-экспортеры в 1904–1913 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	13.436.679	18,6
Парамонов	из русских	9.218.565	12,7
РОВТ	российское	9.040.180	12,5
Экспортное Общество «Прометей»	российское	4.771.253	6,6
Диамантиди	из греков	4.150.400	5,7
Фридберг Е.	из евреев	2.498.950	3,4
Мур	из британцев	2.491.700	3,4
Вальяно М. С.	из греков	1.827.100	2,5
Негропонтэ	из греков	1.60.390	2,2
Всего		72.454.201	100

Компания Луи Дрейфуса (18,6%) в этот период значительно превосходила по оборотам остальные фирмы, в том числе своих ближайших конкурентов Е.Т. Парамонова (12,7%) и РОВТ (12,5%). Существенно уступали им российское экспортное общество «Прометей» и греческая компания Диамантиди. Эта последняя была наиболее успешной среди других греческих фирм: Негропонтэ и М.С. Вальяно, который вынужден был закрыться в 1904 г.

Таким образом, и здесь греческие компании, выполнив на первых порах важную миссию вовлечения региона в международную хлебную торговлю, постепенно уходили с этого рынка в России, уступая место более сильным игрокам. Так, в Ростове-на-Дону в лидерах на зерновом рынке оказался Луи Дрейфус. Временами его ростовский филиал исполнял роль штаб-квартиры этой международной компании в России. Л. Дрейфус контролировал почти пятую часть экспортных оборотов региона. С конца 1890-х годов укреплялись также русские предприятия, большей частью кооперируясь в экспортные

общества, – под их контролем постепенно оказалась почти треть местного экспортного зернового рынка. В этой группе предприятий выделялась фирма Е.Т. Парамонова (13%). Начало его предпринимательской деятельности было связано с мукомольными предприятиями, в дальнейшем он переориентировался на торговлю зерном и организовал единственное значимое в этом сегменте рынка семейное предприятие в России. Интересно отметить, что Парамонов принадлежал к числу успешных предпринимателей-старообрядцев, наряду с такими известными российскими деятелями, как С.Т. Морозов и династия Рябушинских ²⁴.

Новороссийск

Город расположен на восточном побережье Черного моря, его быстрое развитие началось после присоединения Предкавказья. Строительство железнодорожных путей сообщения Ростов – Екатеринодар способствовало открытию в 1882 г. в Новороссийске торгового порта.

Табл. 42. Предприниматели-зерноторговцы Новороссийска: происхождение, численность и обороты в 1892–1899 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	1.830.020	21,4	7	21,6
российское	1.353.537	15,8	2	6,3
из евреев/Дрейфус	700.416/3.035.192	8,0/ 35,4	5/ 3	15,7/ 9,4
рос. банки	470.298	5,6	2	6,3
из немцев	4.194.829	4,9	4	12,5
из итальянцев	315.572	3,7	2	6,3
из британцев	120.144	1,4	2	6,3
из французов	99.734	1,2	2	6,3
другое	220.574	2,6	3	9,3
Всего	8.527.411	100	32	100

Как и в Ростове-на-Дону в это время, в Новороссийске среди этнических групп предпринимателей лидирующее положение занимали еврейские компании: прежде всего Л. Дрейфуса, который вместе с пятью другими еврейскими фирмами контролировал 43% экспортных оборотов региона. Практически в два раза скромнее по оборотам были торговые операции семи греческих фирм (21%), а также российских предприятий и банков. Другие

²⁴ Бусленко Н.И. Донской след Меркурия. Историко-экономические очерки становления и развития рыночной экономики на Дону. – Ростов-на-Дону, 1996. – С. 108; Морозан В. – С.869; Керов В. В. Предпринимательство старообрядцев в России / Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, начало XIX – начало XX века / Под ред. Б. В. Ананьича, Д. Дальманна, Ю. Петрова. – М., 2010.

этнические группы все вместе контролировали 14% экспортной торговли Новороссийска. Город, хоть и был многонациональным по составу населения, однако не мог еще конкурировать в развитии инфраструктуры с Ростовом-на-Дону. Поэтому поначалу в ростовской прессе часто можно было встретить иронические отзывы о деятельности нового порта.

Табл. 43. Предприятия-экспортеры в 1892–1899 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	3.035.192	35,4
РОВТ	русское	1.160.024	13,6
Скараманга	из греков	541.326	6,3
Вальяно М. С.	из греков	307.708	3,6
Коммерческое агентство	русское	303.933	3,6
Всего		8.527.411	100

В 1892 г. компании, принадлежащие семье Дрейфусов, контролировали значительную часть местной экспортной торговли зерном: обороты фирмы Иосифа Дрейфуса составляли около 30 000 четв. зерна, а «Братья Дрейфус» – примерно 45 000 четв. В 1895 г. компании Луи и Иосифа Дрейфусов, а также «Братья Дрейфус» разделились. Позже две компании были ликвидированы, осталась только фирма Луи Дрейфуса²⁵. Среди российских торговых агентов, имевших солидные обороты, были экспортные общества и РОВТ (Ростов-на-Дону), позднее трансформировавшееся в Коммерческое агентство.

Наиболее успешными торговцами греческого происхождения в Ростове были М.С. Вальяно и известная фирма-экспортер зерна Скараманга.

Табл. 44. Предприниматели-зерноторговцы Новороссийска: происхождение, численность и обороты в 1900–1903 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
русское	6.071.629	38,2	3	11,1
из евреев/ Дрейфус	1.560.525/ 5.045.081	9,8/ 31,7	6/ 1	22,2/ 3,7
из греков	1.031.488	6,5	7	26,0
банки российские	896.216	5,6	5	18,5
из итальянцев	709.643	4,5	2	7,4
из французов	430.912	2,7	1	3,7
другое	154.171	1,0	2	7,4
Всего	15.899.665	100	27	100

²⁵ Приазовский край. – 20.07.1895.

В период с 1900 по 1903 гг. русские экспортные общества достигли самых больших оборотов, компания Л. Дрейфуса единственная составляла им конкуренцию. Еврейские и греческие предприниматели закрепились на средних позициях, у других национальностей успехи были не столь значительны.

Табл. 45. Предприятия-экспортеры в 1900–1903 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	5.045.081	31,7
РОВТ	русское	3.103.618	19,5
Генеральное торговое общество	русское	1.434.406	9,0
Вальяно М. С.	из греков	784.920	4,9
Русский для внешней торговли банк	русское	476.754	3,0
Всего		15.899.665	100

Компания Луи Дрейфуса осуществляла 32% общего оборота порта, конкурируя с российскими экспортными обществами: РОВТ (19,5%), новоорганизованное Генеральное торговое общество (9%) и банк (3%). Фирма греческого предпринимателя М. Вальяно контролировала лишь около 5% оборотов порта.

Табл. 46. Предприниматели-зерноторговцы Новороссийска: происхождение, численность и обороты в 1904–1910 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев/Дрейфус	2.607.653/2.620.239	24,9/ 25,1	5/ 1	31,0/ 6,3
русское	2.034.578	19,5	4	25,0
рос. банки	1.667.758	16,0	2	12,5
из немцев	1.019.368	9,6	1	6,3
из французов	348.742	3,3	1	6,3
из бельгийцев	152.071	1,5	1	6,3
другое	9.291	0,1	1	6,3
Всего	10.460.115	100	16	100

В период с 1904 по 1910 г. в торговле Новороссийска доминировали еврейские предприятия. Обороты фирмы Л. Дрейфуса превышали 25%, что несколько превышало обороты остальных местных еврейских фирм (24,9%). Торговля российских экспортных фирм сократилась до уровня менее 20%, экспортные операции банков, напротив, возросли до 16%. Греческие фирмы почти уже не участвуют в местной торговле.

Табл. 47. Предприятия-экспортеры в 1904–1910 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	2.620.239	25,1
Русский для внешней торговли банк	российское	1.604.157	14,2
Штемпель	из евреев	1.211.687	11,6
РОВТ	российское	1.154.081	11,0
Вуг А. и Ко	из немцев	1.019.368	9,7
Штранг	из евреев	920.592	8,8
Всего		10.460.115	100

В конце этого периода компания Луи Дрейфуса возглавляла список сильнейших экспортеров, однако объемы ее торговли заметно сократились по сравнению с предыдущими периодами. Так, в 1892–1899 гг. обороты фирмы составляли 3.035.192 четв. зерна. В 1890-е годы в среднем годовой оборот порта составлял 1,7 млн. четвертей, с 1900 по 1903 гг. – 1,2 млн. и в 1906–1910 – уже 5 млн. четвертей. Торговый дом Дрейфуса в эти годы соответственно экспортировал 0,6 млн.четв., 1,1 млн.четв. и 1,3 млн. четв. Показатели РВТБ составили 14%, еще 4 компании имели близкие к нему обороты (9–12%): известное внешнеторговое общество РОВТ (11%), еврейские компании Штемделя (11,6%) и Штранга (8,8%), а также торговый дом А. Вуг и К° (9,7%).

Таганрог

Статистика внешней торговли таганрогского порта, к сожалению, фрагментарна.

Табл. 48. Предприниматели-зерноторговцы Таганрога: происхождение, численность и обороты в 1896 г.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	5.229.713	68,6	22	53,7
из евреев/ Дрейфус	281.480 / 1.047.767	4,3/13,7	4/1	9,9/ 2,4
российское/рос. банки	343.164 / 178.735	4,5/ 2,3	4/2	9,9/ 4,9
из британцев	230.981	3,0	1	2,4
из итальянцев	150.407	2,0	2	4,9
другое	164.954	2,6	5	12,5
Всего	7.627.201	100	41	100

В 1890-е годы в Таганроге, как в и Ростове-на-Дону и Новороссийске, доминирующие позиции во внешней торговле порта занимали греческие фирмы. Но уже в этот период в Таганроге громко заявили о себе Дрейфусы, зарегистрировав здесь фирму в 1873 г. Другие этнические группы предпринимателей (русские, евреи, британцы и итальянцы) имели несущественные обороты (около 4–2%).

Табл. 49. Предприятия-экспортеры в 1896 г.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	1.047.767	13,7
Скараманга & Манусси	из греков	1.013.66	13,3
Диамантиди	из греков	967.475	12,6
Вальяно Марк	из греков	854.690	11,2
Всего		7.627.201	100

Частные компании Луи Дрейфуса и Скараманга и Манусси имели примерно одинаковые объемы оборотов (свыше 13%). Ближайшими конкурентами торгового дома Скараманга и Манусси были фирмы Диамантиди и Вальяно. Остальные таганрогские предприниматели, большей частью греки, могли контролировать лишь незначительную часть экспортной торговли порта (от 2% до 7%).

Табл. 50. Предприниматели-зерноторговцы Таганрога: происхождение, численность и обороты в 1900–1902 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	8.496.800	38,6	17	45,9
российское	6.629.228	30,0	7	18,9
рос. банки	2.566.364	11,6	2	5,5
из евреев/Дрейфус	927.989/2.983.294	4,1/13,5	6/ 1	16,2/ 2,7
из итальянцев	310.178	1,4	3	8,1
другое	186.131	0,7	1	2,7
Всего	22.099.874	100	37	100

Участие греческих фирм во внешнеторговых операциях через таганрогский порт в этот период сократилось почти до 39%. Вместе с тем, заметно возросла доля российских компаний, прежде всего экспортных обществ и банков (с 7% почти до 42%). Торговый дом Л. Дрейфуса стабильно занимал одну из лидирующих позиций, в то время как роль остальных еврейских фирм, равно как и компаний иного происхождения, была незначительна.

Табл. 51. Предприятия-экспортеры в 1900–1902 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
РОВТ	рос. общество	4.265.173	19,3
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	2.983.294	13,5
Сельскохозяйственный банк	российское	2.218.739	10,0
Парамонов Е.Т.	из русских	2.246.603	10,2
Сифнео	из греков	1.252.960	5,7
Вальяно М. С.	из греков	732.301	3,3
Негропonte	из греков	673.281	3
Всего		22.099.874	100

Наиболее активными на рынке в этот период были российские общества и банки, а также компания Луи Дрейфуса. Не менее успешной была здесь и внешнеторговая деятельность торгового дома Е.Т. Парамонова (занимающая лидирующие позиции также и в Ростове-на-Дону). Значительно уступали им по оборотам греческие фирмы Сифнео, Вальяно и Негропonte.

Табл. 52. Предприниматели-зерноторговцы Таганрога: происхождение, численность и обороты в 1913–1914 гг.

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев / Дрейфус	1.186.616 / 499.614	32,6 / 13,7	8 / 1	20,0 / 2,5
российское / рос. банки	746.588 / 219.554	20,5 / 6,0	15 / 5	37,5 / 12,5
из греков	939.049	25,8	10	25,0
другое	52.653	1,4	1	2,5
Всего	3.642.297	100	40	100

В 1913 и 1914 гг. расстановка сил на экспортном рынке региона несколько изменилась: еврейские компании контролировали почти половину всех оборотов, из них торговый дом Л. Дрейфуса – почти 14%. Примечательно, что в 1914 г. еврейские фирмы ушли с рынка. Греческие торговые дома вынуждены были сократить свои обороты, сохраняя за собой лишь 26%.

Русские компании и общества также сократили объемы торговли, но оставались на уровне 26,5% (из них банки – 6%).

Табл. 53. Предприятия-экспортеры в 1913–1914 гг.

Фирма	Происхождение	Оборот торговли	
		четв. зерна	%
Дринберг Я. М.	из евреев	524.422	14,4
Дрейфус Л.	из евреев, франц.	499.614	13,7
Бечинский С. и бр.	из евреев	435.174	11,9
Сифнео	из греков	391.792	10,8
Муссури	из греков	280.096	7,7
Парамоновы	из русских	100.114	2,8
Всего		3.642.297	100

Таким образом, видно, что среди пяти лидирующих местных компаний три принадлежали еврейским предпринимателям (от 12 до 14,4% от общих оборотов), две – грекам (8–11%). Торговый дом Парамонова в это время переживал упадок после смерти своего основателя Елпидифора Трофимовича (? – 1909), снизив объемы торговли с 10% от общих оборотов порта в начале века до 3% в 1913–1914 гг.

В целом тенденция в среде крупных экспортеров зерна в Таганроге сводилась к следующему: изначально на рынке господствовали греки, затем они теряли позиции, их место занимали русские коммерческие предприятия и еврейские торговые агенты. Компания Л. Дрейфуса существовала в Таганроге с начала 1870-х годов, стабильно удерживая лидирующее положение. В 1900 г. русские экспортные общества и банки резко сократили здесь торговые обороты (до 21%).

Греки Таганрога, как и в большинстве регионов, к началу XX в. утратили ключевые позиции, однако здесь, как и в соседнем Ростове-на-Дону, они к 1914 г. смогли сохранить за собой контроль над четвертой частью местных экспортных оборотов, чего нельзя сказать о положении греческих фирм Одессы, Николаева и Новороссийска.

Порты средней величины

Азовские экспортные порты средней величины – Бердянск и Мариуполь – располагаются на западном побережье Азовского моря. Геническ – еще меньший по размерам и значению во внешней торговле порт. О портах Ейска и Темрюка данные внешнеторговой статистики отсутствуют. Относительно бердянского порта сохранились списки купцов лишь за три года: 1842, 1912 и 1913 гг.

**Табл. 54. Предприниматели-зерноторговцы Бердянска:
происхождение, численность и обороты в 1842 г.**

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из греков	194.295	53,4	18	64,3
из итальянцев	138.100	37,9	7	25,0
российское	31.714	8,7	3	10,7
Всего	364.109	100	28	100

Во второй половине XIX в. Бердянск постепенно терял свое значение. Доля участия порта в импортной торговле время от времени была от 3 до 5%, а к 1913 г. этот показатель опустился до 1,5%.

Характерной особенностью Бердянска в это время было доминирование в хлебной торговле греков и итальянцев. Крупнейшим предпринимателем в городе был Николай Джурджевич, оборот фирмы которого составлял 108.000 четвертей, т.е. треть всех хлебных оборотов порта.

**Табл. 55. Предприниматели-зерноторговцы Бердянска:
происхождение, численность и обороты в 1913–1914 гг.**

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из итальянцев	1.025.434	37,7	3	33,3
из греков	513.691	18,9	1	11,1
из евреев / Дрейфус	18.665 / 520.566	0,7 / 19,2	3 / 1	33,3 / 11,1
другое	638.892	23,5	1	11,1
Всего	2.717.248	100	9	100

В этот период ключевыми фигурами в международной торговле в Бердянске были итальянцы – известные экспортеры Даллорсо и Сангумети. Греки почти в два раза уступали им по объемам коммерции, их обороты были сопоставимы с оборотами греческих фирм того времени в других портах Азовского моря – Ростове-на-Дону и Таганроге. Значительной была торговля дома Луи Дрейфуса (19,2%), который опережал конторы грека Куппа (18,9%) и итальянца Сангумети (18,8%). Таким образом, очевидно, что сильные позиции итальянцев в Бердянске на протяжении второй половины XIX в. продолжали сохраняться и в первые десятилетия XX в.

Мариуполь и Генчиск

Развитие этого порта в целом напоминает динамику Бердянского порта. В 1870-е годы он обеспечивал более 6% внешнеторгового зернового оборота, в 1913 г. – лишь 1,5%.

Согласно сохранившимся статистическим данным за 1906 г. возможно представить следующее:

**Табл. 56. Предприниматели-зерноторговцы Мариуполя:
происхождение, численность и обороты в 1906 г.**

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
российское	820.689	49,7	4	66,7
из евреев/Дрейфус Л.	622.101	37,7	1	16,6
из греков	209.580	12,6	1	16,6
Всего	1.652.370	100	6	100

Предприниматели российского происхождения занимали исключительное место в международной торговле в Мариуполе (50%), компания Л. Дрейфуса обеспечивала почти 38% оборотов порта (и это была самая крупная фирма). Среди российских предприятий было экспортное общество РОВТ (Ростов-на-Дону), обороты которого в Мариуполе составляли 30,5%. Характерным было также заметное участие во внешней торговле фирмы известной греческой семьи Хараджаевых (12,6%).

Геническ появился только в середине 1880-х годов. Его участие во внешнеторговых зерновых операциях стабильно составляло не более 2 %.

**Табл. 57. Предприниматели-зерноторговцы Геническа:
происхождение, численность и обороты в 1897 г.**

Происхождение	Оборот		Численность	
	четв. зерна	%	кол-во	%
из евреев/Дрейфус Л./ Нейфельд М.	304.015/396.990 / 125.512	32,7/42,7/ 13,5	4/1/ 1	50,0/2,5/ 12,5
из греков	35.745	3,8	1	12,5
другое	67.100	7,3	1	12,5
Всего	929.632	100	8	100

В 1897 г. зерновой экспорт в Геническе осуществляли преимущественно еврейские предприниматели. Крупнейшие торговые дома Л. Дрейфуса и М. Нейфельда обеспечивали более половины оборота порта, а совокупно с четырьмя компаниями поменьше – почти 90%. Интересно отметить, что Геническ был единственным азовским портом, где размещал свою контору торговый дом Нейфельда.

Заключение

Развитие зернового экспорта в XIX – начале XX в. показывает, что в аспекте этнической структуры основная роль (за некоторыми исключениями) была как бы закреплена за предпринимателями иностранного происхождения, будь то подданный Российской империи или торговец с иностранным паспортом. Тем не менее, среди иностранного предпринимательства также наблюдается динамика структуры: вначале преобладающие позиции экспортеров-греков постепенно переходят к еврейским торговым агентам; предприниматели других национальностей, ранее проявлявшие успешное постоянство, также утрачивают его.

В целом тенденции этнического развития выглядят таким образом, как это представлено в таблице «Этническое и организационное развитие фирм Черноморско-азовского региона в 1870–1914 гг.» (см. Табл.56). Среди еврейских торговых агентов выдающуюся роль играли компании оптовой торговли иностранного происхождения. За исключением Одессы, они контролировали от 50% до 70% экспортных оборотов в разных портах. Снижение деловой активности греческих фирм в зерновом экспорте региона было обусловлено либо переориентацией их бизнеса и возникновением интереса к другим областям деловой деятельности, либо отходом от дел вообще. Примером может служить известная семья Ралли, которая перевела свой бизнес в Индию и в США. Также были семьи, которые занялись инвестициями: инвестированием новых областей предпринимательства, банков (Мас), промышленности (Родоканаки).

В портах Азовского моря присутствие греческих компаний сохранялось дольше. Самым известным представителем был Марк Вальяно – бывший матрос, начавший заниматься зерновым экспортом в Таганроге с середины XIX в. Его фирма здесь успешно просуществовала до самой его смерти в 1896 г. Родственники М. Вальяно продолжили развитие предприятия в Ростове-на-Дону, где в течение 10 лет вели дела без особо ощутимых результатов. Вальяно, согласно исследованиям, оставил в наследство Харлафтису собственность, оцениваемую в 50 млн. руб. Также известно, что в начале XX в. крупный торговый дом Сифнео также успешно действовал в азовском регионе.

Еврейские торговые агенты в течение XIX в. занимали ключевые позиции в торговле южного региона: еще в первой половине столетия взяв под контроль внутреннюю торговлю зерном, они создали отличные предпосылки для дальнейшей экспансии в сектор экспорта. С 1870-х годов там разворачиваются международные коммерческие предприятия Л. Дрейфуса и М. Нейфельда. Торговый дом Дрейфуса в то время был единственной компанией, имевшей представительства во всех регионах и портах, с основным упором на азовский регион: Ростов-на-Дону, Новороссийск и Таганрог. В черноморских портах, в связи с жесткой конкуренцией между многочисленными местными еврейскими экспортерами, представительства фирмы Дрейфуса не были настолько сильными. Кроме того, он активно занимался внутренней торговлей по всей России: в Архангельске, на Урале и в Сибири. В целом по России работали 106 филиалов компании Дрейфуса, их общий оборот торговли зерном в 1910 г. достигал 110 млн. пудов.

Деятельность торговой фирмы М. Нейфельда с представительствами в Николаеве и Одессе имела преимущественно зерноэкспортный характер, будучи гораздо менее активной во внутренней торговле. Местные еврейские предприниматели были особенно сильны в Одессе и Херсоне, на относительно среднем уровне были их обороты в Николаеве, Таганроге и Новороссийске. В Ростове-на-Дону их экспортные операции были вовсе незначительны. Это соответствовало общей этнодемографической картине.

Табл. 56. Этническое и организационное развитие фирм Черноморского и Азовского региона в 1870–1914

	Одесса			Николаев			Ростов-на-Дону			Таганрог			Новороссийск		
	1870–1880	1880–1899	1900–1913	1870–1889	1880–1899	1900–1913	1870–1890	1890–1900	1900–1913	1896	1900–1903	1913–1914	1890–1899	1900–1903	1906–1914
Греки	42,8	9,3	1,3	41,2	27,2	0	61,6	32,2	17,1	68,6	38,6	25,8	21,4	6,5	0,0
Евреи, все	18,1	70,1	82,1	27,8	58,6	38,2	12,1	18,4	24,3	17,4	17,7	46,3	43,4	41,5	50
Евреи, рос.	18,1	55,8	81,9	24,2	21,5	24,4	9,5	5,4	6,7	3,7	4,2	32,6	8	9,8	24,9
Л. Дрейфус	–	7,8	0,0	1,9	18	4,6	2,6	13	18,6	13,7	13,5	13,7	35,4	31,7	25,1
М. Нейфельд	–	6,7	0,2	1,7	19,1	9,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Русские	1,7	4,4	12,3	1,1	2,7	27,4	2,3	17,2	43,9	6,8	41,6	28,5	21,2	43,8	41
Фирмы	1,7	0,6	4,2	1,1	0,9	0,0	2,3	2,9	18,3	0,8	10,1	3,4	0,0	0,0	0,0
Общества	–	–	0,2	–	–	0,9	–	12,3	20,3	3,7	19,9	17,1	15,6	38,2	25
Банки	–	3,8	7,9	–	1,8	26,5	–	4	5,3	2,3	11,6	6	5,6	5,6	16
Немцы	16	5,9	0,8	14	8,9	8,1	–	–	1,5	0,5	0,0	0,0	4,9	0,0	9,6
Итальянцы	13,7	3,6	1,1	0,0	3	0,0	–	5	0,0	2	1,4	0,0	3,7	4,5	0,0

Если в крупных регионах, специализировавшихся на производстве зерна – Бессарабии, Херсоне, Одессе, Николаеве – а также в Крыму, еврейские экспортные фирмы контролировали до 60-70% оборота, то в северо-восточном Приазовье их доля составляла лишь одну треть. Сдерживающим еврейскую иммиграцию фактором в этом регионе служило правление донских казаков.

Для многих еврейских компаний была характерна определенная неустойчивость и недолговечность существования. Такие предприниматели, как Фольберг, Юровский, Фукельманн, после непродолжительной деятельности не выдерживали конкуренции и уходили с рынка.

В заключение представим обзор регионального распределения самых важных фирм:

Компания Луи Дрейфуса, семейное предприятие еврейского происхождения, время от времени была представлена четырьмя фирмами. Согласно достоверным источникам, компания в качестве влиятельного европейского зернового торгового дома начала инвестировать с 1873 г. (Венгрия, Румыния, Болгария). В 1890-е гг. она стала крупнейшей зерноторговой компанией. Главная особенность ее состояла в том, что она занималась как экспортом, так и хлебной торговлей на внутренних рынках. В ее состав входили не только филиалы в крупных портовых городах, но и отделения, размещенные по всей территории зерновых регионов Российской империи. Так, основные места ее деятельности зафиксированы в: Одессе – в 1873 г. и 1875 – 1902 гг.; Николаеве – в 1873 г. и 1882 – ?; Херсоне – в 1909 г.; Севастополе – в 1877 г.; Феодосии – в 1874 г. и 1909–1913 гг.; Бердянске – в 1881 г. и 1912 – ?; Мариуполе – в 1888 и 1906 – ?; Ростове-на-Дону – в 1882 и 1893 – ?; Таганроге – в 1873 и 1896 – ?; Новороссийске – в 1891 – ?; Керчи – в 1878 г.; Азов – 1888 г.; Евпатории – в 1880 г. и 1909 – ?; Геническе – в 1897 – ?, Ейске – в 1882 г.; а также Темрюке, Хорлы и др.

Другие компании-экспортеры были представлены по региону таким образом:

Черноморско-азовские порты:

Даллорсо Одесса (1850–1892), Феодосия (1909–1910), Бердянск (1912–1913), Ростов-на-Дону (1898–1905); Таганрог (1896)

Диамантиди: Одесса (1857–1860), Ростов-на-Дону (1893–1907), Новороссийск (1901); Таганрог (1896)

М. Нейфельд Одесса (1883–1912), Николаев (1882–1914), Херсон (1909–1913), Феодосия (1910–1914), Геническ (1897), Хорлы (1909–1911)

Маврогордато: Одесса (1849–1864), Николаев (1870), Херсон, Ростов-на-Дону (1876–1895)

Менделеевич: Одесса (1886–1914), Херсон (1907–1913), Ростов-на-Дону (1909)

Ралли & Скараманга: Одесса (1846–1851)

Родоканаки: Одесса (1835–1894), Николаев (1866–1882), Ростов-на-Дону (1846–1893/94), Новороссийск (1892)

Севастопуло: Одесса (1835–1884), Николаев (1876–1890), Ростов-на-Дону (1895–1905)

Скараманга: Одесса (1858–1862), Ростов-на-Дону (1846–?, 1876–1901), Новороссийск (1892–1901), Таганрог (1896–1901)

Штемпель: Одесса (1893–1913), Херсон (1909–1912), Новороссийск (1906)

Штукен: Ростов-на-Дону (1893–1913), Таганрог, Одесса (1893)

Русский для внешней торговли банк: Николаев (1901–1914), Таганрог (1913–1914), Новороссийск (1891–1906,)

Русское общество промышленности и торговли (РОПТ): Одесса (1858–1906), Ростов-на-Дону (1868, 1893–1895)

Санкт-Петербургский международный коммерческий банк: Одесса (1910–1913), Николаев, Херсон (1909–1913), Ростов-на-Дону (1910–1914), Таганрог (1900–1914), Новороссийск (1899–1901)

Черноморские порты:

Бланк & Эфрусси: Одесса (1891–1899; 1866), Николаев (1866–1876)

Мавро: Одесса (1834–1905), Николаев (1876–1892)

Мас: Одесса (1832–1902), Николаев (1870–1902), Херсон

Ралли: Одесса (1835–1914; 1864), Николаев (1870)

Рафалович: Одесса (1838–1912), Херсон (1909–1912), Николаев (1876)

Тработти: Одесса (1835–1899), Николаев (1870–1893)

Эфрусси: Одесса (1845–1882)

Баржанский: Одесса (1863–1900)

Берлацкий: Николаев (1909–1914), Херсон (1908–1911)

Бродский: Одесса (1858–1912), Херсон (1909–1913)

Вучина: Одесса (1835–1899), Николаев (1870)

Гальперин: Херсон (1908–1913)

Гаузнер: Одесса (1897–1912), Херсон (1908–1912)

Гессен: Одесса (1884), Николаев (1882–1890)

Кантор: Херсон (1910–1912)

Ортензато: Херсон (1910–1911), Николаев (1882–1897)

Радбиль: Одесса (1906–1910), Херсон (1909–1911)

Рейберман: Одесса (1906–1912), Херсон (1908–1912)

Трахтенберг: Николаев (1896), Херсон (1910–1911)

Трахтенберг: Одесса (1864–1912), Николаев (1900), Херсон (1908–1911)

Тубино: Одесса (1852–1863), Херсон (1911–1912), Феодосия (1909–1913)

Фавелевич: Одесса (1906–1914), Николаев (1908–1909), Херсон (1908–)

Фольберг: Одесса (1908–1912), Херсон (1908–1911)

Френкель: Одесса (1906–1910), Николаев (1909–1914), Херсон (1909–1913)

Фукельман: Одесса (1899–1911, 1913), Николаев (1910), Херсон (1908–1911)

Штемпель: Одесса (1893–1913), Херсон (1909–1912), Новороссийск (1906)

Юровский: Одесса (1883–1906), Николаев (1882–1890)

Одесский купеческий банк: Одесса (1913–1914), Николаев (1913–1914), Херсон (1909–1913)

Русско-азиатский банк: Одесса (1910–1912), Николаев (1900–1912)

Северный банк: Одесса (1895–1911), Херсон (1908), Николаев (1909)

Азовские порты:

Блох: Ростов-на-Дону (1895–1899), Новороссийск (1891–1899), Геническ (1897), Таганрог (1896)

Вальяно: Ростов-на-Дону (1860–1896); 1897–1904), Таганрог (1860–1896; 1897–1904; 1903), Новороссийск (1896–1903), Ейск

Емец: 1846–1860/1876–1902, Новороссийск (1896)

Зифо: Ростов-на-Дону (1876–1904), Таганрог (1901)

Негропонт: Ростов-на-Дону, Новороссийск (1901)

Парамонов: Ростов-на-Дону (1898–1913), 1914, Таганрог (1900–1914)

Руссо: Ростов-на-Дону (1860/1895–1912), Таганрог (1896–1902)

Сарсенти: Ростов-на-Дону (1893), Новороссийск (1901)

Сифнео: Ростов-на-Дону (1896–1914), Таганрог (1896–1914), Новороссийск (1901)

Флейшман: Новороссийск (1891–1906), Феодосия (1909–1911)

Фридберг: Ростов-на-Дону (1904–1905), Новороссийск (1906)

Азово-Донский коммерческий банк: Ростов-на-Дону (1893–1897), Новороссийск 1901–1910)

Генеральное торговое общество: Ростов-на-Дону (1901–1908), Новороссийск (1901–1902)

Российское общество вывозной торговли (РОВТ): Ростов-на-Дону (1896–1913), Новороссийск (1901–1910), Феодосия (1909)

Санкт-Петербургский частный коммерческий банк: Ростов-на-Дону (1896–1911), Новороссийск (1891–1901)

Сельскохозяйственный банк: Ростов-на-Дону, Таганрог.

Локальные фирмы

В эту группу вошли компании, деятельность которых разворачивалась в отдельных портовых городах исключительно:

в Одессе – Папудов (1835–1866), Яоллос (1883–1900), Ашкенази (1883–1900), Вурграфт (1856–1897), Гринберг (1891–1912)

в Николаеве – Эрлих (1882–1896)

в Ростове-на-Дону – Комиссионно-экспортное товарищество «Прометей» (1909–1913); Дерткесов (1909–1912), Торговое Комиссионное товарищество на паях (1909–1913)

В конце концов, в экспорте зерна начинает прогрессировать и русское (или вообще славянское по происхождению) предпринимательство. При этом основную роль играют банки и экспортные общества, основывающиеся на акционерном капитале. Таким образом, происходят трансформации, связанные с принципами организации предприятий, занимавшихся экспортом: если ранее в сфере торговли зерном можно было встретить лишь семейные частные компании, то позднее этот сегмент рынка стали уверенно занимать компании, основанные на акционерных капиталах. Эта специфика изменений касается только предприятий, зарегистрированных в Российской империи. Иностранные же компании продолжали основываться на принципах деловых семейных связей. Экспортные акционерные общества вели сравнительно

успешную торговлю в портах Азовского моря и в Новороссийске, и доля их участия в местной торговле балансировала между 20% и чуть более 40%.

Российские банковские предприятия вели дела еще более активно, контролируя до 50% зернового экспорта, например, в Николаеве. Будучи зарегистрированы в России, эти банки, тем не менее, объединяли предпринимателей различного этнического происхождения.

В период 1870–1900 гг. участие в общем хлебном экспорте региона российских торговых агентов составляло самое большое 3–5%. Однако и в дальнейшем, несмотря на все усилия российского правительства, направленные на то, чтобы в экспортных операциях были задействованы преимущественно зарегистрированные в Российской империи и, соответственно, подконтрольные, предприятия, тем не менее, в первой четверти XX в. общее участие российских компаний в зерновом экспорте не превышало 20–25%. В то же время 75–80% все еще приходилось на деятельность иностранных предприятий.

Приложение

Источники данных

- Одесский Вестник за 1834–1871: Одесса 1834–1865, Николаев 1867, 1870 и 1876; Бердянск 1842;
- Bundesarchiv Berlin (BAV): R 901/6320: Бердянск 1912–1913, R 9331/17: Геническ 1897; Отчет о деятельности Херсонского торгового порта и портового управления за 1908 год, Херсон 1909–1915: Херсон 1908–1915;
 - Бюллетени Феодосийской биржи: Феодосия, 1910–1915;
 - Мариупольская жизнь, №154, 7.02.1907: Мариуполь, 1906;
 - Николаевский Вестник, 1878: Николаев, 1877;
 - Государственный архив Николаевской области, ф. 230, оп. 1, д. 10899: Николаев, 1879 и 1881; ф. 216, оп.1, д. 2665: 1887; оп. 1, д. 239, 121, л. 31об.: 1891; оп.1, д. 239, д. 121, л. 55об.: 1892 и 1893; ф. 239, оп. 1, д. 133, л. 27–29 об.: 1894; ф. 239, д. 229, оп. 1, д. 218: Николаев 1901; ф. 239, оп. 1, д. 229, д. 300, л. 29 об.–31;
- Николаевский листок, объявления 1882–1884: Николаев, 1882 и 1883;
- Revue Commerciale 1886: Николаев, 1885;
- Одесский листок 1897: Николаев, 1896;
- Торговый Бюллетень, Одесса, 1909–1914; Николаев, 1909–1914;
- РС 1892: Новороссийск, 1892;
- R 9331/17: Новороссийск, 1896–1898;
- Politisches Archiv Auswärtiges Amt Berlin (далее – РААА) R 9331/18 и R 9331/21: Новороссийск, 1899–1902; РААА: Новороссийск, 9318/21: 1903;
 - BAV R 901/6341: Новороссийск, 1906;
 - Самарский землевладелец 1912: Новороссийск, 1910;
 - Отчеты Одесского комитета мануфактур и торговли, 1884–1908: Одесса, 1883–1897 и 1900–1907;
- Южная Россия, Одесса, 1900: Одесса, 1898;
- Торговый бюллетень, Одесса 1909–1914: Одесса, 1908–1913;

- Государственный архив Ростовской области, ф. 17, оп. 1, д. 54: Ростов-на-Дону, 1870;
- РААА: R 901/52161: Ростов-на-Дону, 1874, 1876, 1879 и 1880;
- РГИА, ф. 20, оп. 5, д. 229, л. 128: Ростов-на-Дону, 1876,
- Вывоз из Ростовского порта за границу по экспортным фирмам за 20-летие 1893–1912 гг., Ростов-на-Дону, 1912: Ростов-на-Дону, 1893–1912;
- Приазовский край, №38, 10.02.1896: Таганрог, 1896;
- РААА R 9331/18: Таганрог, 1900–1902;
- Отчет по Таганрогскому морскому торговому порту за 1913 год. Таганрог, 1914: Таганрог 1913.

Источники и литература

1. Государственный архив Николаевской области (далее ГАНО). – Ф. 230. – Оп. 1. – Д. 10899.
2. ГАНО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Д. 239
3. ГАНО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Д. 2665.
4. ГАНО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Д. 121.
5. ГАНО. – Ф. 239. – Оп. 1. – Д. 133.
6. ГАНО. – Ф. 239. – Оп. 1. – Д. 300.
7. ГАНО. – Ф. 239. – Оп. 1. – Д. 229.
8. ГАНО. – Ф. 239. – Оп. 1. – Д. 218.
9. Государственный архив Ростовской области. – Ф. 17. – Оп. 1. – Д. 54.
10. РГИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Д. 63: Заседание Высш. учр. Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности от 12.8.1902. – Л. 26;
11. РГИА. – Ф. 20. – Оп. 5. – Д. 229. – Л. 128.
12. Bundesarchiv Berlin (BAВ), R 9331/17.
13. ВAB, R 901/52161.
14. ВAB, R 901/6320.
15. ВAB, R 901/6341.
16. ВAB, R 901/9641.
17. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (РААА), R 9331/17.
18. РААА, R 9331/18.
19. РААА, R 9331/21.
20. РААА, R 901/52161.
21. Ананьич Б. В., Дальманн Д., Петров Ю. Религиозно-национальный фактор и специфика российского предпринимательства XIX – начала XX вв. / Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, начало XIX – начало XX века / Под ред. Б. В. Ананьича, Д. Дальманна, Ю. Петрова. – М., 2010 – С. 3–5.
22. Бусленко Н.И. Донской след Меркурия. Историко-экономические очерки становления и развития рыночной экономики на Дону. – Ростов-на-Дону, 1996.
23. Бюллетени Феодосийской биржи. – Феодосия, 1910–1915.
24. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Вебер М.: Избранные произведения. – М., 1990.

25. Керов В.В. Предпринимательство старообрядцев в России / Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, начало XIX – начало XX века / Под ред. Б. В. Ананьича, Д. Дальманна, Ю. Петрова. – М., 2010.
26. Китанина Т.М. Хлебный экспорт России в 1875–1914 гг. – Л., 1978.
27. Мариупольская жизнь. – №154. – 7.02.1907.
28. Морозан В. Юг России в XIX – начале XX века: деловая жизнь и коммерческий кредит / Морозан В. История банковского дела в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). – СПб.: Изд. Санкт-Петербургского университета, 2001. –С. 400–404.
29. Николаевский вестник, 1878.
30. Николаевский листок, 1882–1884.
31. Обзор внешней торговли Российской империи, 1814–1915.
32. Одесский вестник, 1834–1871.
33. Одесский листок, 1897.
34. Отчет о деятельности Херсонского торгового порта и портового управления за 1908 год. – Херсон 1909–1915.
35. Отчет по Таганрогскому морскому торговому порту за 1913 год. – Таганрог, 1914.
36. Отчеты Одесского комитета торговли и мануфактуры, 1884–1908.
37. Приазовский край. – 20.7.1895.
38. Приазовский край. – №38. – 10.02.1896.
39. Самарский землевладелец, 1912.
40. Сартор В. Зерновой экспорт России и торговые дома Маса и Дрейфуса / История предпринимательства в России в начале века / Под ред. А. Д. Дмитриева, А. А. Семенова. – Вып. 4. – 216–245.
41. Сборник журналов Ростовского-на-Дону биржевого общества за 1855–1905 гг. – Ростов-на-Дону, 1886: Заседание биржевого Комитета Ростова от 29–31.3.1899;
42. Сельскохозяйственно-статистический атлас европейской России. – СПб., 1852.
43. Сельскохозяйственный промысел в России. – Изд. в Департаменте землевладения. – Пг., 1914.
44. Сидоров В. Энциклопедия старого Ростова и Нахичевана-на-Дону. – Т. 1. Ростов-н-Д, 1994. – 224 с.
45. Томпстон С. Российская внешняя торговля начала века: организация и финансирование. – М., 2008. – С. 41–45.
46. Торговый бюллетень. – Одесса, 1909–1914.
47. Труды отдела торговых портов. – Вып. XXIV. Приморские торговые порты Белого, Балтийского, Черного и Азовского морей. – СПб, 1908.
48. Хлебная торговля на внутренних рынках европейской России / Под ред. П. Лященко. – СПб., 1912
49. Южная Россия. – Одесса, 1900.

50. Янсон Ю. Э. Статистическое исследование хлебной торговли в Одесском районе // Труды экспедиции, снаряженной императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России. – Т. 2. – СПб., 1872.

51. Diaspora Entrepreneurial Networks. Four Century of History / Ed. by I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis, I. P. Minoglou, Berg Publishers, o. O. 2005. Migration in History / Ed. by M. Rodriguez (Studies in Comparative History), Rochester, 2007.

52. Harvey M. L. The Development of Russian Commerce on the Black Sea, PhD Berkeley, 1938.

53. Mandilara A.: The Greek Business Community in Marseille, 1816–1900: Individual and Network Strategies, Doc. Diss., Florenz 1998, С. 182.

54. Revue Commerciale, 1886.

55. Sartor W. Louis Dreyfus Problemaufriss eines internationalen Großunternehmens im Russischen Reich, Unternehmer im Russischen Reich Sozialprofil, Symbolwesen, Integrationsstrategien im 19 und frühen 20. Jahrhundert, hg. v. J. Gebhard, B. Petrow–Ennker u. R. Lindner, Oldenburg, 2006.

56. Semaphore du Marseille, No. 13.597, 8.8.1873.

Анотація

Вольфганг Сартор. Хлібні експортери Чорноморсько-азовського регіону: соціальні та етнічні характеристики, 1834–1914.

У статті розглядається діяльність найбільших експортерів зерна Чорноморсько-азовського регіону з точки зору їх розвитку, товарообігу, соціального та етно-конфесійного складу, починаючи з другої половини ХІХ ст. Спільною рисою підприємців регіону було те, що торгівля хлібом була сконцентрована здебільшого на прибережній території, насамперед, у таких важливих портах, як Одеса, Миколаїв, Ростов-на-Дону, Таганрог, Новоросійськ тощо. Разом з тим, різниця між ними полягала у структурі їхнього підприємництва.

У ХІХ ст. торгівля зерном для Російської імперії виконувала ту саму функцію, яку сьогодні виконує експорт нафти і природного газу. Експортери зерна утворювали в регіоні окрему соціальну групу, неоднорідну за своїми етнічними характеристиками. У першій половині ХІХ ст. експортна торгівля залежала переважно від грецьких фірм. Водночас з тим існували кілька німецьких, італійських, французьких компаній, російські ж підприємства були залучені до справи дуже мало.

Щодо характеристики складу експортерів зерна слід зазначити, що на початку серед них переважали досвідчені комерсанти, які діяли ще у першій половині століття та мали широкі зв'язки у підприємницькому світі за кордоном. З часом до них приєдналися багато нових компаній, котрі на цьому поприщі добивалися швидкого успіху. Участь крупних підприємств у регіоні Азовського моря була вельми значною, чого не можна сказати про дрібних комерсантів. Також сильним у торгівлі регіону був вплив банків та експортних товариств.

Зміни в етноконфесійному складі великих експортерів зерна почалися після Кримської війни завдяки активній діяльності єврейських підприємців. Греки, котрі у першій половині XIX ст. посідали провідні позиції, мушили поступитися місцем, та їхні контори продовжували вести справи через свої представництва переважно лише в Азовському регіоні. Помітно звузилася присутність німецьких та італійських фірм. Кількість компаній російського походження, як і колись, залишалася незначною. Серед найбільших компаній у торгівлі регіону відзначався торговий дім Луї Дрейфуса – сімейне підприємство єврейського походження, представлене у різний час чотирма фірмами. Упродовж 1890-х рр. він став найпотужнішою зерноторговою компанією.

Ключові слова: чорноморсько-азовський регіон, хлібна експортна торгівля, великі зерноторговці, етносоціальна структура, грецькі компанії, єврейські сімейні підприємства.

Аннотація

Вольфганг Сартор. Хлебные экспортеры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914.

В статье рассматривается деятельность крупнейших экспортеров зерна Черноморско-азовского региона с точки зрения их развития, товарооборота, социального и этноконфессионального состава, начиная со второй половины XIX в. Объединяющим фактором было то, что торговля хлебом была сосредоточена в основном на прибрежной территории, в первую очередь, в таких важных портах как Одесса, Николаев, Ростов-на-Дону, Таганрог, Новороссийск и др. Вместе с тем, разница заключалась в структуре их предпринимательства.

Экспорт зерна в прибрежных районах Черного и Азовского морей. В XIX в. торговля зерном для России выполняла ту же функцию, которую сегодня выполняет нефть и природный газ. Экспортеры зерна составляли в регионе отдельную социальную группу, неоднородную по своему этническому составу. В первой половине XIX в. экспортная торговля по существу была подчинена преимущественно греческим фирмам. Наряду с этим существовало несколько немецких, итальянских, французских компаний, тогда как русские предприятия оставались не у дел.

Относительно характеристики состава экспортеров зерна следует отметить, что в первое время среди них преобладали уже опытные коммерсанты, которые действовали еще в первой половине столетия и имели широкие связи в предпринимательском мире за границей. Со временем к ним присоединились множество новых компаний, которые на этом поприще добивались скоропалительного успеха. Участие крупных предприятий в регионе Азовского моря было очень значительным, чего нельзя сказать о мелких коммерсантах. Также сильным в регионе было влияние банков и экспортных обществ.

Изменения в этноконфессиональном составе крупных экспортеров зерна начались после Крымской войны благодаря активной деятельности еврейских предпринимателей. Греки, которые в первой половине XIX в. занимали ведущие

позиции, должны были уступить место, и их конторы продолжали вести дела через свои представительства в основном лишь в Азовском регионе. Заметно сузилось присутствие немецких и итальянских фирм. Количество компаний российского происхождения по-прежнему оставалось незначительным. Среди больших компаний в торговле региона выделялся торговый дом Луи Дрейфуса – семейное предприятие еврейского происхождения, представленное в разное время четырьмя фирмами. На протяжении 1890-х гг. он стал крупнейшей зерно-торговой компанией.

Ключевые слова: черноморско-азовский регион, зерновая экспортная торговля, крупные зерноторговцы, этносоциальная структура, греческие компании, еврейские семейные предприятия.

Summary

Wolfgang Sartor. Big Grain Exporters in the Black and Azov Seas Areas: Social and Ethnic characteristics (1834–1914).

The study sheds light on the grain exporters of the Black and Azov Seas areas in the context of their development, turnover, social and ethno-confessional structure since the 2nd half of 19th century. All of them dealt with grain trade mainly on the coastal territory, first and foremost, in the port cities of Odesa, Nikolaiev, Rostov-on-Don, Taganrog, Novorossiisk etc.; that can be regarded as their common feature. However, their enterprise structure was different.

Grain export in coastal areas of the Black and Azov Seas In 19th century the function of grain trade in Russia was similar to that of oil and natural gas today. Grain exporters (the middle of 19th century) constituted a separate social group. A number of grain exporters groups were established in the given region. In fact, in the 1st half of XIX century grain export was carried on mostly by Greek companies, alongside with some German, Italian, French firms, while Russian companies were out of business.

Grain exporters were mainly represented by experienced merchants who had been engaged in business since the 1st half of 19th century and had sufficient trade practices. Later a good deal of unknown companies appeared and scored rapid successes on the market. Participation of big companies was quite essential; not to say much for small merchants. Notably, the impact of banks and export associations was also significant.

The changes within the ethno-confessional structure of grain exporters followed the Crimean War: Jews were the reason. Greeks, who held strong positions in the 1st half of 19th century, stepped back; their representatives conducted business just within the Azov Sea region. The presence of German and Italian companies went down. The number of Russian companies still remained insignificant. Trading companies The Louis Dreyfus company is a family enterprise of Jewish origin; at different times it was represented by 4 firms. In the 1890s it became one of the largest companies.

Keywords: the Black and Azov Seas area, Grain export, Grain exporters, ethno-confessional structure, Greek companies, Jewish family enterprises.

УДК: [929.52+316.4]:323.153(=14) (470+571)+(495.83) “18/19”

**ХИОСЦЫ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ:
СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ
И НАЦИОНАЛЬНАЯ САМОИДЕНТИФИКАЦИЯ
(штрихи к просопографическому портрету)**

В конце XVIII – начале XIX вв. в южных портах Российской империи – Одессе, Николаеве, Бердянске, Ростове-на-Дону, Таганроге, Ейске, Керчи – обосновались представители влиятельных торгово-финансовых кланов, выходцев с острова Хиос в Егейском море. Семейства Маврогордато, Родоканаки, Петрококкино, Ралли, Аверино, Скараманга, Негропonte, Севастопуло, Скана-ви, Коралли, связанные между собой кровными узами и деловыми отношениями, на протяжении десятков лет контролировали значительную часть торговых операций черноморских и азовских портов Российской империи. Их вклад в развитие инфраструктуры южных портов Российской империи, размах благотворительности и меценатской деятельности трудно переоценить.

Документы для реконструкции просопографического портрета этой этносоциальной группы чрезвычайно разнообразны как по своему происхождению, так и по содержанию. В основном они хранятся в архивах Ростова, Одессы, Николаева, Симферополя и Санкт-Петербурга. Это документы имущественного характера: о гильдейских взносах, учреждении торговых домов, деловая переписка, финансовая отчетность, завещания, купчие; социального характера: о причислении к купеческим гильдиям, сословию потомственных почетных граждан и потомственных дворян Российской империи, принятии подданства, получении орденов, службе и общественной деятельности, выборах на почетные должности, благотворительности; документы гражданского состояния: метрические свидетельства о рождении, браке и смерти. Особенностью источниковой базы исследования является рассредоточение материалов по фондам различных организаций государственного, городского и церковного управления. Исключение составляет разве что семейный фонд Родоканаки-Юрьевичей, хранящийся в Государственном архиве Одесской области и аккумуляровавший имущественные документы этой семьи¹. Однако комплексное исследование источников позволяет проследить сложные процессы, происходившие внутри этой замкнутой этносоциальной группы², и дополнить наши представления о социально-экономической ситуации, характерной для Российской империи в конце XVIII – начале XX веков.

¹ Государственный архив Одесской области (далее – ГАОО). – Ф. 188. – Оп. 1. – 104 дела.

² *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – V. 2; *Томазов В.* Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Укр. іст. журнал. – 2010. – №2. – С. 235–245 и др.

Основными направлениями экономической деятельности хиосцев в Российской империи были: международная торговля, банковские операции, земельные спекуляции, сдача недвижимости в аренду. Хиосцы, опираясь на значительный семейный капитал и международные торговые связи, играли ведущую роль в экономической жизни Черноморско-Азовского региона. В 1866 г. из двадцати торговых домов, контролирующих торговлю южно-украинской пшеницей, десять были основаны греками. Среди них торговые дома «Федор Маврогордато и К^о» и «Ф.П. Родоканаки» были одними из крупнейших³. В 1869 г. торговый дом одесского купца 1-й гильдии Федора Матвеевича Маврогордато был среди основателей Международного торгового банка, с центральным представительством в Санкт-Петербурге и отделением в Одессе⁴. Владельцами банков были семьи Ксида, Петрококкино, Ралли. Хорошо иллюстрирует экономическую деятельность хиосцев оценка, данная российским министром финансов графом С.Ю. Витте торговой империи, унаследованной Периклом Родоканаки: «Благодаря предприимчивости и выдающейся энергии Родоканаки в Одессе и других центрах юга России впервые возникли разные производства, которые, в значительной степени, развили отечественную промышленность. Ему обязаны своим возникновением и развитием, между прочим, Кавказское пароходство, содержащее шестью пароходами срочные рейсы по портам Черного моря; Новороссийская паровая мельница в городе Севастополе, перемалывающая до 6500 пудов (*муки. – В.Т.*) в сутки высокого помола; Товарищество Южно-русского кожевенного производства, с ежегодным оборотом в 1,200,000 рублей, удостоившееся на бывшей Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде высшей награды – государственного герба; Товарищество южнорусского бумагопрядильного и ткацкого производства; Одесское товарищество фабричного производства красок и лаков; Товарищество южнорусского бумагоджутового и ткацкого производства; Товарищество Старо-Синявского сахарного завода; Товарищество производителей шампанских вин и коньяку по французскому способу, а равно винокуренный и пивоваренный заводы, паровая мукомольная мельница, фабрика перловых круп и риса и др. ... Независимо от сего, Перикл Родоканаки, состоя учредителем и председателем Одесского городского кредитного общества, своим усердием и трудами много способствовал развитию дел сего общества»⁵.

Сначала, поселяясь в городах Российской империи, хиосцы рассматривали свое проживание здесь как временное, связанное исключительно с экономическими интересами. Поэтому они хотя и записывались в российские купеческие гильдии, без чего невозможно было совершать торговые операции, тем не менее, на протяжении первой половины XIX в. сохраняли иностранное

³ *Αυγητίδης Κ.* Θεόδωρος Παύλου Ροδόκανάκης. – Χίος, 2004. – Σ. 59.

⁴ *Ibid.* – Σ. 75.

⁵ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 40. – Оп. 1. – Д. 48. – Л. 181–182 об.

подданство – британское, турецкое, австрийское, французское, датское, позднее – греческое.

В конце XVIII – первой половине XIX вв. матримониальная политика хиосцев была традиционной – браки заключались преимущественно с представителями родственных хиосских семей. Например, Федор Матвеевич Маврогордато из ветви Лакана, владелец одной из крупнейших в Одессе торгово-экспортной фирмы «Федор Маврогордато» в 1846 г. в Ливорно женился на Евгении (Жене) Матвеевне Маврогордато, также происходившей из ветви Лакана⁶. Матерью невесты была Аргири Павловна Родоканаки, родная сестра влиятельного одесского купца Федора Павловича Родоканаки, владельца одноименного торгового дома. Дед Евгении Матвеевны – Георгий Маврогордато и дед Федора Матвеевича – Пантелей Маврогордато были родными братьями, поэтому новобрачные приходились друг другу троюродными братом и сестрой⁷. К тому же родная сестра Федора Матвеевича – Екатерина Матвеевна Маврогордато – была замужем за двоюродным братом невесты – итальянским поданным и петербургским купцом Федором Пандьевичем Родоканаки⁸. Другой известный одесский купец – Николай Матвеевич Маврогордато из ветви Никола, троюродный брат Федора Матвеевича – был женат на Ариадне Федоровне Родоканаки, дочери все того же Федора Павловича Родоканаки⁹.

Хиосцы пользовались огромным влиянием в греческих общинах причерноморских и приазовских городов, оказывали значительную благотворительную помощь своим соотечественникам, греческим общественным, образовательным и культурным организациям. Большинство хиосцев были членами Одесского греческого благотворительного общества, призванного оказывать финансовую помощь неимущим грекам. Так, например, Матвей Николаевич Маврогордато в мае 1896 г. вместе с одесским купцом 2-й гильдии Стильяном Панайотовичем Триархи взяли на себя расходы по перестройке двухэтажного дома, принадлежащего Одесскому греческому благотворительному обществу и находящегося на Мало-Фонтанной дороге. Общая смета, включающая стоимость материалов и работы, составила 7,100 руб.¹⁰ 30 июня 1900 г. Матвей Николаевич Маврогордато получил разрешение от Херсонской духовной консистории построить на собственные средства домовую церковь во имя святителя Николая Мирликийского Чудотворца и святой мученицы Ариадны,

⁶ *Argenti P.* Op. cit. – V. 2. – P. 94.

⁷ *Ibid.* – P. 88, 94.

⁸ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авторы-сост.: Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – Одесса, 2002. – Ч. II: 1834–1852. – С. 172–173.

⁹ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авторы-сост.: Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – Одесса, 2004. – Ч. III: 1853–1874. – С. 122–123.

¹⁰ ГАОО. – Ф. 765. – Оп. 1. – Д. 9. – Л. 33–34 об.

небесных покровителей своих родителей. Церковь строилась при богадельне Одесского греческого благотворительного общества на принадлежащем ему участке земли, находящемся в конце Удельного переулка, по Мало-Фонтанной дороге. Строительство церкви обошлось Матвею Николаевичу в 80 тыс. руб. Еще 7 тысяч Матвей Николаевич пожертвовал на ее содержание. В августе 1902 г. церковь святых Николая и Ариадны была возведена, освящена и внесена на баланс Одесского греческого благотворительного общества¹¹. Хиосцы финансировали издание греческих книг: так, в 1834 г. Федор Родоканаки, Матвей Маврогордато, Яннис Ралли, Евстратий Севастопуло, Михаил Петрококкино издали в Одессе книгу И.Г. Пиципиу «Логическая грамматика греческого языка»¹². Многие из них оказывали материальную помощь «Филики Этерии»¹³. Греческие купцы Одессы, в том числе и хиосцы, принимали активное участие в работе «Комитета помощи обездоленным критским семьям»: Федор Маврогордато возглавлял эту благотворительную организацию, а ее активными членами были влиятельные одесские купцы Ф. Родоканаки, П. Куркумели, М. Склаво, К. Каравия и др.¹⁴ Не оставались в стороне от помощи обездоленным критянам и жены купцов – Эрато Севастопуло, Мария Ралли, Ариадна Папудова, Мария Цицини. Их усилиями в марте 1867 г. было собрано 23,500 рублей серебром¹⁵. Показательным является завещание от 15 сентября 1872 г. одного из богатейших купцов Одессы Федор Павлович Родоканаки, где специальным пунктом записано: «Завещаю произвести по смерти моей следующие пожертвования: школе на острове Хиос, моей родины, пять тысяч руб. (5000), больнице на острове Хиос, моей родины, три тысячи руб. серебром (3000), Одесской греческой общине пять тысяч руб. серебром (5000), Греческой Свято-Троицкой церкви две тысячи руб. серебром (2000). Учредить одну кровать имени моего в Стурдзовском учреждении сестер милосердия. Жертвую также в пользу богоугодных заведений г. Афин десять тысяч руб. серебром (10000)...»¹⁶. Не возможно не упомянуть и знаменитое Одесское Родоканакиевское женское училище, щедрым покровителем которого был упомянутый Федор Родоканаки¹⁷. Заслуги Ивана Амвросиевича Скараманги и Николая Александровича Сканави на ниве филантропической и благотворительной деятельности на благо греческого общества были отмечены греческим правительством – оба награждены орденом Спасителя¹⁸.

¹¹ ГАОО. – Ф. 765. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 141; Д. 13. – Л. 1–4; РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 14817. – Л. 11 об.

¹² *Αυγητίδης* К. Op. cit. – Σ. 110.

¹³ Ibid. – Σ. 29.

¹⁴ *Piatigorskii G.* The Cretan uprising of 1866 – 1869 and the Greeks of Odessa // *Modern Greek studies yearbook.* – Minneapolis, 1998/1999. – Vol. 14/15. – P. 134.

¹⁵ Ibid. – P. 133.

¹⁶ ГАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 4.

¹⁷ *Терентьева Н.* Одесские купцы Родоканаки // *Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.* – К., 2001. – С. 157–158.

¹⁸ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 22892. – Л. 1; Оп. 40. – Д. 4695. – Л. 7–11.

Постепенно происходила интеграция хиосцев в российское общество, что проявилось во всех сферах их жизни. Прежде всего, меняется брачная политика – все чаще фиксируются браки с российскими подданными, не принадлежавшими к кругу греческой торгово-финансовой аристократии. 16 июля 1897 г. одесский 2-й гильдии купец Николай Константинович Ксида венчался с дворянской дочерью Еленой Викторовной Осмоловской¹⁹. 4 февраля 1848 г. Степан Николаевич Коралли, служащий в Санкт-Петербургском акцизно-откупном комиссариате, а затем бердянский 1-й гильдии купец, венчался с дочерью отставного поручика Марией Петровной Голембовской²⁰. С Александрой Тимофеевной Марковой, киевской купчихой, 19 октября 1903 г. был обвенчан 1-й гильдии одесский купец Матвей Николаевич Маврогордато²¹. Николаевский 1-й гильдии купец Амвросий Пантелеевич Маврогордато 20 февраля 1891 г. венчался с николаевской 2-й гильдии купчихой Александрой Ивановной Марьенко, дочерью дворянина лютеранина Ивана Ефимовича Боссе²². Перикл Федорович Родоканаки был женат на польской дворянке – вдове ротмистра Станислава Юрьевича Венчеславе Феликсовне, урожденной Барчевской²³.

В конце XIX в. большинство наследников хиосских кланов уже не вели активной предпринимательской деятельности, а жили преимущественно с банковских капиталов и аренды недвижимости. С одной стороны это объяснялось изменившейся конъюнктурой рынка – торговля пшеницей больше не приносила огромных прибылей, с другой – стремлением наследников торговых империй занять в социальной структуре Российской империи привилегированное положение. Многие представители хиосских семей вступали на российскую службу, как военную, так и гражданскую, в том числе и по выборам. Они приобретали имения и хлопотали о признании в потомственном дворянстве или потомственном почетном гражданстве, что было невозможно без получения российского подданства.

Так, бердянский 1-й гильдии купец турецкий подданный Степан (Стамати) Николаевич Коралли принял российское подданство в 1849 г.²⁴, греческие подданные таганрогский 2-й гильдии купец Иван Амвросиевич Скараманга и его сын Михаил приняли российское подданство в 1900 г.²⁵, ейский купец греческий подданный Константин Николаевич Маврогордато в 1851 г., сын одесского 1-й гильдии купца и потомственного почетного гражданина греческого подданного Матвей Федорович Маврогордато в 1885 г.²⁶, а сын

¹⁹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 2711. – Л. 5–5 об.

²⁰ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 1980. – Л. 7–7 об.

²¹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 14817. – Л. 11.

²² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 3106а. – Л. 10.

²³ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 21168. – Л. 10.

²⁴ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 1980. – Л. 3–3 об.

²⁵ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 4695. – Л. 3–3 об.

²⁶ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 25. – Д. 15. – Л. 5–10.

греческого подданного одесский 1-й гильдии купец Матвей Николаевич – в 1889 г.²⁷ При этом к принятию российского подданства не было иной мотивации, как только попытки получения потомственного почетного гражданства или дворянства. К концу XIX в. потомственного почетного гражданства добились ейский купец Константин Николаевич Маврогордато²⁸, одесский купец Федор Матвеевич Маврогордато²⁹, одесский купец Матвей Николаевич Маврогордато³⁰ и николаевский купец Амвросий Пантелеймонович Маврогордато³¹, одесский купец Федор Павлович Родоканаки³², одесский купец Фома Стефанович Ралли³³, одесский купец Иван Константинович Ралли³⁴, одесский купец Иван Стефанович Ралли³⁵, одесский купец Николай Константинович Ксида³⁶, таганрогский купец Иван Амвросиевич Скараманга³⁷, таганрогский купец Лука Петрович Скараманга³⁸ бердянский купец Степан Николаевич Коралли³⁹, одесский купец Евстратий Скарлатович Севастопуло⁴⁰, одесский купец Георгий Антонович Аверино⁴¹ и др. Причисление к сословию потомственных почетных граждан, как правило, осуществлялось двумя способами: либо пребыванием в течение 10 лет в первой купеческой гильдии или 20 лет во второй, либо покупкой имения в западных губерниях Российской империи, оцененного не ниже, чем в 30 тыс. руб., с оплатой долгов, которые числятся за ним. При этом интересно отметить, что Перикл Федорович Родоканаки, Степан Иванович Ралли, Матвей Федорович Маврогордато, Матвей Николаевич Маврогордато и другие наследники влиятельных торговых фирм не занимались делами, фирмы были или совсем ликвидированы, либо управлялись доверенными лицами. Так, например, в документах Матвея Николаевича Маврогордато, датированных 1889 г., его социальный статус обозначен как «рантье, крупный собственник»⁴².

²⁷ РГИА. – Ф. 1412. – Оп. 12. – Д. 11. – Л. 5.

²⁸ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 2854. – Л. 1, 11–12, 49–52.

²⁹ Одесса 1794–1894. Издание Городского Общественного Управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С. 100.

³⁰ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 3106б. – Л. 2–8.

³¹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 3106а. – Л. 1–24.

³² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 4108. – Л. 16–7.

³³ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 4024. – Л. 2 об.–8 об.; Д. 4025. – Л. 1–1 об.; Д. 4026. – Л. 6–29.

³⁴ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 4023. – Л. 1–37.

³⁵ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 4022. – Л. 1–12.

³⁶ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 2711. – Л. 1–11.

³⁷ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 4695. – Л. 1–15.

³⁸ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 4446. – Л. 2–10.

³⁹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 1980. – Л. 1–14.

⁴⁰ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 4327. – Л. 2–26.

⁴¹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 10. – Л. 16.–10.

⁴² РГИА. – Ф. 1412. – Оп. 12. – Д. 11. – Л. 5.

К концу XIX в. большинство хиосцев превратились в крупных помещиков, сосредоточив в своих руках огромные земельные богатства. Например, Перикл Федорович Родоканаки владел 4885 десятинами в Подольской губернии, 1212 – в Киевской, 2225 – в Бессарабской, 13497 – в Херсонской, участком в Севастополе в 1024 квадратные сажени, а, кроме того, – 5 домами, общей стоимостью более полумиллиона рублей⁴³; Степан Иванович Ралли – 7 тыс. десятин в Бессарабской губернии и 7 домами стоимостью 490 тыс. руб⁴⁴.

Некоторым семьям удалось даже добиться дворянства – Матвею Федоровичу Маврогордато⁴⁵, Периклу Федоровичу Родоканаки⁴⁶, Степану Ивановичу Ралли⁴⁷. Они сами и их дети служили в армии, министерствах и ведомствах, а также по выборам как крупные землевладельцы – в земствах, мировых судах. Характерной была также служба «по ведомству императрицы Марии» – опекунами различных учреждений. Дворянство большинство хиосцев получали по ордену св. Владимира, пожалованного за благотворительность и общественную деятельность. Этот орден, согласно петровской «Табели о рангах», давал право на потомственное дворянство.

Меняются и культурные ориентиры хиосцев. Сохраняя память о своем греческом происхождении, они постепенно интегрировались в российскую культурную среду, дали значительных государственных и культурных деятелей. Среди них – известный российский дипломат Михаил Севастопуло, коллекционер, филателист, археолог Петр Маврогордато, художница Эрато Маврогордато, балерина Вера Коралли и др.

Значительно изменились и направления благотворительной и меценатской деятельности хиосцев: значительные суммы жертвовались не только на греческие, но и российские культурные, образовательные и общественные организации. Многолетним попечителем Одесского коммерческого училища состоял Марк Евстратьевич Севастопуло⁴⁸. Степан Иванович Ралли был членом Комитета по устройству в Одессе дома умалишенных, директором Одесского попечительского комитета о тюрьмах, попечителем одесских народных училищ, а его сын Павел Степанович – почетным попечителем Александровского реального училища, казначеем Комитета одесской Стурдзовской богадельни сердобольных сестер, почетным попечителем Байрамской учительской семинарии⁴⁹. Одним из крупнейших филантропов был Матвей Федорович Маврогордато, почетный член Одесского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны об ослепших, член

⁴³ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 21168. – Л. 10.

⁴⁴ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 28. – Д. 562. – Л. 4.

⁴⁵ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 25. – Д. 15. – Л. 12–17.

⁴⁶ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 21168. – Л. 1–19.

⁴⁷ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 28. – Д. 562. – Л. 1–98.

⁴⁸ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 29. – Д. 1763. – Л. 5–12.

⁴⁹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 28. – Д. 562. – Л. 4–17 об., 75–80.

Одесского греческого благотворительного общества, член правления, а затем почетный член Одесского городского попечительства исправительных (детских) приютов, Общества для помощи бедным г. Одессы, Одесского общества изящных искусств⁵⁰.

Пребывая на должности попечителя Херсонской гимназии в 1884 – 1887 гг., он ежегодно жертвовал на ее нужды и потребности пансиона, находящегося при гимназии, по 1000 рублей⁵¹.

Но особым вниманием Матвея Федоровича Маврогордато пользовалось Одесское училище для слепых. Училище было открыто в декабре 1887 г. в наемном помещении на Старопортофранковской улице. На арендную плату использовались средства (1000 руб.), пожертвованные М.Ф. Маврогордато⁵². В 1892 г. Матвей Федорович пожертвовал на нужды училища часть территории своей дачи на Французском бульваре вместе со строением⁵³. После перестройки помещения 25 октября 1892 г. состоялось торжественное открытие школы, рассчитанной на 60 детей⁵⁴. 6 июля 1900 г. был заложен приют с мастерскими для нужд ослепших детей и подростков, которые должны были там проживать и овладевать ремеслом. Устройство этого предприятия также находилось под опекой Матвея Маврогордато⁵⁵.

14 ноября 1897 г. Матвей Федорович заложил на территории своей дачи небольшой храм⁵⁶, сегодня больше известный как Церковь святых мучеников Адриана и Наталии. Место под строительство освятил епископ Елисаветградский Тихон. Строительство храма обошлось в 22 787 рублей. В 1909 г. благотворитель пожертвовал 10 тыс. руб. на содержание церкви⁵⁷.

⁵⁰ Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса, 1900. – Л. 219–221, 215, 235.

⁵¹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 25. – Д. 15. – Л. 5–10.

⁵² Отчет о деятельности Одесского отделения Мариинского попечительства для призрения слепых за 1887 г. – Одесса, 1888. – С. 3–4.

⁵³ Одесса 1794–1894. Издание Городского Общественного Управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С. 743–744.

⁵⁴ Отчет о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством ея Императорского величества государыни императрицы, Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1892 г. – Одесса, 1893. – С. 6–7, 12, 20.

⁵⁵ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни Императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. – Одесса, 1901. – С. 4; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни Императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1903 г. – Одесса, 1904. – С. 4.

⁵⁶ РГИА. – Ф. 759. – Оп. 34. – Д. 770.

⁵⁷ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни Императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1899 г. – Одесса, 1900. – С. 5–6.

Одним из наиболее известных благотворительных сооружений дореволюционной Одессы была дешевая столовая в память Федора Матвеевича Маврогордато, расположенная по адресу Старопортофранковская, 30 и учрежденная вдовой покойного Евгенией Матвеевной и их сыном Матвеем Федоровичем⁵⁸.

1927 г. М.Ф. Маврогордато, уже находясь в эмиграции, вместе с княгиней В.К. Мещерской, князем П.Н. Мещерским, С.Ф. Ванлярской, митрополитом Евлогием и другими бывшими соотечественниками принимал участие в основании в Париже Российского дома для престарелых российских эмигрантов. Возле него постепенно и возникло российское кладбище Сент-Женевьев-де-Буа, на котором он нашел свой последний приют⁵⁹.

Таким образом, создание просопографического портрета исследуемой этносоциальной группы позволяет осветить сложные процессы, протекающие внутри этого замкнутого клана. Греки-хиосцы, сохраняя национальную память, все же со временем интегрировались в российское общество, адаптировались в новой социальной среде, постепенно становясь неотъемлемой частью российской элиты.

Анотація

Валерій Томазов. Хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація (штрихи до просопографічного портрета).

У статті розглядаються аспекти соціальної адаптації та національної самоідентифікації представників потужних торгово-фінансових кланів, вихідців з острова Хіос, які облаштувалися наприкінці XVIII – початку XIX ст. у південних портах Російської імперії. Сімейства Маврогордато, Родоканакі, Петрококкіно, Раллі, Аверіно, Скараманга, Негропонтє, Севастопуло, пов'язані між собою кривими та діловими зв'язками, упродовж десятків років контролювали значну частину торгових операцій чорноморських та азовських портів Російської імперії.

Аналіз документів, що зберігаються в російських та українських архівах, дозволяє простежити складні процеси, що відбувалися всередині цієї замкнутої етносоціальної групи, а саме: 1) упродовж першої половини XIX ст. матримоніальна політика хіосців була традиційною – шлюби укладалися переважно з представниками споріднених хіоських сімей; 2) представники хіоських сімей, хоча й записувалися до російських купецьких гільдій, однак упродовж першої половини XIX ст. зберігали підданство різних країн – Великобританії, Османської імперії, Австро-Угорщини, Франції, пізніше – грецьке; 3) основними напрямками економічної діяльності хіосців були між-

⁵⁸ Донцова Т. Молдаванка. Записки краєведа. – Одесса, 2001. – С. 90.

⁵⁹ Новик. – 1936. – №4. – С. 37; Грезин И. Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа. – М., 2009. – С. 302.

народна торгівля, банківські операції, земельні спекуляції, здача нерухомості в оренду; 4) хіосці, спираючись на значний родовий капітал та міжнародні торговельні зв'язки, відігравали провідну роль в економічному житті Півдня Російської імперії; 5) хіосці користувалися величезним впливом у грецьких громадах причорноморських та приазовських міст, надавали значну благодійну допомогу своїм співвітчизникам, грецьким громадським, освітнім та культурним організаціям; 6) поступова інтеграція хіосців до російського суспільства, що позначилася на шлюбній політиці – все частіше фіксуються шлюби з російськими підданими, що не належали до кола грецької торгово-фінансової аристократії; 7) зниження активності економічної діяльності більшості спадкоємців хіоських кланів наприкінці XIX ст., які переважно жили з прибутків від банківських капіталів та оренди нерухомості. Масовим стає прийняття російського підданства. Багато представників хіоських сімей вступали на російську службу, як військову, так і цивільну, в тому числі й виборну. Придбавши маєтності, вони клопоталися про визнання у спадковому дворянстві або почесному громадянстві, прагнули зайняти у соціальній структурі Російської імперії привілейоване становище; 8) зміна культурних орієнтирів: зберігаючи пам'ять про своє грецьке походження, хіосці поступово інтегрувалися до російського культурного середовища, давши значних державних і культурних діячів. Об'єктом меценатства та благодійництва робилися не лише грецькі, але й російські культурні, освітні та громадські організації.

Ключові слова: грецькі громади чорноморських та азовських міст, соціальна адаптація, національна самоідентифікація, замкнена етносоціальна група, матримоніальна політика, напрями економічної діяльності, культурні орієнтири.

Аннотація

Валерий Томазов. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация (штрихи к просопографическому портрету)

В статье рассматриваются аспекты социальной адаптации и национальной самоидентификации представителей мощных торгово-финансовых кланов, выходцев с острова Хиос, которые обосновались в конце XVIII – начале XIX в. в южных портах Российской империи. В конце XVIII – начале XIX вв. в южных портах Российской империи обосновались представители мощных торгово-финансовых кланов, выходцев с острова Хиос в Егейском море. Семейства Маврогордато, Родоканаки, Петрококкино, Ралли, Аверино, Скараманга, Негропonte, Севастопуло, связанные между собой кровными и деловыми связями, на протяжении десятков лет контролировали значительную часть торговых операций черноморских и азовских портов Российской империи.

Анализ документов, хранящихся в российских и украинских архивах, позволяет проследить сложные процессы, происходившие внутри этой замкнутой этносоциальной группы, и сформулировать следующие положения: 1) на протяжении первой половины XIX в. матримониальная политика хиосцев была традиционной – браки заключались, преимущественно, с представителями родственных хиосских

семей; 2) представители хиосских семей, хотя и записывались в российские купеческие гильдии, однако на протяжении первой половины XIX в. сохраняли подданство разных стран – Великобритании, Османской империи, Австро-Венгрии, Франции, позднее – греческое; 3) основными направлениями экономической деятельности хиосцев были международная торговля, банковские операции, земельные спекуляции, сдача недвижимости в аренду; 4) хиосцы, опираясь на значительный родовой капитал и международные торговые связи, играли ведущую роль в экономической жизни Юга Российской империи; 5) хиосцы пользовались огромным влиянием в греческих общинах причерноморских и приазовских городов, оказывали значительную благотворительную помощь своим соотечественникам, греческих общественным, образовательным и культурным организациям; 6) постепенная интеграция хиосцев в российское общество, что сказалось на брачной политике – все чаще фиксируются браки с российскими подданными, не принадлежавшими к кругу греческой торгово-финансовой аристократии; 7) снижение активности экономической деятельности большинства наследников хиосских кланов в конце XIX в., предпочитавших жить преимущественно с банковских капиталов и аренды недвижимости. Массовым становится принятие российского подданства. Многие представители хиосских семей вступали на российскую службу, как военную, так и гражданскую, в том числе и по выборам. Они приобретали имения и хлопотали о признании в потомственном дворянстве или почетном гражданстве, стремясь занять в социальной структуре Российской империи привилегированное положение; 8) смена культурных ориентиров. Сохраняя память о своем греческом происхождении, хиосцы постепенно интегрировались в российскую культурную среду, дав значительных государственных и культурных деятелей. Объектом меценатства и благотворительности становились не только греческие, но и российские культурные, образовательные и общественные организации.

Ключевые слова: греческие общины черноморских и азовских городов, социальная адаптация, национальная самоидентификация, замкнутая этносоциальная группа, матримониальная политика, направления экономической деятельности, культурные ориентиры.

Summary

Valerii Tomazov. Chians in the Russian Empire: Social Adaptation and National Self-Identification (an Essay of Prosopography).

In late 18th – early 19th centuries the representatives of powerful Greek trading and financial houses, Chians by origin, settled down in the port cities of the Southern Russian Empire: Odesa, Nikolaiev, Berdiansk, Rostov-on-Don, Taganrog, Yeisk, Kerch.

The families of Mavrocordatos, Rodockanaki, Petrokokkino, Ralli, Averino, Skaramanga, Negroponte, Sevastopulo, related in kinship and business ties, for dozens of years kept under control the bulk of commercial operations of the Russian Black Sea and Azov Sea ports.

The key points of the report are as follows: 1) In the first half of the 19th century Chians adhered to traditional matrimonial policy, that is, marriages were mainly effected between the related Chian families; 2) despite being the members of Russian merchant guilds, in the first half of the 19th century the representatives of Chian families were the citizens of Great Britain, the Ottoman Empire, AustriaHungary, France, and later of Greece; 3) the main lines of economic activities were as follows: international trade, banking, land speculation, leasehold; 4) Chians played a leading part in economic life of the South of the Russian Empire; 5) Chians had a powerful stroke with the Greek communities of the Black Sea and Azov Sea cities, they were involved in wide charity activities; 6) gradually Chians were integrated in the Russian society; marriages were effected with Russian citizens who did not belong to Greek commercial and financial aristocracy; 7) in late 19th century most heirs of Chians' clans were not engaged in economic activities; they lived mainly on the interests from the capitals and leasehold. They took out Russian citizenship on a mass basis, entered the civil service, bought estates, submitted petitions for hereditary nobility, trying to get a privileged status within the social structure of the Russian Empire; 8) cultural bench-marks were changed. Not only Greek, but also Russian cultural, educational and social associations became the objects of sponsorship and philanthropy.

Keywords: Greek communities of the Black Sea and Azov Sea cities, social adaptation, national self-identification, traditional matrimonial policy, the main lines of economic activities, cultural bench-marks.

УДК: 323.281:339.178.4-058.32 (470+571) “18”

**В КОНФРОНТАЦИИ С ПРАВИТЕЛЬСТВОМ РОССИИ:
МАРИ ВАЛЬЯНО, КРУПНЫЕ ГРЕЧЕСКИЕ
ЗЕРНОТОРГОВЦЫ И СУДЕБНОЕ РАЗБИРАТЕЛЬСТВО
ДЕЛА О ТАГАНРОГСКОЙ ТАМОЖНЕ
В 1881–1886 ГОДАХ¹**

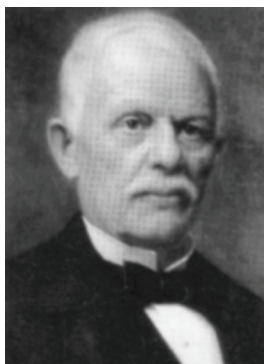
К 1881 году, когда разразился скандал из-за злоупотреблений властью сотрудниками таганрогской таможни, Маринос или, согласно кефалонийскому происхождению его имени, Марис Вальянос, а также «господин Маракис», как его позже называли соотечественники, «Марий/Марк» Вальяно и Мари Вальяно – как указывается его имя в документах российских архивов – уже почти 60 лет жил в России².

Для своих современников Мари Вальяно был человеком-легендой – предпринимателем, добившимся всего самостоятельно. В начале 80-х годов XIX в. его имя было на первых страницах крупнейших российских газет. Начав простым моряком, Мари Вальяно прошел путь до магната-мультимиллионера Юга Российской империи, стал одной из легенд этого края. Его история вдохновила А.П. Чехова и других авторов, таких, как Д.П. Проскурнин, Сергей Званцев на написание очерков. И после смерти М. Вальяно в 1896 году историки, журналисты и юристы не перестают писать о нем, до сих

¹ Часть этой статьи под названием «Мультимиллионер господин Маракис Вальяно, скандал на Таганрогской таможне и 144 катастрофы А.П. Чехова» была передана в научный журнал «Историка» [Історіка] в 2011 году. Статья является частью более широкого исследования, проводимого под рабочим названием: «От братьев Вальяно до Аристотеля Онассиса. Семейные предпринимательские группы, международные сети и законы». Хотела бы поблагодарить Фонд Вальяно и особенно его Президента – господину Георгия Куриса за финансовую поддержку исследований, касающихся Мари Вальяно. Научная командировка в мае–июне 2009 года в архивы г. Киева стала возможной благодаря этой поддержке. Также хотела бы выразить большую благодарность Никосу Хрисидису, преподавателю кафедры русской истории Университета штата Южный Коннектикут (США), чья помощь и руководство сыграли решающую роль при проведении как архивных, так и библиотечных исследований. Сотрудничество с научным сотрудником Института истории Украины НАН Украины О. Юрковой, а также Ю. Кислой, аспирантом Национального университета «Киево-Могилянская академия» было ценным при проведении исследований в Центральном Государственном историческом архиве Украины в г. Киев и Национальной библиотеке Украины имени В. И. Вернадского. Без участия А.Сидоренко автору не удалось бы обработать архивные материалы.

² В 1846 г. М. Вальяно принял российское подданство и получил статус почетного гражданина г. Таганрог.

пор распространяя всевозможные домыслы относительно его деятельности³. Кроме того, о нем упоминают все историки города, будь то Павел Филевский, Алла Цымбал или Олег Гаврюшкин.⁴ Имя Мари Вальяно всегда присутствует в исторической литературе современного Таганрога.

**Мари Вальяно
(1808-1896)**
Библиотека
Corgialeagno,
Кефаллония, Греция

О греческой историографии о Мари Вальяно известно немного. До настоящего момента почти неизвестной была его деятельность в Российской империи, так как в местах, связанных с его жизнью и деятельностью, греческие историки не проводили архивных исследований почти семьдесят лет. Все, что было написано о Вальяно за последние десятилетия, так же как и рассказанное его современниками, относится либо к абсолютному восхвалению, либо к полной клевете.⁵ Мари был самым преуспевающим и влиятельным из трех братьев Вальяно. И если в Великобритании забыли некогда известного представителя лондонского Сити Панагиса Вальяно, а во Франции – другого брата, Андреаса, то в России и до наших дней живет память о «мультиллионере господине Маракисе», оставившем неизгладимый след в истории делового мира юга страны.

³ Проскурнин Д. Хищники (Из воспоминаний) // Исторический Вестник. – СПб., 1907. – Т. 90. – С. 137-150. Званцев С. *Дело Вальяно*. – Ростов-на-Дону, 1959. Заметим, что Сергей Званцев (1893–1973) родился в семье известного таганрогского врача Исаака Яковлевича Шамковича. Отец писателя был одноклассником А.П. Чехова по таганрогской гимназии. События большей части рассказов С. Званцева разворачиваются в Таганроге до российской революции 1917 г., и естественно, что советский писатель, по крайней мере, в этом рассказе, клеймит коррупцию при капитализме, особенно предпринимателей и адвокатов. Из упоминаний последнего времени см., напр.: Немиров Ю. Дело Вальяно // Молот. – 2 февраля 1991. – С. 5.; Седой А. Недавнее прошлое Азовского побережья // Дар. – № 7. – 1997. – С. 14-15., Гаврюшкин О. Белые пятна в истории Таганрога // Таганрогская правда. – 14 февраля 1997. – С. 6; 21 февраля 1997. – С. 6.; Гавлин Н. Дело таганрогской таможни // Независимая газета. – 2 февраля 1999. – С.16.; Ключников А. Главный преступник Российской империи // Аргументы и факты на Дону. – 1999. – №. 20 – С.3.

⁴ Гаврюшкин О. Гуляет старый Таганрог // Исторический очерк – АИ МИКМ. – 1997; Мари Вальяно и другие (хроника обывательской жизни). – Таганрог: Изд-во МИКМ. – 2001; Цымбал А. Греки Таганрога // Энциклопедия Таганрога. – Таганрог: «Антон». – 1998. – С. 81-85.

⁵ В недавно вышедшей книге Панаеты Мосхона «Панагис А. Вальянос. От мифотворчества до истории» (Μοσχονά Π. Παναγής Α. Βαλλιάνος. Από τη μυθοπλασία στην Ιστορία. – Αθήνα: Κληρονομία Παναγή Α. Βαλλιάνου, 2009) автор критикует литературу такого рода, кратко излагая пасквиль-свидетельство капитана торгового флота Спиридона Евстафия Метакса-Ласкаратоса, «Преследование консулов и торговцев» (Μεταξάς-Λασκαράτος Σ. Εμπροτροξενικοί καταδιωγμοί. – Αθήνα, 1882). Однако именно оттуда взята информация о судебном процессе по делу о Таганрогской таможне и участии Мари Вальяно, со всеми ошибками и упушениями.

Панагис Вальяно после смерти оставил в Лондоне огромное, даже по британским меркам, состояние – 2,8 млн. фунтов стерлингов. Состояние же, оставленное Мари, достигало по разным оценкам 8–18 млн. фунтов. Его сын Алкивиад упоминается в британской литературе как «один из британских миллионеров».⁶ Исследовательский поиск, проведенный в российских и украинских архивах, на страницах российской прессы того времени и художественной литературы России и Украины не только открывает неизвестные стороны деятельности Мари Вальяно в Российской империи, но и показывает, как различные аспекты этой деятельности воспринимались знаменитыми представителями российской интеллигенции того периода и последующих поколений.

Братья Вальяно из Кефалонии считались богатейшими предпринимателями в среде греческой диаспоры Европы последней трети XIX века. Создатели гигантской международной компании с центрами в России (Таганрог), Франции (Марсель) и Великобритании (Лондон), братья Вальяно играли ведущую роль в формировании предпринимательской сети греческой диаспоры, которая, в свою очередь, являлась частью европейской экономической экспансии *Rex Britannica*. Кроме того, братья Вальяно были признанными патриархами греческого мореплавания и пионерами перехода от парусных судов к пароходам.⁷ Но следующее поколение семьи Вальяно не стремилось развивать компанию после смерти её создателей. Их потомки, проживавшие в разных странах, ассимилировались. Все это привело к тому, что до недавнего времени очень мало было известно о братьях Вальяно, несмотря на то, что имя этих меценатов, оставивших немалый дар Национальной библиотеке в Афинах, известно в Греции. А наследие Вальяно в Кефалонии, существующее до сих пор, по сути явилось источником всего социально-экономического развития острова, по крайней мере, в первой половине XX века.⁸

Во время правления Николая I и Александра II Мари Вальяно почти шестьдесят лет развивал и расширял свои предприятия без каких-либо проблем с российским законом. Однако спустя девять месяцев после восшествия на престол Александра III семидесятитрехлетний мультимиллионер, купец первой гильдии и почетный гражданин был обвинен в уклонении от уплаты налогов, контрабанде и фальсификациях, и незадолго до Рождества 1881 г. арестован и заключен в тюрьму. Газета «Московский листок» от 24 декабря 1881 г. упоминает его как «мультимиллионера-контрабандиста Вальяно». А несколькими днями позже британский консул сообщил в министерство

⁶ Rubinstein W.D. *British Millionaires, 1809–1949* // *Bulletin of the Institute of Historical Research*. – 1974. – Vol. 48. – P. 202-223; Rubinstein W.D. *Men of Property: the Very Wealthy in Britain Since the Industrial Revolution*. – London: Croom Helm, 1981.

⁷ Χαρλαύτη Τζ. Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19^{ος}–20^{ος} αι. – Αθήνα: Νεφέλη, 2001.

⁸ Harlaftis G. *From Diaspora Traders to Shipping Tycoons: The Vagliano Bros.* // *Business History Review*. – Summer 2007. – Vol. 81, no.2. – P. 237-268.

иностранных дел своей страны: «Богатейший купец в городе, глава известнейшей в Лондоне компании «Братья Вальяно (Vagliano Brothers)», который контролирует торговлю на Юге Российской империи был арестован и брошен в общую тюрьму, а властями конфисковано 500 000 рублей, найденных у него дома».⁹

Мари Вальяно провел в таганрогской тюрьме около месяца и для освобождения под залог заплатил сказочную, по тем временам, сумму в один миллион рублей.¹⁰ «Московский листок» 8 февраля 1882 г. писал: «Виновный в таможенных нарушениях торговец Вальяно смог добиться свободы и выйти из тюрьмы под залог. Сумма залога составляет один миллион, но что такое один миллион, если его имущество оценивается в 50 миллионов! Нечего и говорить, конечно, что это дело никогда не дойдет до судов». Пресса, очевидно, считала, что коррупционный скандал будет, как это часто случалось в России, «спущен на тормозах».

Однако капиталовладелец Мари Вальяно по происхождению был иностранцем, а сущностью политики нового царя были протекционизм, государственный контроль, русификация и этническая чистка. Еврейские погромы в 1881 г., в начале царствования Александра III, были предвестниками изменения предыдущего, более либерального, курса Александра II в русле ксенофобии и консерватизма.¹¹ Новая политика соответствовала интересам влиятельной группы торговых воротил Москвы и наносила сильный удар по иностранцам, которые через таможенную Таганрога контролировали экспортную торговлю Юга Российской империи. Московские торговые круги стремились с помощью государственного протекционизма добиться для себя преимуществ в борьбе с более конкурентоспособными иностранными предпринимателями и представителями национальных меньшинств страны, традиционно имевших сильные позиции на Юге Российской империи. Масштабный экономический кризис, разразившийся, несмотря на достижения промышленной революции,

⁹ General Archives. – London. – FO 65/1146, 26 January 1882. – ‘Letter from Consul Wooldridge to Her Majesty’s Principal Secretary of State for Foreign Affairs’.

¹⁰ Сумма этого залога подтверждается найденными документами по делу о злоупотреблениях на Таганрогской таможене, рассматриваемого Харьковской судебной палатой (ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1504. – Л. 207-208, 216-219, 278). Согласно документам, присяжный поверенный Алкивиада, сына Мари Вальяно, просит о возвращении залога в связи с тем, что штраф, наложенный судебной палатой, был уплачен Мари Вальяно. Также существует телеграмма, отправленная Мари Вальяно старшему председателю Судебной палаты г. Харькова: «Замедление в получении сыном залога в миллион рублей причиняет большие убытки. Почтительнейше прошу распоряжения о немедленной выдаче. В деле все готово. Вальяно» (ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1504. – Л. 64-66, 278).

¹¹ Zipperstein S.J. *The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794–1881.* – Stanford, 1986; Sifneos E. *The Dark Side of the Moon: Rivalry and Riots for Shelter and Occupation Between the Greek and Jewish Populations in Multi-Ethnic Nineteenth-century Odessa // The Historical Review.* – Vol. 3. – Institute for Neohellenic Research / The National Hellenic Research Foundation. – Athens, 2006. – P. 189-204.

в Западной Европе в середине 1881 г., сделал введение новых протекционистских мер насущной необходимостью. Московское лобби добивалось повышения тарифов на импорт, ликвидации свободных портов и права транзитной торговли.¹²

Растущее недовольство процветающими иностранными конторами Юга Российской империи выразил русский купец, представитель группы московских торговцев, Н.К. Крестовников. Он писал в докладе Александру II: «Большей частью экспорта из России занимаются конторы коммерческих агентов, находящиеся в руках евреев и греков, которые не подпадают под действие законов России, и [потому] это имеет негативные последствия для русских купцов».¹³ Примечательно, что не существовало никакого контроля над экспортом зерновых – основного товара, которым торговали греки, а контролировались в основном пошлины на импорт. И судебное дело, о котором пойдет речь далее, это подтверждает.

Раздавались протесты и против продолжения политики Александра II, направленной на привлечение христианского населения Османской империи на сторону России. В рамках этой политики иностранцам на юге Российской империи, особенно грекам, в середине XIX в. для поощрения развития морской торговли предоставлялся целый ряд привилегий. Целью этих мер было экономическое развитие региона и создание правильной «социальной алхимии» на Черноморском побережье.¹⁴ Но в результате возникла ситуация, когда греки, армяне и евреи контролировали внешнюю торговлю империи через Черное море.¹⁵

И все же скандал, связанный со злоупотреблениями на таганрогской таможне, был следствием не только коммерческих амбиций какой-то одной группы российской буржуазии. Требование увеличить пошлины на импорт было обусловлено не только глобальным экономическим спадом начала 1880-х гг., но и, конечно, требованиями развития промышленности в империи.¹⁶ Дело Вальяно было предано широкой огласке, возможно, и для успокоения тех, кто не хотел мириться с тем, что прибыли от торговли находились в руках иностранцев.

Несмотря на то, что в заголовках газет фигурировало, в основном, имя самого Мари Афанасиевича Вальяно, арестованного одним из первых по этому делу, в тюрьму был заключен не он один. Таможенный скандал практически парализовал Таганрог. Британский консул в Таганроге Вулдридж 26 января 1882 г. писал в министерство иностранных дел: «В последнее время

¹² Rieber A. J. *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*. – University of North Carolina Press, 1982. – P. 115-116.

¹³ *Ibid.* – P. 113.

¹⁴ Sherry D. *Social Alchemy on the Black Sea Coast, 1860-1865* // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – Vol. 10. – Winter 2009. – N.1. – P. 7-30.

¹⁵ Rieber A. J. *Merchants...* – P. 68-70.

¹⁶ Об индустриализации в России см.: Laue Th.H., von. *Sergei Witte and the industrialization of Russia*. – New York: Atheneum, 1969.

город Таганрог находится в большой суматохе и волнении из-за прибытия членов Специального комитета из Санкт-Петербурга и последующего разоблачения и публикаций о серии мошенничеств, которые происходили в течение нескольких лет на таможне порта Таганрога». ¹⁷ Как объяснял британский консул, ходил слух о нанесении государству ущерба, исчислявшегося миллионами рублей. Вулдридж добавлял, что считает это чрезмерным и уверял, что данное мошенничество будет доказуемо не более чем типичные мошенничества на несколько тысяч рублей. Решение суда тремя годами позже лишь подтвердило его догадки. «Я не упомянул этого факта ранее», – сообщал британский консул в январе 1882 г., – «потому что мне показалось, что это вроде бы чисто местный вопрос без политического значения, и что все действия были просто частью обыденных злоупотреблений таможенных служащих и иностранных купцов (в основном, греческих), которые являются обычными в этой стране и дают большую прибыль от растраты государственных средств за спиной у властей. Последний подобный случай в Санкт-Петербурге очень быстро сокрыли». ¹⁸

Одно дело – Петербург, другое дело – Таганрог. Власти небольшого города на юге Российской империи и его предприниматели-иностранцы, очевидно, были выбраны «искупительной жертвой», чтобы в назидание всем заявить о новой консервативной, протекционистской и ксенофобской политике в области экономики нового царя. Британский консул также откровенно отмечал существование других угроз: «Считается, что таможни соседних портов – Ростова, Одессы и Керчи тоже попали под подозрение, и что расследование будет продолжено там». ¹⁹ Однако этого не случилось, и борьба с таможенными злоупотреблениями на таможне, в конечном итоге, ограничилась делом о Таганрогской таможне.

В конце ноября 1881 г. в Таганрог с ревизией прибыла уполномоченная министерством финансов комиссия из трех человек (известны звание и фамилия одного из них – полковник Озеровский). Расследование продолжалось около месяца, и в конце декабря начались задержания и аресты. К Рождеству 1881 г. Торгово-экономическая жизнь города была парализована: порт и таможня были закрыты. Полиция и городские власти оказались под наблюдением. Разразился большой скандал. Большинство служащих таможни и порта были арестованы или ограничены в передвижении, уволены, привлечены к следствию. Среди арестованных были начальник Таганрогского порта Никитенко, инспектор по досмотру судов Н.Г. Кузовлев, инспектор пакгаузов П. Айканов и еще 15 служащих. Полицмейстер штабс-капитан И.Г. Кузовлев, брат инспектора по досмотру судов, был отстранен от должности. Градоначальник Таганрога контр-адмирал князь П.П. Максutow

¹⁷ General Archives. – London. – FO 65/1146, 26 January 1882. – ‘Letter from Consul Wooldridge to Her Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs’.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

был обвинен в коррупции и попустительстве незаконному сбросу балласта грузовыми судами в порту и срочно отозван в Санкт-Петербург.²⁰

Помимо Мари Вальяно, арестовали большинство известных купцов города. Среди них были греки Антон Сфаэллос, Андрей Мусурис, Сократ Гизис, Теодор Кумбас (консул Германии), Михаил Вуракис, Ставрос Караянис, Панайотис Сакеларидис; немцы: Готтфрид Гойланд, Михаил Векслер, а также испанский консул (?) Иван Писани, Михаил Ангел Дарджентас и русский Иван Глобин, торговые служащие Константин Сфаэллос, Павел Кондо, Сава Григорьев, Михаил Николаев, Николай Пападопулос и Отто Кильбах – всего двадцать один человек.²¹

Суд состоялся лишь три года спустя.²² Начался он 13 февраля 1885 г. в Харьковской судебной палате и продолжался два месяца. По мнению А.Ф. Кони, обер-прокурора Уголовного кассационного департамента Правительствующего Сената в С.-Петербурге, «злоупотребление властью на таможене Таганрога было крупнейшим из известных к тому времени подобных случаев

²⁰ Из Санкт-Петербурга он вернулся ни с чем, царь не принял его. Спустя четыре месяца после возвращения из Петербурга в ходе продолжающихся допросов он умер от апоплексического удара, вызванного, как сообщает консул министерства иностранных дел Британской империи, очевидно, повышенным давлением. В своем письме консул добавил, что «его похороны... были блестящими» (General Archives. – London. – FO 65/1146. – 26 January 1882. – ‘Letter from Consul Wooldridge to Her Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs’; см. Также: FO 65/1146. – 18 May 1882. – ‘Letter from Consul Wooldridge to Her Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs’.

²¹ Южный край. – 1885. – № 1417 (6 /18 февраля); № 1446 (7 /19 марта).

²² Уникальные и особо ценные архивные материалы об этом знаменитом судебном процессе находятся в ЦГИАУК (ф. 1072: «Харьковская судебная палата». – Оп. 6: «О беспешлинном пропуске заграничных товаров Таганрогской таможенной. Январь 1885 – 1 июня 1887»). – Д. № 1504-1508). Дела содержат протоколы допросов свидетелей и обвиняемых, оценки размеров уклонения от уплаты налогов, протоколы экспертиз бухгалтерских книг, деловую переписку и документы торговых домов (например, коносаменты, договоры о фрахтовании судов) и сравнение их данных с данными документов таможен, судебные решения, исполнения решений и различные прошения присяжных поверенных относительно своих клиентов. Более конкретно: дело № 1504 содержит документы, относящиеся к купцам Андрею, Илье, Григорию и Николаю Мусури, Антону Евстафьевичу Сфаэлло, Мари Вальяно, Михаилу Векслеру, Сократу Гизи, Антону Луци, Павлу Кондо, Николаю Пападопуло, Семену Синоди-Попову, Готтфриду Гойланду, Панайоту Сакеллариди и к таможенным чиновникам Н. Кузовлеву, К. Чуле, И. Зубкову, М. Липскому; дело № 1505 – к купцам С. Синоди-Попову (муж сестры Ивана Даллапорта), М. Дарджентасу и Федору Борисовичу Кубе, Мари Вальяно, И. Даллапорту и Ивану Глобину; дело № 1506 – к купцам Эммануилу Кумани, поверенному М. Вальяно, И. Глобину, А. Сфаэлло, А. Мусури, И. Даллапорту и к таможенным чиновникам П. Айканову, Н. Кузовлеву, Василию Новикову; дело 1507 – к Михаилу Вураки и Михаилу Николаеву; дело № 1508 содержит решения суда: первое от 12 февраля и 13 марта 1885 г. и второе от 23 апреля 1886 г., после апелляции Мари Вальяно, а также таможенных чиновников Н. Кузовлева, Петра Петровича Сигаева, М. Липского, И. Зубкова и К. Чуле.

в российской судебной истории».²³ Судебный процесс вели четверо судей и три прокурора. 12 присяжных заседателей должны были вынести вердикт по 1315 обвинениям. Были возбуждены дела против 22 торговцев и торговых служащих (двое из которых – Федор Борисович Кумбас и Михаил Дарджентас – бежали за границу), 18 сотрудников таможни Таганрога (см. Приложение). 38 обвиняемых защищали, по крайней мере, десять лучших юристов юга Российской империи.²⁴ Было понятно, что подобное судебное разбирательство получит широкую огласку в прессе. Все происходящее на суде красноречиво описывает корреспондент «Московских ведомостей»: «По занятию мест присяжными заседателями, председатель объявил заседание открытым и распорядился о вводе подсудимых. Толпа этих последних разделена на две группы, из коих в состав первой вошли бывшие члены таможни, в числе 18 человек, другую составили представители таганрогского коммерческого мира, в числе 19 человек. Сообразно такому разделению размещены они и в зале суда: чиновники заняли две скамьи направо от входа, частные лица – такие же три скамьи налево. Защитники занимают скамьи впереди своих клиентов; перед одною из групп защитников помещаются эксперты – учителя чистописания и таможенные чиновники. Здесь же помещается и представитель Министерства финансов».²⁵

Суд по делу о Таганрогской таможне.
Источник: «Судебно-юридическая газета»,
№15 от 16 ноября 2009 г.
(http://sug.kiev.ua/articles.php?id_article_641,
доступно 6 февраля 2011 г.)

Сведения, полученные на допросе должностных лиц таможни, инспекторов по досмотру судов и складских помещений доказали ущерб, вызванной целой серией мошенничеств, совершенных ещё до 1881 г. Благодаря рассмотрению документов 1878–1880 гг. было выявлено большое количество случаев беспошлинного ввоза товаров. Показания более чем двадцати инспекторов и некоторых перевозчиков выявили общие схемы уклонения от уплаты пошлины за часть товаров:²⁶

1) товары ввозились контрабандным путем через порт, минуя склады, чтобы избежать таможенного контроля;

²³ Анатолий Федорович Кони: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа с 17.12.2008: / <http://www.pravoteka.ru/lib/raznoe/0002>. Анатолий Федорович Кони, известный юрист, судья, член Апелляционного суда в Петербурге; давал в Уголовном кассационном департаменте Правительствующего Сената в Санкт-Петербурге заключение по делу М. Вальяно.

²⁴ Судебная хроника. Дело о злоупотреблениях в Таганрогской таможне // Московские ведомости. – 1885. – № 47 (17 февраля).

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

2) перевозка товаров на склады порта проходила по поддельным документам или документам, использованным ранее;

3) контрабандные товары хранились на складе и вывозились оттуда без ведома таможенного инспектора под предлогом организации ночных работ, что было отступлением от принятых правил;

4) во время проверки товары учитывались в меньшем количестве, чем на самом деле, и отпускались по поддельным документам.

Из показаний стало известно, что с 1878 по 1881 г. начальник таможни с другими служащими, ответственными за проверку грузов, складов и судов, тесно сотрудничали как минимум с двадцатью торговцами и торговыми агентами города. Инспектор Н. Кузовлев создал «тайную» книгу учета входящих грузов. Другие таможенные служащие закрывали глаза на происходящее, получая за свое молчание деньги. Таможенные чиновники, помогавшие уклониться от уплаты налогов, получали от торговцев от 10% до 40% стоимости невыплаченной пошлины и делили эти суммы между собой поровну.²⁷ На протяжении 1881 г. таможенники присвоили 10 000 рублей.²⁸

Используя изъятые на таможне и из торговых учреждений документы, суд попытался оценить размеры мошенничества: определить, сколько всего грузов прибыло в порт, и насколько эти данные были занижены таможенниками. Масштабы проверок впечатляют. Все данные были тщательно проверены и систематизированы экспертной комиссией. В архивных делах хранятся подробные доклады экспертов.²⁹ Экспертная комиссия состояла из работников таможенных служб Севастополя и Одессы, которые проверяли документы и данные об импорте товаров на таможне Таганрога и сравнивали со сведениями о поставке товаров в Таганрог из иностранных портов, полученными из министерства иностранных дел. Это делалось для определения количества товаров, ввозимых без пошлины, и выявления каждого сотрудника таможни Таганрога, замешанного в этом деле. Сравнивали накладные грузов, документы, подтверждающие вес товаров с записями в складских книгах, согласно которым привезенное упаковывалось в мешки, бочки и ящики. Пришлось также выяснять, какого размера была тара, например, для масла, вина, сушеного инжира, изюма или рожков. Определяли и тип морских перевозок в зависимости от места отплытия судна (например, из Греции, Франции или Британии). Это была довольно утомительная и сложная работа: вес грузов никогда не был одним и тем же на месте погрузки и разгрузки и мог отличаться в зависимости от разных условий, например, погоды или времени пребывания на борту, на 4-5%.

В приведенной ниже таблице (Табл. 1) можно увидеть процент преднамеренного занижения указываемого количества некоторых товаров, ввозимых

²⁷ Судебная хроника. Дело о злоупотреблениях в Таганрогской таможне // Киевлянин. – 1885. – № 37 (14 февраля).

²⁸ Там же.

²⁹ ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1506. – Л. 228-229, 258-281.

Вальяно, по данным экспертной комиссии. Специалисты выявили нарушения, но гораздо меньшие, чем ожидалось. Да, обнаружилось, что «царь Приазовья»³⁰, будучи в сговоре с таможенниками, обкрадывал государство, занижая различными способами (например, уменьшая объем при расфасовке по бочкам и мешкам) количество ввозимых товаров.³¹ Однако создается впечатление, что среди торговцев и таможенников существовали некие неписанные правила относительно допустимых размеров воровства и мошенничества. Ущерб, причиненный указанными мошенничествами, как следует из данных таблицы, колеблется в фиксированных рамках – около 4–5%.

Несмотря на громкие заявления о контрабанде в особо крупных размерах, о вопиющих хищениях тысяч тонн грузов и причиненном «акулой Юга» ущербе на миллионы рублей, следствию удалось достоверно установить лишь уклонение от ввозной пошлины на несколько десятков бочек масла и несколько сотен мешков рожков. За десятилетний период, с 1872 по 1881 г., рассматриваемый экспертной комиссией, размер уклонения от уплаты налогов, в котором М. Вальяно, в конце концов, признали виновным, составил около 65 573 руб.³² Данная сумма была мизерной для предпринимателя, который, согласно показаниям свидетелей, имел в обороте сотни тысяч тонн экспортного зерна, выдавал в год кредитов различным торговцам на сумму до 20 млн. руб. и был владельцем имущества, оцениваемого от 50 до 150 млн. руб.³³

Табл. 1. Выводы экспертов о разнице между реальным и заявленным весом товаров, которые Мари Вальяно ввозил в порт Таганрога

Годы	Груз	Вес брутто, пуды*	Разница заявленного веса, пуды*	Процент уклонения от таможенных выплат
1872	Масло, 168 бочек	6 963	349	4,00%
1872	Масло, 286 бочек	12 046	549	4,50%
1873	Рожки	10 443	510	4,80%

* 1 пуд = 16,38 кг

Источник: ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1506 «Доклады экспертов». – Л. 228–229.

Несмотря на то, что следствию не удалось доказать факты мошенничества более чем на 4–5% от веса груза, судебный прокурор А.А. Башкирев был решительно настроен против М. Вальяно: «...Вальяно отдает приказания и советы не только по лично его касающимся делам, но и принимает на себя хлопоты по делам других. Рука его видна во многих делах, многое совершено лишь по его личным распоряжениям и потому, на нем должна лежать главная ответственность... При его только содействии контрабандная торговля, существовавшая в

³⁰ Μεταξάς-Λασκαράτος Σ. Εμποροπροξενικό κατάδιωγμοί. – Αθήνα, 1882. – Σ. 15, 51.

³¹ ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Д. 1505. – Л. 140.

³² ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1508. – Л. 19.

³³ Судебная хроника. Дело о злоупотреблениях в Таганрогской таможне // Московские ведомости. – 1885. – № 47 (17 февраля).

Таганроге, получила правильную и прочную организацию: таганрогские контрабандисты имели агентов не только в Таганроге, но и во многих других городах».³⁴ Ревизионной комиссии не удалось найти серьезных нарушений в уплате налогов, и основное обвинение против М. Вальяно было сосредоточено на его соучастии в подделке и подписании заведомо сфальсифицированных документов – уголовное преступление, за которое предусматривались ссылка, конфискация имущества и лишение всех гражданских прав.

Харьковский суд вынес решение по делу 10 марта 1885 г. Из 37 обвиняемых 25 (11 сотрудников таможи, 14 купцов и торговых служащих) были оправданы. Виновными были признаны остальные 12, из которых шесть таможенных служащих за подлог и коррупцию были лишены гражданских прав и сосланы в Сибирь – в Тобольск или Томск. Шесть торговцев были признаны виновными: Мари Вальяно, Андонис Сфаэллос, Андрей Мусулис, Иван Глобин, Михаил Векслер и Ставрос Караянис (см. Приложение).

Самое суровое наказание было наложено на Мари Вальяно. Он был признан виновным: а) в получении товаров без уплаты пошлины посредством соглашения с сотрудниками таможенных органов с определением взыскания штрафа в размере 724 344 руб.³⁵ (цена контрабанды товаров и пятикратный размер невыплаченных таможенных пошлин) и б) в соучастии в подделке официальных документов, – за что предусматривалось наказание в виде лишения гражданских прав, конфискации всего имущества и ссылки в Сибирь.

Через месяц, 11 апреля 1885 г., Мари Вальяно обжаловал решение Харьковской судебной палаты и обратился в кассационный суд С.-Петербурга с прошением об отмене наказания. 17 октября 1885 г. Верховный кассационный суд Петербурга аннулировал решение Харьковской судебной палаты. В апреле 1886 г. Харьковская судебная палата снова взяла на рассмотрение дело М. Вальяно. И уже 23 апреля 1886 г. Обвинение против Мари Вальяно в соучастии в подделке документов было снято, а наказание в виде ссылки, лишения политических прав и конфискации имущества – отменено.³⁶ Наложённый по первому обвинению штраф был уменьшен с 724 344 до 327 866 руб. Эта сумма включала в себя лишь пятикратную таможенную пошлину и вместе с дополнительными выплатами составила в общей сложности 396 478 рублей.³⁷

³⁴ Южный край. – 1885. – № 1440 (1 марта).

³⁵ См.: ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1504., – Л. 151, 153 – о первом приговоре Мари Вальяно, вынесенном Харьковской судебной палатой, об исполнении приговора от 25 мая 1885 г. и о втором приговоре, вынесенном 23 апреля 1886 г., после апелляции. Также см.: ЦГИАУК, – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1508. – Л. 18, 19 о решении суда от 12 февраля – 13 марта 1885 г. об уплате Вальяно штрафа в размере 724 344 руб. и от 23 апреля 1886 г. о взыскании с него штрафа в сумме 327 866 руб., а с учетом дополнительных расходов – 396 478 руб.

³⁶ ЦГИАУК. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1504. – Л. 328-332, 346 – о снятии запрета, наложенного на его имущество.

³⁷ Там же. – Л. 19. О заключении относительно уменьшения взыскания см.: «Анатолий Федорович Кони», часть 6.

Этот окончательный приговор по делу стал торжеством блестящего адвоката А.Я. Пассовера (1837–1910), который с самого начала процесса представлял интересы Мари Вальяно. Александр Яковлевич Пассовер родился в Одессе, в еврейской семье. Сын врачей, в 1867 г. Он окончил Юридический факультет Московского университета и продолжил свое обучение за границей. После возвращения работал в Министерстве юстиции и был секретарем Судебной палаты Москвы. Выйдя в отставку, в 1871 г. А.Я. Пассовер переехал в Одессу и стал адвокатом, специалистом в области гражданского права, быстро заняв видное место среди лучших юристов страны.³⁸ Он принадлежал к поколению адвокатов, которое сформировалось после судебной реформы 1864 г., модернизовавшей российскую систему правосудия по европейским стандартам, в частности, по французской системе, создавшей новый уголовный кодекс и упрощенную систему гражданского и уголовного судопроизводства. Судебный процесс стал гласным и состязательным.³⁹ Новая судебная система предусматривала институт *адвокатуры* – первое по-настоящему независимое и самоуправляемое профессиональное объединение в России.⁴⁰ Профессия адвоката стала популярной и привлекала ярчайшие умы русской интеллигенции. Модернизация судебной системы после 1864 г. Показала, что судебные залы могут стать местом борьбы за справедливость и защиты гражданских прав, а адвокаты – защитниками современного общества. Наиболее красноречивые адвокаты славились своей риторикой. Освещению судебных разбирательств уделялось много внимания в прессе, причем без особой цензуры.⁴¹

А.Я. Пассовер принадлежал к поколению адвокатов, вписавших свою страницу в историю российской юриспруденции. Его позиция в ходе судебного разбирательства дела о Таганрогской таможене, его доводы в защиту М. Вальяно стали легендой в юридических кругах, а высказывания на судебных заседаниях – классическими.⁴² Опираясь на глубокие знания гражданского и уголовного законодательства Российской империи, А.Я. Пассовер в короткой блестящей речи не оставил камня на камне от обвинительного заключения и доказал, что Мари Вальяно не подлежит уголовной ответственности.

³⁸ Емец С. Мемориал одесских присяжных поверенных // Вестник Одесской адвокатуры. – № 2. – 2008: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа с 16.03.2010: <http://yemets.com.ua/articles/etc/74.php>. О способностях А. Пассовера как руководителя, упоминает Самуэль Кучеров (Kucherov S. Courts, Lawyers and Trials under the Last Three Tsars. – New York: Praeger, 1953. – P. 141-145).

³⁹ О реформах см.: Lincoln W.B. The great reforms: autocracy, bureaucracy, and the politics of change in imperial Russia. – DeKalb: Northern Illinois University Press, 1990.

⁴⁰ Pomeranz W. Profession or Estate? The Case of the Russian Pre-Revolutionary 'Advokatura' // The Slavonic and East European Review. – Т. 77. – Vol. 2. – April 1999. – P. 240-268.

⁴¹ Kucherov S. Courts, Lawyers...; Seton-Watson V. Hugh. The Decline of Imperial Russia. – London, Methuen & Co, 1964 (repr.). – P. 51-52.; Pomeranz W. Profession or Estate?

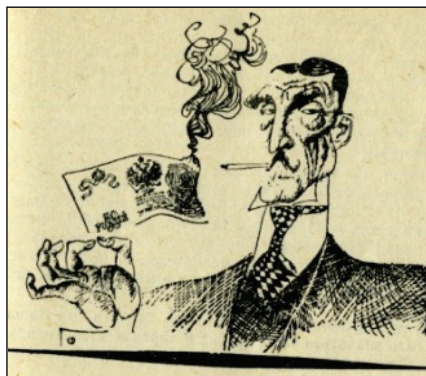
⁴² Емец С. Указ. соч.

Обращаясь к прокурору с ироничной ответной репликой, он рассчитал точную стоимость его слов на основе размера месячной зарплаты прокурора, произнеся знаменитую фразу, ставшей крылатой в среде юристов: «Грош цена слову прокурора».⁴³ И хотя Харьковская судебная палата приняла точку зрения прокурора, семь месяцев спустя апелляционный суд полностью согласился с доводами защиты и аннулировал уголовные и гражданские обвинения в отношении М. Вальяно.

Оправдательный приговор стал триумфом и самого «господина Маракиса», как его называли в греческих деловых кругах. М. Вальяно поразил своей невозмутимостью всех присутствовавших на судебном процессе и вышел из конфликта с властями победителем.⁴⁴ Последние десять лет жизни Мари Вальяно провел в Таганроге, и оставил после смерти огромное состояние сыновьям, живущим в Лондоне и Париже.

С момента ареста Мари Вальяно, управление делами компании «Братья Вальяно» перешло к Панагису Вальяно в Лондоне. Дела в России официально принял племянник Мари Вальяно – Михаил, сын брата Спиридона. Михаил Вальяно работал в компании с 1878 г. И жил в Ростове-на-Дону в течение, по крайней мере, тридцати лет.⁴⁵ По данным документов российских архивов, в 1899 г. Михаил Вальяно экспортировал зерновых на сумму более 10 млн. рублей и был владельцем собственности в Ростове-на-Дону и Нахичевани, а также шахт в районе Таганрога.

Кем же был, в конечном счете, «мультимиллионер господин Маракис»? Великим обманщиком или великим предпринимателем? Или, может быть, и тем и другим одновременно? И, может быть, нет смысла искать этический и неэтический аспекты капитала, «хорошее» и «плохое» в международных компаниях, от которых зависит социально-экономическое развитие целых регионов. Предубеждение к богатству выдающихся предпринимателей второй половины XIX в. существовало в то время не только в Российской империи, но и в такой высокоразвитой Соединенных Штатах Америки, где богатство является всеобщим идолом. Именно там и тогда вошел в употребление термин «бароны-разбойники» (Robber barons) для характеристики предпринимателей, банкиров и промышленников, которые

«Мультимиллионер господин Маракис».

В постсталинском Советском Союзе карикатура выражала стереотип богача, который раскуривает сигару горячей купюрой.

Опубликовано в Н.: Званцев С. – Дело Вальяно. – 1959.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Государственный архив Ростовской области (ГАРО). – Ф. 301. – Оп. 8. – Д. 1558.

⁴⁵ Там же.

сколотили колоссальные состояния. Эти люди имели решающее значение для экономического развития страны, в которой разворачивалась их деятельность, и до сих пор являются «старыми деньгами» (old money) Америки. Яркими примерами «баронов-разбойников» были Дж. П. Морган (банки и сталелитейная промышленность), Дж. Д. Рокфеллер (нефтеперерабатывающая промышленность – компания «Standard Oil»), Корнелиус Вандербильт (сеть железных дорог), Эндрю Карнеги (сталелитейная промышленность).⁴⁶ Под стать «баронам-разбойникам» был и зерноторговец, банкир и судовладелец «мультимиллионер господин Маракис», которого в Российской империи сравнивали с Ротшильдами. Он сотрудничал с крупнейшими еврейскими домами, чьи интересы касались зерноторговли в бассейне Черного моря – Дрейфусами, Нойфельдами и Медлями, в то время как его брат, «миллиардер господин Панагис», сотрудничал в лондонском Сити с Ротшильдами, Барингсами, Шредерами. Не будем забывать, что индустриализация Юга Российской империи находилась либо в руках иностранных предпринимателей, либо под контролем представителей этнических меньшинств. Например, Конгрессом нефтедобывающей промышленности Каспия, созданным в 1884 г., управляли три крупные фирмы, во главе которых стояли шведы Нобели, евреи Ротшильды и армяне Мандашевы.⁴⁷

Мари Вальяно, прежде всего, был выдающимся человеком своего времени, отмеченный большими управленческими и торговыми талантами. Он нашел им приложение в Российской империи, максимально используя свои умения и не упуская представлявшихся возможностей для обогащения. Современники свидетельствовали о том, что его предпринимательская деятельность как внутри, так и за пределами Российской империи отличалась трудолюбием, большой мерой бескорыстия, последовательностью и принципиальностью, даже если дело касалось «своих». Его торговые, финансовые и судоходные компании были ориентированы преимущественно на развитие коммерческих сетей, основанных на доверии между партнерами, работающими как в Российской империи, так и за границей.⁴⁸

⁴⁶ Термин изначально использовался для описания немецких феодалов, которые незаконно вносили огромные суммы с судов за следование по Рейну. О «баронах-разбойниках» Америки см.: Morris Ch.R. The Tycoons. – New York: Times Books, 2005; Landes D.S. Dynasties. Fortunes and Misfortunes of the World's Great Family Businesses. – London: Penguin Books, 2006. Также см.: Chandler A.D. The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business. – Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press, 1999. В своей книге А. Чандлер выступает против этого термина.

⁴⁷ Seton-Watson V. H. The Decline of Imperial Russia. – P. 117-18.

⁴⁸ Об ионической предпринимательской сети, центром которой был торговый дом братьев Вальяно, см.: Χαρλαύτη Τζ. Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19^{ος}–20^{ος} αι. – Αθήνα: Νεφέλη, 2001. – Гл. 4. Более подробный анализ фирмы Вальяно см.: Χαρλαύτη Τζ. Μεγιστάνες του Ιονίου: Ο οίκος των Αδελφών Βαλλιάνου] // Ιόνιος λόγος. – Κέρκυρα, 2007. – Τ. 1. – Σ. 303-346.

Изучив архивные материалы, мы с уверенностью можем сказать, что среди зарубежных деловых партнеров (в основном, греков в Греческом королевстве и западноевропейских портах) Мари Вальяно пользовался уважением и абсолютным доверием.⁴⁹ С 1850 по 1880 г. он являлся главой международного торгового дома, вознесшего трех братьев к вершинам богатства. Российские коллеги также уважали М. Вальяно. На региональном уровне он наладил тесные связи с донскими казаками, которые считали возможным доверять только ему, продавая производимое ими зерно. Кроме того, на доверии и добросовестности основывалась его предпринимательская деятельность в самом Таганроге: «У нас нет купца, который не кредитовался бы у Вальяно. С должниками своими Вальяно обходится всегда миролюбиво, никогда их не притесняет; в случае же несостоятельности кого-либо из них, он скорее простит ему долг, чем обратится к суду. Так, он простил сотысячный долг несостоятельному купцу Тихонову, помог крупной суммой Глобину и многим другим».⁵⁰

На местном уровне Мари Вальяно имел тесные связи во всем регионе. Свидетельства на суде не подтвердили факты мошенничества против других купцов, но выявили размах его коммерческой сети, раскинувшейся по всему Приазовью. На государственном уровне экономическая мощь Мари Вальяно обусловила близкие отношения с финансовой и политической элитой Российской империи. В 1871 г. Мари Вальяно в сотрудничестве с другими греческими и еврейскими предпринимателями создал один из самых успешных банков России того времени – Азовско-Донской коммерческий банк. Разрешение на его деятельность было выдано в Санкт-Петербурге.⁵¹ Компаньоны-евреи, вероятно, и помогли М. Вальяно принять удачное решение и при выборе адвоката.

Финансовая мощь, несомненно, приводит к прочным отношениям с органами государственной власти на всех уровнях. На тех же принципах, на которых был основан его бизнес, М. Вальяно строил отношения с российской государственной властью – будь то служащие таможни или других учреждений. Основой отношений были деньги. Не стоит забывать и то обстоятельство, что греки до 1840 г. имели свои местные органы власти и были освобождены от уплаты налогов.⁵² Будучи одним из первых предпринимателей Приазовья, заложивших основу экспорта зерновых в регионе, Мари Вальяно на протяжении 1820 – 1881 гг. стремился сохранять неизменными

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Симонович С. Показания бывшего приказчика Вальяно (в течение 11 лет) // Киевлянин. – 1885.– № 42 (21 февраля).

⁵¹ Морозан В. Деятельность Азовско-Донского коммерческого банка на Юге России в конце XIX в. // III научные чтения памяти профессора В.И.Бовыкина. Исторический факультет МГУ, 31 января 2007 г. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа с 15.02.2009: http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/01_2007/Morozan.pdf

⁵² ГАРО. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 82. Греческий магистрат в Таганроге был учрежден в 1784 г. и просуществовал до 1839 г.

способы ведения своего дела. Как стало очевидным во время судебного процесса, его «сотрудничество» с российскими государственными служащими было также основано на «доверии» и являлось приемлемым в контексте деловой этики и практики того времени. Способы ведения дел Мари Вальяно не отличались от методов московских купцов-староверов, еврейских и армянских предпринимателей или представителей других этноконфессиональных общин. Согласно исследованиям Томаса Оуэна (Thomas Owen), русские купцы, будучи чрезвычайно честными в отношениях с оптовиками и кредиторами своего круга, могли при этом заниматься мошенничеством, подделкой документов, обвешивать и обмерять, когда дело касалось «иностранцев». Т. Оуэн уверен, что «именно это отношение к тем, кто находится за пределами своего круга, сформировало у широкой общественности мнение, что русские купцы владеют искусством мошенничества испокон веков».⁵³

Триумвират коммерческого дома «Братья Вальяно» в 1880-х гг. был, пожалуй, самым влиятельным семейством греческой диаспоры. Породнившись с семьями Мела, Ралли, Петрокино, Негропонтис, Зарифис, Купас, Амандопуло и Романо, Вальяно имели тесные связи с политиками и королевским двором в Греции.⁵⁴ О.В. Анненский, работавший в архиве секретной службы Российской империи, утверждает, хотя и бездоказательно, что для оправдания М. Вальяно в российском суде потребовалось вмешательство греческого правительства.⁵⁵ Мы не нашли материалов, подтверждающих это, но известно, что 27 мая 1884 г. Панагис Вальяно приехал из Лондона в Афины на встречу с премьер-министром Греции Харилаосом Трикуписом, чтобы передать ему в дар один миллион золотых франков на благотворительные цели в Греции. Харилаос Трикупис предложил вложить эти средства в строительство Национальной библиотеки в Афинах, что и было сделано.⁵⁶ Панагис Вальяно передал названную сумму греческому правительству за четыре месяца до судебного разбирательства в России.⁵⁷ Была ли связь между этими событиями? Мы можем только строить предположения.

⁵³ Owen Th.C. Entrepreneurship and the structure of the enterprise in Russia, 1800–1880 // *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*. – Princeton: Princeton University Press, 1983. – P. 60.

⁵⁴ Μτελοούσοβα Λ. Το Γένος των Πετροκόκκινων. Περίοδος της Οδησού 19ος – αρχές 20ου αιώνα. – Χίος: Αλφα πι, 2007.

⁵⁵ ЦГИАУК. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Д. 1504. – Л. 328–332, 346.

⁵⁶ Φλεριανού Αι. Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του. – Αθήνα, 1999. – Τ. 1. – Σ. 77, 83. Королевский указ от 19 августа 1884 г. постановил, что на площади Панепистимиу на средства братьев Вальяно будет построено здание Национальной библиотеки. Строительство здания окончено в 1903 г.

⁵⁷ Письмо Панагиса Вальяно к Харилаосу Трикупису (15/27 сентября 1884 г.), в котором сообщается о денежном пожертвовании Хариласо Трикупис в размере 1 000 000 франков (Ф. Харилаос Трикупис. – Д.7, Т. 7. – Переписка греков и иностранцев.1882–1884 гг. – Д. 7/166).

Будучи одной из ключевых фигур в деловых кругах России, Мари Вальяно, однако, принадлежал к тем предпринимателям, которые всегда оставались «чужаками» в принявшей их стране. Он принадлежал к тем международным предпринимателям, которые работали ради прибыли, независимо от национальных границ и интересов, и, несмотря на то, что проживали на одном месте, оставались там «чужеродным телом». Он был одним из тех международных капиталистов, которые в эпоху объединения рынков образовывали международную элиту, принадлежность к которой, тем не менее, не избавляла их от правительственных преследований и обвинений в злоупотреблениях, согласно существующим политическим и экономическим порядкам в стране их пребывания. Случай Мари Вальяно, который был обвинён в России в уклонении от уплаты налогов, осужден, а позже, по сути, оправдан, очень похож на истории греческих мультимиллионеров-международных предпринимателей середины XX века. В 1954-1956 гг. Аристотель Онассис, Ставрос Ниархос и Манолис Кулукундис по ряду причин политического и экономического характера обвинялись правительством США в уклонении от уплаты налогов.⁵⁸ Аристотель Онассис был единственным, кто предстал перед государственным правосудием в сенсационном судебном разбирательстве в США через семьдесят лет после громкого дела Мари Вальяно. Исключительный интерес в подобных случаях представляют два аспекта решения проблемы выживания предпринимателей: во-первых, успешное использование знания внутреннего законодательного пространства предпринимательской среды, в которой они действуют, и, во-вторых, активизация внутренних и внешних политико-экономических связей за счет широты экономических возможностей.

Приложение

Обвиняемые в судебном процессе по делу о Таганрогской таможне, 1885–1886 гг.⁵⁹

Обвиняемые	Адвокат	Вердикт Харьковской судебной палаты	Окончательный вердикт или отмена решения
1. Таможенные служащие			
1. Айканов Порфирий	заведующий складом	П. Андреевский	Виновен
2. Апостолов	кассир таможни		Невиновен
3. Бабенко	корабельный инспектор		Невиновен

⁵⁸ Harlaftis G. Greek Shipowners and Greece, 1945-1975: From Separate Development to Mutual Interdependence. – London, Athlone Press, 1993.

⁵⁹ На данном этапе исследования в распоряжении автора нет полных данных обо всех обвиняемых по делу о таганрогской таможне.

Обвиняемые	Адвокат	Вердикт Харьковской судебной палаты	Окончательный вердикт или отмена решения
4. Зубков Иван русский, помощник заведующего складом		Виновен	
5. Колеников инспектор грузов		Невиновен	
6. Кузовлев Николай Гаврилович корабельный инспектор	Клопов	Виновен	
7. Лаврентьев инспектор грузов		Невиновен	
8. Липский Максим заведующий складом		Виновен	
9. Лоидис помощник корабельного инспектора		Невиновен	
10. Михайлов помощник корабельного инспектора		Виновен	
11. Никитенко русский, управляющий таможней	Н. Карабчев- ский	Невиновен	
12. Новиков Василий инспектор грузов		Невиновен	
13. Паули помощник корабельного инспектора		Невиновен	
14. Поляков помощник корабельного инспектора		Невиновен	
15. Рощин помощник корабельного инспектора		Невиновен	
16. Сигаев инспектор			
17. Ходаковский бухгалтер	Н. Карабчев- ский	Невиновен	
18. Чуле Константин служащий таможни		Виновен	

Обвиняемые	Адвокат	Вердикт Харьковской судебной палаты	Окончательный вердикт или отмена решения	
2. Торговцы и торговые служащие				
1. Борисов Фёдор	консул Германии, ⁶⁰ из греков		Сбежал в Грецию	
2. Вальяно Мари	торговец, почетный гражданин, из греков	А. Пассовер	Виновен: наказание 1) за подделку документов ссылка в Тобольск и лишение гражданских прав; 2) за провоз товаров без оплаты пошлины штраф 724 344 руб.	Невиновен в подделке, виновен в уклонении от уплаты налогов. Наказание – штраф 396 478 руб.
3. Векслер Михаил	торговец	Стойкин	Виновен: наказание штраф 100000 руб.	Виновен. Наказание: штраф 23 225рублей
4. Вуракис Михаил	торговец, из греков		Виновен: наказание штраф 252775 руб. золотом 130858 руб. кредитными умер в 1885г.	
5. Гизис Сократ	торговец, из греков	Матто	Виновен	Невиновен
6. Глобин Иван	торговец	Ф. Плевако	Виновен: наказание штраф 300000 руб. умер в 1885г.	
7. Гойланд Готтфрид		Клопов		

⁶⁰ Южный край. – 1885. – № 1442 (3 (15) марта).

Обвиняемые		Адвокат	Вердикт Харьковской судебной палаты	Окончательный вердикт или отмена решения
8. Григорьев Савва	торговый служащий, доверенный И. Глобина и М. Дарджентаса, из греков	Ф. Плевако	Невиновен	
9. Дарджентас Михаил Ангел	торговец, из греков		Сбежал в Грецию (на Сандорин)	
10. Караяннис Ставр	торговец, из греков	Пеняков	Виновен: наказание штраф 100000 руб.	
11. Кильбах Отто	торговый служащий, доверенный Ф. Кумба			
12. Кондо Павел	торговый служащий, доверенный М. Вальяно, из греков		Невиновен	
13. Лупи Антон			Виновен	Невиновен
14. Мусурис Андрей	торговец, из греков	Ф. Плевако	Виновен: штраф 300000 руб.	
15. Мусурис Андрей	торговый служащий, доверенный А. Мусури, из греков	Ф. Плевако	Виновен: штраф 172079 руб. золотом 161732 руб. кредитными	
16. Николаев Михаил	торговый служащий, доверенный Дорсенто, С. Караянниса и П. Сакелариди, из греков		Невиновен	
17. Пападопулос Николай	торговый служащий доверенный А. Сфаэлло, из греков		Невиновен	

Обвиняемые	Адвокат	Вердикт Харьковской судебной палаты	Окончательный вердикт или отмена решения
18. Писани Иван торговец, консул Испании, испанец		Невиновен	
19. Сакеларидис Панайот торговец, из греков		Невиновен	
20. Синоди-Попов Семен торговец, из греков		Виновен	
21. Сфаэлло Антон торговец, из греков	П. Александров	Виновен: наказание штраф 159542 руб. золотом 156861 руб. кредитными	
22. Сфаэлло Константин торговый служащий, доверенный А. Сфаэлло, из греков		Невиновен	

Источники: Центральный Государственный исторический архив Украины. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Д. 1504-1508; Южный Край. – 1885. – 6 (18) февраля; Южный Край. – 1885. – 7 (19) марта. Русские Ведомости. – 1885. – 13–20 марта.

Анотація

Дзеліна Харлафті. У конфронтації з урядом Росії: Марі Вальяно, великі грецькі зерноторговці та судовий розгляд справи щодо Таганрозької митниці у 1881–1886 роках.

Дослідження є спробою розкрити тему протистояння крупних грецьких торговців Таганрога на чолі з Марі Вальяно та російського уряду, результатом чого став широко відомий судовий розгляд справи митних властей регіону. Упродовж 1885–1886 рр. до «найбільшого суду всіх часів» були притягнені десятки обвинувачених – головно, грецькі торговці, посадові особи порту та митниці Таганрога, серед котрих саме Марі Вальяно був найважливішою особою.

Троє братів Вальяно – Марі, Панагі та Андреа – були засновниками найбільших торгових домів грецької діаспори другої половини XIX ст., головної компанії широкої грецької мережі, яка здійснювала перевозку зерна з берегів Чорного моря до Східної Європи. У цей період чорноморські портові міста стали головними воротами експорту зерна у світі. Приазов'я, з найбільшим портом у Таганрозі, було другим за значенням експортним регіоном. Старший з братів, Марі Вальяно (двоє інших проживали в Лондоні та Марселі), облаштувався у

Таганрозі у 1820-х рр. 1881 р. його було звинувачено у злочинній діяльності проти Російської імперії: ухилянні від сплати податків, підробці документів та хабарництві, – та ув'язнено, але було звільнено під заставу. За рішенням суду 1885 р. Марі Вальяно був визнаний винним у підробці документів та присуджений до сплати штрафу і заслання в Тобольськ. За апеляцією Вальяно до Касаційного суду в Санкт-Петербурзі рішення Харківського суду було анульоване, обвинувачення у підробці документів зняте, зменшено суму штрафу.

Аналіз можливих причин звинувачень, висунутих російським урядом проти греків 1881 р., уможлиблює висновок, що цей судовий процес був згубним приниженням грецьких торговців і призвів до спаду економічного життя Таганрогу впродовж наступного десятиліття. Залишається спірним питанням справжня мета процесу: боротьба з корупцією серед державних посадових осіб чи боротьба проти експлуатації російського народу «іноземцями», розпалювання ксенофобії та підтримка ідей «очищення» і «націоналізму», характерні для російської політики за часів Олександра II?

У дослідженні також поданий аналіз впливу згаданого суду на російську громадську думку. У країні, де лише зароджувалася буржуазія, Марі Вальяно було перетворено на зразок корумпованого мільонера – представника крупної буржуазії, втілення «барона-розбійника», жорстокого контрабандиста та злодія. На прикладі його життя створювалися сатиричні статті, романи, театральні вистави.

Праця ґрунтується на нових дослідженнях матеріалів з фондів державних архівів Києва, Ростова-на-Дону, Греції, Великобританії, а також тогочасних російських газет та літературних творів.

Ключові слова: судовий процес, боротьба з корупцією, ксенофобія, громадська думка, російська політика

Анотація

Тзеліна Харлафти. В конфронтації с правительством России: Мари Вальяно, крупные греческие зерноторговцы и судебное разбирательство дела о Таганрогской таможне в 1881–1886 годах.

Исследование является попыткой раскрыть тему противостояния крупных греческих торговцев Таганрога во главе с Мари Вальяно и российского правительства, результатом чего стало широко известное судебное разбирательство дела таможенных властей региона. В течении 1885–1886 гг. к «крупнейшему суду всех времен» были привлечены десятки обвиняемых – главным образом, греческие торговцы, должностные лица порта и таможни Таганрога, среди которых, безусловно, именно Мари Вальяно был самым важным лицом.

Трое братьев Вальяно – Мари, Панаги и Андреа – являлись основателями крупнейших торговых домов греческой диаспоры второй половины XIX в., главной компании обширной греческой водной сети, осуществлявшей перевозку зерна с берегов Черного моря в Восточную Европу. В этот период черноморские портовые города стали главными воротами экспорта зерна в мире. Приазовье, с крупнейшим портом в Таганроге, было вторым по значению экспортным

регионом. Старший из братьев, Мари Вальяно (двое других проживали в Лондоне и Марселе), обосновался в Таганроге в 1820-х гг. В 1881 г. он был обвинен в преступной деятельности против Российской империи: уклонении от уплаты налогов, подделке документов, взяточничестве, – и заключен в тюрьму, но освобожден под залог. По решению суда 1885 г. Мари Вальяно был признан виновным в подделке документов и приговорен к выплате штрафа и ссылке в Тобольск. По апелляции Вальяно в Кассационный суд в Санкт-Петербурге решение Харьковского суда было аннулировано, обвинение в подделке документов снято, уменьшена сумма штрафа.

Анализ возможных причин обвинений, выдвинутых российским правительством против греков в 1881 г. дает возможность заключить, что этот судебный процесс был пагубным унижением греческих торговцев и привел к спаду экономической жизни Таганрога на протяжении последующего десятилетия. Остается спорным вопросом истинная цель процесса: борьба с коррупцией среди государственных должностных лиц или борьба против эксплуатации русского народа «иностранцами», разжигание ксенофобии и поддержка идей «очищения» и «национализма», характерные для российской политики времен Александра II?

В исследовании также дан анализ влияния вышеупомянутого суда на российское общественное мнение. В стране, где только зарождалась буржуазия, Мари Вальяно превратили в образчик коррумпированного миллионера – представителя крупной буржуазии, воплощение «барона-разбойника», жестокого контрабандиста и злодея. На примере его жизни создавались сатирические статьи, романы, осуществлялись театральные постановки.

Данная работа базируется на новых исследованиях материалов из фондов государственных архивов Киева, Ростова-на-Дону, Греции, Великобритании, а также российских газет и литературных произведений того времени.

Ключевые слова: судебный процесс, борьба с коррупцией, ксенофобия, общественное мнение, российская политика.

Summary

Gelina Harlaftis. Confronting the Russian Government: Mari Vagliano, the Big Greek Grain Merchants and the Trial of the Taganrog Customs, 1881–1886.

The aim of the paper is to reveal the confrontation of Greek big merchants, headed by Mari Vagliano, with the Russian Government that led to the famous Trial of the Taganrog Customs. In 1885–1886, the «biggest Trial of all times», took place in which thirty-eight persons were accused, mainly Greek merchants and Taganrog port and Customs officials; but it was evident that Mari Vagliano was the big «fish» that was mainly sought.

The three Vagliano Brothers, – Mari, Panagi and Andreawere the founders of one of the largest Greek diaspora trading houses in the second half of the 19th century, a nodal company of the extensive maritime network of the Greeks that carried grain from the Black Sea to western Europe. One has to take under consideration that during this period the Black Sea port-cities rose as world's most important gateways for grain

exports. The area of the Azov Sea, with the leading port of Taganrog was the second most important export region after Odesa in the Black Sea region.

Mari Vagliano, the eldest of the three brothers – the other two brothers were based in London and Marseilles – was established in Taganrog since the 1820s. In 1881 he was accused for tax evasion, forgery and bribery against the Russian State and was put to prison. In the trial that took place in 1885 he was found guilty for forgery and was sentenced to exile to Tobolsk and was charged a fine of 724,000 rubles. He appealed immediately to the Court of Cassation in St. Petersburg and won the case; the Court annulled the first Kharkov decision. The Court in Kharkov had to reexamine his case and found him innocent of forgery and charged him a fine of 396.000 rubles.

Why did the Russian Government initiated accusations against the Greeks in 1881? The whole trial meant destructive vilification of the Greek merchants and a decline of Taganrog's economic life that continued for at least a decade. Did this Trial have to do with the business system of the ethnic minorities in the frontier markets of Russia in the 19th century? Was it to combat corruption of state officials or was it to combat the exploitation of the Russian people by the «foreigners», to promote xenophobia and support «purification» and «nationalism» at the time of Alexander II? What this paper will also examine will be the impact of this trial to the Russian public opinion. In a country that was just forming its bourgeoisie, Mari Vagliano became the archetype of the corrupt upper bourgeois-millionaire, the symbol of a «robber baron», a ruthless smuggler, a villain. Novels, theatrical plays, satirical articles were written with his life as a model.

The paper is based on entirely new research in the Ukrainian Kiev State Archives, Russian Rostov State Archives, in Greek State Archives, in the British General Archives, in the Russian newspapers and novels of the time.

Keywords: trial, xenophobia, public opinion, prevention of corruption, Russian policy.

ГРЕКИ НЕЖИНА И ТОРГОВОЕ МОРЕХОДСТВО: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ И ИСТОЧНИКИ

Существенный вклад нежинских греков в развитие торговли не только Украины, но и всей Российской империи в целом с конца XVII в. и почти до середины XIX в. давно является общепризнанным¹. Вместе с тем, многие аспекты торгово-экономической деятельности предпринимателей, обладавших столь привлекательным некогда статусом «нежинского грека», остаются неизвестными. В частности, отсутствует подробное описание процесса поступления на внутренние рынки Украины и России ввозимых нежинскими греками заморских товаров, проблематичным представляется воссоздание их полного ассортимента и определение объемов продаж². Одним из наименее изученных вопросов остается и степень участия греков Нежина в морских перевозках и, таким образом, вопрос о том, какую роль сыграли их инициатива и капиталы в создании международных морских транспортных сетей как на севере, так и на юге европейского континента.

На первый взгляд, данная тема может показаться надуманной ввиду очевидной отдаленности Нежина от морских портов и отсутствия в историографии сведений об участии нежинских греков в развитии торгового флота. Тем не менее, предложенная для рассмотрения тема имеет по крайней мере два небезынттересных для нас аспекта. Прежде всего, это посредническое участие в морской торговле нежинских греков, служивших при этом промежуточным звеном в реализации товаров, вывозимых морем из наиболее отдаленных от Нежина мест, например, с Крита, портов Италии и Малой Азии. Иными словами, речь идет о том, что в процессе продвижения на север ряда товаров Средиземноморья греки Нежина выступали в роли последнего звена посредников, осуществляя доставку этих товаров потребителям. Вместе с тем, греки Нежина в этом случае, в основном, бывали лишь скупщиками

¹ См. краткий обзор историографии: Чернухин Е. К. Ніжинське грецьке братство: історіографія та джерела. – К., 1998. – 98 с.

² Попытку подробно описать эту часть деятельности нежинских греков предпринял К. В. Харлампович (1870–1932) в отдельном очерке, изданном, к сожалению, лишь в 1999 г., см.: Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 87–159. См. также: Шеремет В. И. Русско-турецкая торговля и балканские земли (конец XVIII – первая половина XIX в. // Балканские исследования. – Вып. 9. – М., 1984. – С. 74–86.

заморских товаров на вполне привычных для них континентальных рынках, прежде всего Константинополя, куда они добирались сухопутным путем³.

Степень участия нежинских греков в подобных торговых операциях может быть определена путем отслеживания объемов того или иного вида продукции заморского производства по сохранившимся данным об уплате въездных пошлин⁴, а также осуществлении продаж этих товаров в Нежине и других городах Украины и России⁵. Следует отметить, что данный вид участия нежинских греков в развитии морских транспортных путей, по-видимому, был характерен для общины в течении всей истории Нежинского братства вплоть до момента его формальной ликвидации, т.е. около 200 лет, с тем лишь отличием, что с конца XVIII в. закупки заморских товаров могли производиться уже на территории Российской империи в портах Северного Причерноморья.

Основными видами товаров, предполагавших доставку морским путем, были вина, поставляемые регулярно и в больших объемах с Крита, отчасти из Испании, Италии и Кипра, мыло, табак, ладан и ткани из Турции, а также предметы роскоши и изделия итальянского производства, в частности, знаменитые венецианские шелка⁶. Надо полагать, что на ранних этапах становления Братства большая часть таких товаров действительно приобреталась на рынках Константинополя у посредников. Однако нельзя исключить и более прямое участие нежинцев в поставках такого рода продукции. Во всяком случае, ряд записей в реестрах Нежинского братства, определяющих род занятий негоциантов как продажа критского или испанского вина или товаров из Венеции, свидетельствует об их узкой специализации на товарах дальнего заморья⁷. Длительное (более 100 лет) присутствие на Средиземноморских рынках столь крупных оптовых покупателей, каковыми, судя по всему, были нежинские греки, должно было способствовать установлению стабильных торговых связей между различными регионами прежде всего самого Средиземноморья. Здесь следует заметить, что нежинские греки не только закупали средиземноморскую продукцию, но и сами поставляли ряд товаров с территории Украины, а также из северных и восточных районов Московского царства (позднее – Российской империи).

Менее изученным представляется второй аспект затронутой темы, а именно – непосредственное участие нежинских предпринимателей в морских перевозках. Здесь можно выделить два неравных по своей значимости периода:

³ О торговых путях нежинских греков см.: Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 92–97.

⁴ Там же. – С. 103–111.

⁵ Там же. – С. 126–135.

⁶ Там же. – С. 89–91.

⁷ См., например, реестры греков с указанием рода занятий: Харлампович К. В. Нарис VI. Просвітна діяльність ніжинської грецької громади. Соціальна допомога // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 4. – Київ, 2003. – С. 151–161; ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 1092. – Л. 1–19.

первые сто лет греческого торгового присутствия в Нежине, приблизительно до середины 1770-х гг.⁸, и последующее столетие, вплоть до процесса упразднения Греческого магистрата⁹ в 1866–1872 гг. и окончательной утраты греками особого статуса, закрепленного ранее российским законодательством¹⁰.

Первый период характеризуется в основном неблагоприятными условиями для проведения морской торговли, предполагающей личное участие греков Нежина в морских торговых перевозках. Это было обусловлено прежде всего общей геополитической ситуацией в бассейнах Черного и Средиземного морей и неразвитостью самого греческого флота (при всей относительности этого понятия, здесь под таковым подразумевается совокупность торговых судов, владельцами которых были этнические греки¹¹). Сведения об использовании нежинскими греками морских путей в течение этого периода крайне скудны. Тем не менее, известно, что еще в 1694 г. грек Леонтьев прибыл в Крым морским путем, а затем направился через Казикермен, Запорожье и Переволочну в Нежин¹². В 1701 г. другой грек, Астафий Иванов, перевозил товары из Константинополя в Очаков¹³. Есть сведения о

⁸ Большинство историков разделяет мнение о том, что в 70-е годы XVII в. в Нежине уже торговали греческие купцы, хотя вопрос о видах их конкретной деятельности, численности и начале консолидации в «братство» остается открытым.

⁹ Греческий магистрат в Нежине был основан по указу императрицы Екатерины II от 1 сентября 1785 г. (см.: ПСЗРИ. – Т. 22. – № 16250). Критический отзыв о деятельности магистрата был опубликован в 1864 г. под инициалами В. Б. (Виктор Баршевский?): В. Б. Нежинский греческий магистрат // Юридический вестник. – 1863. – № 12 (42). – СПб., 1864. – С. 34–49. Упразднение Греческого магистрата явилось следствием широкомасштабной реорганизации органов местного самоуправления на основании Высочайше утвержденных «Правил об упразднении Магистратов и Судебных Ратуш» от 13 апреля 1866 г. (см.: ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 41. – Ч. 1. – № 43183).

¹⁰ Борьба нежинских греков за сохранение их привилегированного социального статуса началась сразу же после опубликования указа 1866 г. (см.: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4192. – Л. 1–2). Несмотря на все старания, ни одно из их ходатайств не было удовлетворено. Процесс ликвидации Греческого магистрата, а по-существу, Братства, был завершен особым постановлением Правительствующего Сената от 16 января 1872 г. № 1586. Соответствующее распоряжение греки получили из Черниговского губернского правления 21 марта 1872 г. (см.: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4192. – Л. 9–12). Собственность Братства во всех ее формах подлежала передаче городу. Поскольку греки продолжали подавать петиции о восстановлении их привилегий, Сенат и в дальнейшем неоднократно подтверждал силу принятого ранее закона, недопустимость употребления самого выражения «греческое общество» и т.п. Темой «греческого общества» в Нежине после упразднения Магистрата живо интересовался М. Н. Бережков (см.: ИР НБУВ. – Ф. 23. – № 318. – Л. 104).

¹¹ Ср. краткий очерк истории греческого торгового флота XVIII в. в книге: Χαράλαφης Τζ. Ιστορία της Ελληνόκτητης Ναυτιλίας. 19^{ος}–20^{ος} αιώνας. – Αθήνα, 2001. – Σ. 43–82.

¹² Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1: Греки, цыгане, грузины// Труды XII археологического съезда в Харькове, 1902 г. – Т. 2. – Москва, 1905. – С. 279.

¹³ Там же. – С. 291.

морской доставке также для товаров из Центральной Европы. Так, например, известные австрийские косы иногда доставляли по Дунаю до Галаца, а затем по морю в Херсон¹⁴. Таким образом, греки, пусть не часто, но все же прибегали к морскому транспорту.

Начало второго из двух очерченных нами периодов связано с радикальными изменениями в бассейне Черного и Средиземного морей после 1774 г. вследствие заключенного в этом году в деревне Кючук-Кайнарджа мирного договора между Россией и Турцией¹⁵. Именно с этого момента можно ожидать каких-то существенных изменений в отношении греков Нежина к морским путям доставки товаров и к личному участию в морских торговых операциях. Другими факторами, способствовавшими переменам, были накопление торговых капиталов, и, конечно, увеличение численности греческой общины Нежина, вызванной притоком переселенцев. Все это в целом создавало благоприятные условия для реализации новых проектов, каковыми и были морские перевозки. Впрочем, все это произошло не сразу. Данные о пополнении численности Братства не отражают значительного притока новых членов непосредственно после 1774 г. Однако к концу века количество активных предпринимателей по сравнению с переписями 1765 и 1769 гг.¹⁶ увеличивается почти вчетверо: так, в 1782 г. число осевших в городе греков достигает 471, а в 1795 г. – 593¹⁷ человек, что, конечно, отражает общие тенденции в развитии эмиграционных процессов, направленных с Балкан в сторону России¹⁸.

Несмотря на начало перемен, сухопутные пути все еще продолжали оставаться главными в торговой деятельности братчиков. Об этом, в частности, свидетельствует ответ Нежинского братства от 8 мая 1780 г. на запрос наместника Малороссии гр. П. А. Румянцева (1725–1796) о возможности использования «беломорского» (т.е. средиземноморского) морского

¹⁴ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Сочинение действительного статского советника и кавалера Афанасия Шафонского. В Чернигове 1786 года. – К., 1851. – С. 478–479.

¹⁵ Одним из пунктов договора обуславливалось «открытие» Черного моря и беспрепятственный проход судов под флагами государств, не находящихся в состоянии войны с Османской империей, через проливы Босфор и Дарданеллы. См.: Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955. – 368 с.

¹⁶ Харлампович К. В. Нарис VI. – С. 153–160.

¹⁷ Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені. Нарис II. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані // Греки в Ніжині. Зб. статей і матеріалів. – Вип. 2. – К., 2001. – С. 55–59.

¹⁸ Арш Г. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX веков // Советская этнография. – № 3. – М., 1969. – С. 85–95; Его же. Переселение греков в Россию в конце XVIII – начале XIX века / Греки России и Украины / Сост., отв. ред. Ю. В. Иванова. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 16–49.

пути¹⁹. В своем ответе, признавая, что некоторые возят товар из Константинополя, «Беломорских» стран и Анатолии «Белым» и Черным морями²⁰, братчики все же отстаивали преимущества сухопутного пути, ссылаясь, в частности, на отсутствие «ассигурации», т.е. страховки. Для обеспечения же таковой братчики предлагали устроить в портах Черного и «Белого» морей соответствующие «конторы»²¹. Комментируя ответ братчиков, К. Харлампович, опираясь на документы 1780 г., приводит в качестве примера подданного Османской империи Янниса Сугура, который доставил на своем корабле вино, лимонный сок и другие товары из «Белого» моря²². Можно предположить, что морские перевозки были более естественны не для самих нежинских греков, людей вполне «сухопутных» в силу различных обстоятельств, а для их торговых партнеров с Архипелага, ведущих иной образ жизни и сызмала привычных к морю.

Как бы там ни было, но морские перевозки на протяжении первых ста лет истории Братства осуществлялись исключительно на страх и риск самих негоциантов и зачастую были намного опаснее сухопутных²³, поскольку в меньшей степени зависели от личных качеств самих купцов и делали их зависимыми от природных явлений и часто ненадежной корабельной команды. Так, один из немногих известных нам случаев морской транспортировки, имевший место в сентябре 1781 г., закончился весьма плачевно. Корабль, нанятый в Херсоне нежинскими греками, затонул у берегов Константинополя. Люди спаслись, но товары были разграблены окрестными жителями. Следствие по жалобе греков тянулось несколько лет и лишь в 1783 году имущество было частично возвращено потерпевшим. К этому времени в устье Дуная потерпел крушение еще один корабль с товарами нежинских греков. На этот раз и товары, и самих купцов захватили некрасовские казаки²⁴.

Ответ братчиков на запрос А. Румянцева свидетельствует, что по крайней мере в 1780 г., в уже существенно изменившихся геополитических условиях, для большинства нежинских греков были все еще характерны скорее отрицательное отношение к использованию морских путей и ориентация на традиционные, проторенные веками пути с Балкан на Яссы (или Бендеры), а

¹⁹ Об этом обстоятельно писали К. Харлампович и В. Савва: Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 95–96; Савва В. И. Материалы из архива Нежинских греческих братства и магистрата // Сборник Историко-Филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине. – Т. 6. – Отд. 2. – Нежин, 1909. – С. 52–53.

²⁰ Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 96.

²¹ Там же. Вопросы различного рода страховки волновали греков в течение всей истории Братства. Так, например, 9 июня 1733 г. приезжие греки (всего 23 подписи) приняли решение об учреждении «кассы взаимопомощи», см.: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4273. – Л. 1.

²² Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 152 (документ № 2479).

²³ Об опасностях, подстерегавших греческих купцов на сухопутных трактах, см.: Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 111–114.

²⁴ Там же. – С. 97.

далее на Брацлав и Немиров, а затем через Васильков и Киев до Нежина. Консервативная позиция братчиков частично объяснялась тогдашним отсутствием полноценных портов в Северном Причерноморье, ведь им были доступны в основном порты в устье Дуная: Килия, Рени и Измаил, активно использовавшиеся, например, греками Львова, начиная с XVI в.²⁵ Однако использование нежинскими греками дунайских портов, скорее всего, было эпизодичным и лишь к концу века XVIII, после аннексии Россией Крыма и основания портов Одессы, Херсона и Таганрога греки получили возможность активнее прибегать к доставке товаров морским путем.

Усиливающийся поток переселенцев с Балкан увлекал за собой многих активных предпринимателей, зачастую связанных родственными или деловыми связями с нежинскими греками²⁶. Среди них было много выходцев из Эпира²⁷, откуда, в частности, в начале 1780-х годов в Нежин прибыли столь известные впоследствии братья Зосима²⁸. Новые переселенцы приносят с собою новое мировоззрение, в котором традиционная цепь Балканы – Нежин – Москва уже представляется лишь одним из участков более широкой сети международных торговых операций.

²⁵ Кривонос В. З історії діяльності греків у Львові в XVI – першій половині XVII ст. // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 4. – Кн. 1. – К., 1999. – С. 114–130.

²⁶ О степени вовлеченности нежинских греков в различные виды деятельности на всей территории Российской империи и о родственных, дружеских и партнерских связях между различными представителями греческой эмиграции подробно пишет Яннис Каррас в своей диссертации, см.: Iannis Karras. Εμπόριο και Αδελφότητα: Ρωμιοί στη Ρωσία 1700–1774 [Trade and fraternity: Greeks in Russia 1700–1774]. – Unpublished PhD. – Athens University, 2010. – 642 p.

²⁷ О дальнейшей судьбе некоторых из них и влиянии на греческое освободительное движение и Просвещение см.: Николаиду Э. Эпирские эмигранты в России XIX в. и их вклад в развитие Эпира // Балканские исследования. – Вып. 11. – Москва, 1989. – С. 123–130.

²⁸ Первые носители фамилии или прозвища Зосима появились в Нежине еще в первой половине XVIII в. (см.: Μπέττη Σ. Οι Ζοσιμάδες και η συμβολή τους στη νεοελληνική αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους. – Ιωάννινα, 1990. – Σ. 17). Судить об их родственных связях с известными позднее братьями Зосима трудно. Библиография о Зосимадах довольно значительна, но в исследованиях рассматривается главным образом филантропическая составляющая их деятельности. Примечательны книги, изданные в Нежине, например: Сердца, отданные Элладе. Памяти греческих патриотов, меценатов и просветителей братьев Зосимов / Отв. ред. Л. Приплавко-Милосова. – Нежин, 2009. – 120 с. [Греки в Нежине, вып. V; Жизнь замечательных греков Украины]. Архивные документы, имеющие непосредственное отношение к деятельности братьев Зосим, описаны и опубликованы о. Александром (Морозовым) в сборнике: Греки в Ніжині. Збірник документів та матеріалів. – Вип. 3. – Ніжин, 2003. – С. 186–285, а также в приложениях в упомянутой книге Л. Приплавко-Милосовой.

В последующие десятилетия участие в такой сети становится реальностью для многих нежинских предпринимателей и компаний, связывая тихий украинский город с самыми отдаленными регионами Российской империи и странами Западной Европы. Новые реалии требовали новых средств для обеспечения коммерческого успеха, и морские перевозки все больше входят в жизнь континентального по своей ориентации Братства. В 1780-х – 1790-х гг. количество упоминаний об использовании морских путей возрастает. Здесь снова следует вспомнить о братьях Зосима, деятельность которых изначально была связана с несколькими весьма удаленными одна от другой торговыми точками²⁹. Так, в 1792 г. Анастасий Зосима посылает приказчика в Крым, а затем в Константинополь морем³⁰. Более того, в те же 1790-е годы встречаются упоминания о приобретении судов нежинскими греками Юрием и Константином Кроммидами³¹, а в 1800 г. константинопольский шкипер Георгий Лаккердополь покупает по доверенности судно «Курьер Архипелагский» на имя Федора Афендулиева³².

На этом этапе отдельные братчики становятся полноправными игроками на рынках многих видов товаров со своими представительствами в Триесте³³, Ливорно, Лондоне, Роттердаме и других городах. Постепенно нежинские греки становятся известными всему миру, обретая и утверждая славу успешных предпринимателей и торговцев. Наступает время расцвета Братства, время, когда создавались наибольшие капиталы, доходы от которых позволили их владельцам оказывать значительное культурное и политическое

²⁹ Как известно, по крайней мере один из братьев – Михаил, постоянно находился в Ливорно, где и умер в 1809 г. Другие проживали в Нежине и Москве.

³⁰ Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 97; ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 1124. – Л. 2–3.

³¹ Там само. – С. 97 (со ссылкой на дела от 11 июля 1799 г. и запись в Протокольной книге 1797 г. под № 137). Имена «Креммидис» или «Кроммидис» довольно популярны среди греческого населения (ср. укр. «Цибулько» и под.), поэтому вопрос о возможных связях нежинских Кроммидов с владельцами греческих торговых судов, известными в XIX в., остается открытым.

³² ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 2551 (от 1 февраля 1800 г.) – 1 л. По-видимому, речь идет об одном из представителей кефаллонийского рода Λυκκιαρδούπουλος. В настоящее время в мире распространена также форма Lichiardopol (в Румынии и некоторых других странах).

³³ Триест был известен своей греческой общиной, см. исследования Ольги Катьсярди-Геринг: Κατσιαρδή-Hering O. Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751–1830). – Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή, 1986. – λα', 367 σ.'; Eadem. La presenza dei Greci a Trieste: tra economia e società (metà sec. XVIII – fine sec. XIX) // Storia economica e sociale di Trieste. – Vol. I. La città dei gruppi 1719–1918. – Trieste, 2001. – P. 519–546.

влияние на события не только на их исторической родине, но и во многих городах Западной Европы и Российской империи³⁴.

Тем не менее степень участия нежинских греков в жизни собственного города на этом этапе начинает падать. Хотя привлекательность статуса «нежинского грека» еще долго остается стимулом для обустройства приезжих, пребывание в Нежине и его муниципальная жизнь их мало интересует, оставаясь лишь кратким эпизодом в их стремительном продвижении в другие более значительные торговые центры империи³⁵. Подобным образом и нежинские старожилы все более «изменяют» своему городу и переселяются в новые места³⁶. Так, с конца XVIII в. мы встречаем выходцев из Нежина не только в столь привлекательных российских столицах³⁷, но и в приморских городах: Мариуполе, Одессе, Таганроге, в Феодосии и др.³⁸ Правда, имели место и случаи «возвращения» греков в Нежин, а также записи в братчики при переходе из других сословий. Так, в 1799 г. подал прошение о записи в Нежинское греческое братство Евстратий Иванович Деларов (1740–1806),

³⁴ С Нежином связывают имена многих неогреческих, известных позднее своей благотворительностью. Кроме упомянутых братьев Зосима, наиболее известными являются имена Зоя Каплани (1736–1806) и братьев Мантоса (1764–1824) и Георгия (1769–1842) Ризарисов. Об участии видных греческих предпринимателей в общественной жизни России см.: Каратанасис А. Духовная жизнь греков в России в XIX в. // Балканские исследования. – Вып. 11. – М., 1989. – С. 5–13.

³⁵ Эту особенность членов Нежинского греческого братства отмечают все исследователи. Действительно, во многих случаях вступление в Братство, т.е. принятие присяги, уплата вступительного взноса и выдача паспорта занимали всего один-два дня, после чего новоявленные братчики отбывали в северном или южном направлении, часто навсегда. В результате численность постоянно проживавших в городе греков была всегда намного меньше численности формальных членов Братства.

³⁶ В этой связи примечательны следующие дела в архиве Греческого магистрата: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 488. Указ Александра I об Одессе, права иностранцев и др. – 4 л; Там же. – Д. 341. О приписке нежинских купцов в одесские купцы. – 5 л.

³⁷ Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.) // Греки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. – Вип. 2. – К., 2001. – С. 40.

³⁸ Точный подсчет численности нежинских греков, переселившихся в другие города, никогда не производился. Упоминания типа «из нежинских греков» в исторической литературе встречаются достаточно часто. О нежинском происхождении можно судить по различным косвенным признакам и родовым фамилиям тех или иных греков, проживавших за пределами города Нежина. Наиболее достоверная и документированная информация о греках – выходцах из Нежина, их родственных и других связях содержится в метрических записях Греческой Свято-Троицкой церкви в Одессе, большая часть которых опубликована, см.: Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть 1. 1800–1831 / Труды Государственного архива Одесской области / Сост. Белоусова Л. Г., Волкова Т. Е., Малинова Г. Л., Харковенко В. В. – Одесса, 2000 – 242 с.; Часть 2. 1834–1852 / Одесса, 2002. – 242 с.; Часть 3. 1853–1874 / Одесса, 2003. – 242 с.

московский купец второй гильдии, известный мореплаватель и участник завоевания Аляски, в 1787–1791 гг. – главный управляющий компании Г. И. Шелехова (1747–1795) и И. Голикова (1729–1805), позднее (с 1799) известной как Российской Американской компании³⁹. Судя по сохранившимся документам, в последние годы жизни Евстратий Иванович был тесно связан с наиболее влиятельными из нежинских купцов и принимал активное участие в жизни общины⁴⁰.

Годом позднее, в 1800 г., в Братство был принят Георгий Дементьевич Кипуро, из сибирских купцов второй гильдии⁴¹ (правда, в 1829 г. он оставляет Нежинское братство и записывается в таганрогские купцы⁴²). Но это были скорее исключения. А возвращались в Нежин преимущественно престарелые и подуставшие от коммерческой деятельности братчики, об именах которых могли бы поведать надгробия на греческом кладбище города, если бы оно впоследствии не было столь основательно разрушено⁴³.

Правительственные декреты 1822–1826 гг., в частности, новый торговый тариф, уравнивание «греков Нежина» с купцами II гильдии и более упрощенная для иностранцев процедура вступления в купеческое сословие со временем окончательно подрывают статус нежинских греков как лиц особого состояния, хотя инерционные процессы еще долго поддерживают угасающую жизнь Братства. В 1856 г. в обращении к властям греки называют указы 1820-х годов главной причиной упадка общины. Действительно, после 1825 г. количество поданных заявлений о вступлении в Братство резко сокращается, редко превышая 2-3 прошения в год⁴⁴.

Таким образом, наиболее перспективным, с точки зрения исследования участия нежинских греков в использовании морских транспортных путей, представляется период 1780-х – 1840-х гг. Во всяком случае, около полувека негоцианты с почетным социальным статусом «грек Нежина» были полноценными участниками процесса создания международной торговой сети и внесли значительный вклад в налаживание коммерческих отношений

³⁹ Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені. Нарис II. – С. 60.

⁴⁰ Сохранились документы 1801–1804 гг., в одном из которых Евстратий Деларов вместе со Стефаном Бубой названы ответственными за денежные средства, собранные нежинскими греками, проживающими в Москве, на строительство Всесвятской церкви: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4276. – Л. 80-81.

⁴¹ Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені. Нарис II. – С. 60.

⁴² ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 1650.

⁴³ Греческое кладбище было формально закрыто в 1859 г., см.: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 3503. – 30 л. Однако практикуемая повсеместно система подзахоронений и уничтожения заброшенных могил уже к концу XIX в. значительно изменила национальный колорит этого исторического места. Исчерпывающего исследования о греческом некрополе Нежина не существует. Коротко на эту тему написал С. Зозуля – см. статью «Доля грецького некрополя в Ніжині» в настоящем издании.

⁴⁴ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4331. – Л. 24–28.

между портовыми городами не только Черного и Средиземного морей, но и ряда северо-европейских портов.

К сожалению, в историографии этот период торговой деятельности нежинских греков не получил надлежащей оценки⁴⁵. Известные очерки К. Харламповича были посвящены первому столетию существования Братства и лишь формально доведены до 1801 г. Его исследование торговой деятельности греков касается ряда вопросов, связанных с условиями торговли на Украине: пошлинам, сборам, особенностям сухопутных путей, бирже, маклерам и т.п.⁴⁶ Отдельные замечания К. Харламповича, а равным образом и его предшественников В. Саввы⁴⁷ и М. Плохинского⁴⁸, чрезвычайно ценны, но лишены на сегодняшний день документальной базы, так как ссылки на архивные дела не соответствуют современным инвентарным номерам дел в архиве Греческого магистрата, хранящемся в Государственном архиве Черниговской области (далее – ГАЧО), и Центральном государственном историческом архиве Украины в Киеве (далее – ЦГИАУК), а приведенные этими исследователями данные нуждаются в проверке.

Отчасти вопросы торговой деятельности греков освещаются в работах о деятельности отдельных предпринимателей, так или иначе связанных с Нежином, например, в исследованиях о братьях Зосима. Однако помимо экскурсов в историю рода, эти исследования представляют, как правило, лишь общие сведения о торговой деятельности, более подчеркивая вклад предпринимателей в культуру, их политическую активность в кругах греческой диаспоры и, особенно, роль в подготовке восстания 1821 г.⁴⁹ Как следствие, несмотря на обилие публикаций о братьях Зосима, действительный размах их торговли в России и Западной Европе, движение капитала, закупки, пути доставки и объемы реализации товаров, их асортимент остаются неизвестными.

К сожалению, то же самое, но еще в большей степени, можно сказать практически обо всех известных нежинских предпринимателях: братьях Артыно, Кроммидах, Бубах, Мораитах, Тернавиотах, Венециановых, Клицах, Мецовитах, а также упомянутых Евстратии Деларове, Георгии Кипуро и многих других. Причины почти полного порою забвения некоторых имен очевидны: многие «нежинские» греки все менее ощущали себя гражданами города Нежина и братчиками и оценивались современниками как преуспевающие коммерсанты греческого происхождения в жизни лишь тех городов, с которыми была связана большая часть их деятельности. Их имена, если и

⁴⁵ См. Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 98 с.

⁴⁶ Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 87–159.

⁴⁷ Савва В. Указ. соч. – С. I–III, 1–53.

⁴⁸ Плохинский М. М. Указ. соч. – С. 175–409.

⁴⁹ В этом отношении показательна упомянутая монография Стефана Бетти.

находили отражение в историографии, то исключительно в контексте исследований торгово-экономической жизни России конца XVIII – начала XIX вв., посвященных отдельным отраслям торговли или истории иностранцев в России. Однако в таких работах далеко не всегда отмечается «нежинский» статус предпринимателей⁵⁰.

Между тем, архивы Греческого магистрата в ГАЧО, а также отдельные фонды ЦГИАУК⁵¹ продолжают хранить много сведений, столь необходимых для более детального освещения истории греческого предпринимательства в Украине и России. К сожалению, росписи архивных дел, составленные в разное время и с различной глубиной описания находящихся в них отдельных документов, не говоря уже о самом подборе этих последних, оставляют желать лучшего. Обращение к такого рода описям архивных дел зачастую не дает исследователю никаких «зацепок» для поиска интересующих его материалов и вынуждает его либо прекратить исследование, либо вести самостоятельный фронтальный просмотр дел. Именно такая участь ожидает исследователей рассматриваемой здесь темы участия нежинских греков в морских перевозках.

Между тем, в описи дел архива Греческого магистрата в ГАЧО⁵² последние по счету номера, общим числом 108 единиц⁵³, лишены по сей день всяких комментариев и обозначены как «документы на иностранных языках». Эти дела насчитывают часто от 10 до 300 листов, что порой означает наличие в одном архивном деле до нескольких сотен отдельных исторических документов, имеющих самое разное содержание и написанных на различных

⁵⁰ Строго говоря, «нежинский статус» может быть подтвержден лишь ссылкой на соответствующие записи в особых «Книгах Братства» или списках Нежинского греческого магистрата. Поскольку ни Книги, ни списки, охватывающие все годы существования Братства, не сохранились, а опубликована лишь незначительная часть архивного наследия нежинских греков, не удивительно, что вопрос о возможном нежинском происхождении многочисленных греческих предпринимателей в России, как правило, не рассматривается. В этом отношении показателен пример исследователя Янниса Карраса, который описывает значительное число греческих эмигрантов, «проехавших» через Нежин, не акцентируя внимания на возможности или невозможности доказательства их формальной причастности к Братству. См. указанную диссертацию.

⁵¹ См. заметку о «греческих делах» в ЦГИАУК: Чернухін Є. Грецькі справи в ЦДІА України в м. Києві // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Науковий збірник. – К., 1998. – С. 145–149.

⁵² Инициированное в 1996 г. Центром новогреческих исследований Национального фонда исследований (Греция, Афины) аналитическое описание документов ф. 101 (см.: Склавенітіс Т., Зайковський В., Норов О. Архів Ніжинської грецької громади та його аналітичний каталог // Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України. Науковий збірник. – К., 1998. – С. 131–137) впоследствии было приостановлено.

⁵³ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4225–4332.

европейских языках. Не вдаваясь в подробную характеристику дел⁵⁴, попробую остановиться на тех делах, которые имеют непосредственное отношение к нашей теме.

Уже наиболее ранние дела архива, к счастью, несут небезынтесную в контексте этого небольшого экскурса информацию. Так, дело № 4226 представляет собой собрание различных по времени и месту происхождения документов на 42 листах, среди которых находится, в частности, фактура (счет) от 5 октября 1679 г. на товары, закупленные в Венеции братьями Михалисом и Диамантисом Хаджибеями⁵⁵. Днем раньше было датировано деловое письмо, скрепленное личной печатью Михалиса Хаджибея, о том, что братья прибыли из Казакии в Константинополь⁵⁶. К деятельности братьев, по всей видимости, имеют отношение еще три документа из того же дела 1679 и 1680 годов⁵⁷. К сожалению, каких-то других дел, из числа хранящихся в ГАЧО и прямо связанных с первым из намеченных выше периодов торговой деятельности нежинских греков, не обнаружено. Это вовсе не означает, что интересующей нас информации в архиве нет. Она вполне может быть скрыта во многочисленных финансовых документах, в бесконечных тяжбах братчиков между собою, в официальной и частной переписке и других документах⁵⁸.

Обратимся ко второму этапу, в данном случае, периоду с конца 1780-х годов. Значительная часть документов, имеющих отношение к морским перевозкам как составной части коммерческих операций в рамках широкой сети международной торговли, происходит, по-видимому, из расчлененного и разрозненного архива Евстафия Дементьевича Ленгаро. Но доказать это в данный момент не представляется возможным. Фамилию Ленгаро (Λέγγαρο, Ελέγγαρο) можно встретить уже в относительно ранних документах братства за 1731 г.⁵⁹ Позднее, в 1782 г., был известен священник Афанасий Ленгаро, проживавший в городе с 1772 г. и судившийся с Братством по поводу выдачи аттестата на выезд и невыплаты жалованья⁶⁰. Все это может быть случайностью, но может и подсказать нам причины отмеченных в последующие годы тесных связей Евстафия Ленгаро с Нежином.

⁵⁴ Краткое изложение содержания этих дел было опубликовано, см.: Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство. – С. 71–77.

⁵⁵ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4226. – Л. 1.

⁵⁶ Там же. – Л. 34.

⁵⁷ Там же. – Л. 10–11, 35.

⁵⁸ Примером извлечения полезной информации, скрытой под различными наименованиями разнородных документов из архива Греческого братства в ГАЧО, служит исследование Янниса Карраса.

⁵⁹ В документе от 1 октября 1731 г. упомянут Манусис Ленгаро: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4272. – Л. 17–18.

⁶⁰ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4297. – 4 л.

Хронологические рамки архивных дел, среди которых встречаются документы, имеющие прямое отношение к Е. Ленгаро, охватывают значительный период от начала 1790-х годов до 1832⁶¹. Большая часть документов – письма коммерческого характера. Среди контрагентов переписки и лиц, упомянутых в письмах и документах по тем или иным поводам, кроме самого Е. Ленгаро, находим много известных и неизвестных имен греческих негоциантов: братьев Зосима, Георгия Кипуро⁶², Дмитрия Пистоли, Петрококкино⁶³, Родоканаки⁶⁴, К. Маврогордато⁶⁵, А. Коронели (Коронелло) (1752–1834)⁶⁶, Ламбро Качиони (1752–1805)⁶⁷, Федора Ленгаро (кузена Евстафия) и др.

⁶¹ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4276, 4311, 4312, 4313, 4314, 4316, 4319, 4324.

⁶² Имя Г. Кипуро вместе с именем Е. Ленгаро находится в списке крупнейших импортеров и экспортеров России в книге: Oddy, John Jepson. *European commerce, shewing new and secure channels of trade with the continent of Europe: detailing the produce, manufactures, and commerce, of Russia, Prussia, Sweden, Denmark and Germany; as well as the trade of the rivers Elbe, Weser, and Ems; with a general view of the trade, navigation, produce, and manufactures, of the United Kingdom of Great Britain and Ireland; and its unexplored and improvable resources and interior wealth. Illustrated with a canal and river map of Europe / By J. Jepson Oddy.* – Printed for W. J. and J. Richardson; J. Asperne; J. Katchard; and F. Perthes, Hamburg, London, 1805. – P. 131.

⁶³ Об одесском периоде жизни семьи Петрококино см.: Μπελοούσοβα Λ. Το γένος των Πετροκόκκινων, Περίοδος Οδησού 19ος – αρχές 20ου αιώνα. – Χίος: Εκδ. «Αλφα πι», 2007. – 390 σ.

⁶⁴ О семье и торговом доме Родоканаки см.: Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775–1861. – Αλεξάνδρεια, 1998. – Σ. 207-212; Αυγητίδης Κ. Γ. Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης, ο μεγαλύτερος, επιχειρηματίας, πλοιοκτήτης και τραπεζίτης της Οδησού. – Χίος: «Αλφα πι», 2004. – 142 σ.; Янницы Ф. Греческий мир в конце XVIII – начале XX вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2005. – С. 133–156.

⁶⁵ О степени участия представителей этих трех родов в морской торговле можно судить по исследованию: Χαράλαφης Τζ. Ιστορία της Ελληνόκτητης Ναυτιλίας. 19ος–20ος αιώνας. – Αθήνα, 2001. – 710 σ. (A History of Greek-Owned Shipping. – Routledge, London, 1996). О роде Маврогордато см.: Τομάζοβ Β. Το Γένος των Μавρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ρώσικη Αυτοκρατορία. – Αθήνα: «Αλφα πι», 2010. – 191 σ.

⁶⁶ Сохранилось несколько документов, связанных с денежными обязательствами А. Коронелло по отношению к К. Маврогордато от 10 января 1786 г., об урегулировании которых в пользу Г. Кипуро идет речь в письмах К. Маврогордато от 31 января и 1 февраля 1795 г.: ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4361. – 8 л. Подробнее о самом А. Коронелло (Коронелли) см.: Пряхин Ю. Д. Уроженец острова Наксос Антонис Коронелло – российский воин и дипломат // Клио: Журнал для ученых. – № 1 (20). – СПб., 2003. – С. 152–156, или под тем же названием, но несколько расширенный вариант, в книге: Пряхин Ю. Д. Греки в истории России XVIII–XIX веков; Исторические очерки. – СПб.: Алетейя, 2008. — С. 200–210.

⁶⁷ О Ламбро Качиони (Кациони, Качони) см.: Пряхин Ю. Д. Ламброс Качонис в истории Греции и России. – СПб., 2004. – 176 с. (серия «Новогреческие исследования»), а также греческое издание: Приάχιν Γ. Ο Λάμπρος Κατσώνης στην ιστορία της Ελλάδας και της Ρωσίας / Επιμέλ. - συμπλήρ. Πάνου Ν. Στάμου. – Αθήνα, 2005. – 299 σ.

Примечательна география переписки: Лондон, Амстердам, Ливорно, Мессина, Константинополь, Санкт-Петербург, Москва, Таганрог и, разумеется, Нежин. О письмах от петербургских купцов с просьбой содействовать в закупке пушнины, полученных Е. Ленгаро в начале 1799 г., писал в своих очерках и К. Харлампович⁶⁸.

Кроме переписки, в архиве Е. Ленгаро сохранились многочисленные портовые сертификаты, данные об уплате пошлин, фрахтовые ведомости, описи товаров, различные счета и т.п. Помимо греческого, языками документации были французский, итальянский, английский и голландский языки.

Близки по содержанию к архиву Е. Ленгаро и некоторые другие дела. Так, можно предположить наличие остатков архива писем неизвестного лица, писавшего из Санкт-Петербурга к братьям Зосима в Ливорно, Нежин и Москву, Иоанну Цукалосу в Ливорно и Константинополь, Кириллу Бубе⁶⁹ в Константинополь, а также к некоторым другим лицам в период с 13 августа 1788 г. по 22 марта 1789 г. – всего копии 96 писем⁷⁰, и с 25 мая 1789 г. по 25 июня 1791 г. – всего копии 51 письма⁷¹.

Одно из архивных дел представляет собой книгу под названием «Книга Дмитрия Пистоли о поездке в Москву. Касса наличности» за 1801–1802 гг.⁷², что позволяет предположить существование в прошлом также личного архива Дмитрия Пистоли, если мы не имеем дела с выполнением им поручений кого-либо из числа более известных и, возможно, уже упомянутых коммерсантов.

Общий объем всех перечисленных дел весьма внушителен – более 800 листов. Возможно, не все страницы этих личных архивов одинаково содержательны с точки зрения затронутой темы – как уже было отмечено, во многих случаях имело место перемещение первичных блоков документов, их перемешивание в процессе неоднократных инвентаризаций и перемещений многострадального фонда⁷³.

⁶⁸ Харлампович К. В. Нариси з історії... – С. 40.

⁶⁹ Кирилл Буба известен как один из основателей Греческого училища, см.: Пятигорский Г. М. Александровское греческое училище в Нежине (1817–1919 гг.) // Греческая культура в России XVII–XX вв. – М., 1999. – С. 51–77.

⁷⁰ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4301. – 45 л.

⁷¹ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4302. – 34 л.

⁷² 1. 1801 | *Βιβλίο Δημητρί Πιστόλη | Ταξιδίου Μόσχας*. 2. *Κάσσα μετρητών*. – ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Д. 4317. – 60 л.

⁷³ О трагической судьбе архива Греческого магистрата см.: Записка проф. М. Н. Бережкова об архиве Греческого магистрата // Сборник Историко-Филологического общества при Институте кн. Безбородко. – Т. 8. – Нежин, 1912–1913. – С. 64–68; Харлампович К. В. Архівна спадщина ніжинських греків // Архівна справа. – 1929. – Кн. 9/10. – Харків, 1929. – С. 97–102; Παπουλίδης Κ. Η σημασία των αρχείων της Ρωσίας για την ελληνική ιστορία // *Βαλκανικά Σύμμεκτα*. – Τεύχος 5–6. – Θεσσαλονίκη, 1993–1994. – Σ. 165–197 (= *Αρχειογραφικά και Ιστοριογραφικά της Ρωσίας*. – Θεσσαλονίκη, 2000. – Σ. 43–61), Ιδίου. Ορισμένες σκέψεις με αφορμή του αρχείου της Ελληνικής Κοινότητας της Νίζνας // *Οι Έλληνες της Οδησσού*. – Θεσσαλονίκη, 1999. 2 Σ. 361–373.

Лишь один личный архив в настоящее время выделен в особое производство как «Личный фонд нежинского грека купца Дмитрия Анастасиевича Меласа» (ГАЧО, ф. 101, оп. 2). В описи семь дел общим объемом более 700 листов. Среди них приходно-расходная книга 1815–1817 гг., копии деловых писем в торговые конторы различных городов Европы за 1808–1811, 1815–1816, 1817–1818 и 1818–1819 гг., а также другие материалы до середины 1840 г. Большинство писем направлено из Москвы к братьям Зосима, А. Д. Мавромати, Дадела, Е. Ленгаро, Клица и др.

Имя Мелас, пожалуй, единственное «нежинское» имя, встречающееся в сведениях о международных морских перевозках в течении всего XIX в. Круг родственных связей этих потомков выходцев из Эпира и родственников нежинских Меласов не столь широк, как у их более известных конкурентов из родов Маврогордато, Родоканаки или Ралли. Судя по данным о родственных связях известных греческих судовладельцев, наиболее близки Меласам были роды Мавро, Василиу и Вальяно⁷⁴, что, возможно, отражает какие-то особые предпочтения, по которым формировался круг родственных связей элиты судовладельцев и крупных предпринимателей.

В нежинском архиве Д. А. Меласа встречаем целый ряд имен, которые могли бы пролить свет на историю этой семьи и их, по всей видимости, непростые взаимоотношения. Так, например, в заверительной записи, сделанной в Московской казенной палате в 1815 г. детьми Меласа названы Иван Ставров и Дмитрий Анастасиев⁷⁵. Сохранилось также прошение Дмитрия Анастасиевича Меласа в Нежинский греческий магистрат от 24 апреля 1839 г., в котором он сообщает, что в августе или сентябре 1836 г., в его отсутствие, по прошению нежинского грека Спиридона Павловича Замарии был выдан на имя его бывшей жены Веры Зотовны Ленже паспорт на свободное проживание в России. Она же – увезла все домашнее имущество, в том числе его одежду. В случае появления упомянутой особы в городе, Д. А. Мелас просит впредь никаких документов ей не выдавать⁷⁶.

Принимая во внимание особенности истории Нежинского греческого братства, можно предположить, что при исследовании темы, сформулированной в названии данной статьи, полученные результаты будут значительно отличаться от тех, какие ожидают нас в случае изучения деятельности греков Одессы или Таганрога, среди которых были владельцы крупных торговых судов, внесшие ощутимый вклад в развитие транспортных артерий бассейна Черного и Средиземного морей. В этом отношении роль нежинских греков куда скромнее. Так, на раннем этапе существования Братства они являлись лишь одним из многих звеньев торговой цепи, связывавшей далеких от Нежина производителей товаров с их потребителями на украинских и российских рынках. Сведения о наличии в собственности нежинских греков

⁷⁴ См.: Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς. – Σ. 207–217, 220–223; Χαράλαφης Τζ. *Op. cit.* – Σ. 512, 518.

⁷⁵ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 22 об.

⁷⁶ ГАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Д. 6. – Л. 77 об. – 78.

морских судов вряд ли ошибочны, но речь шла несомненно о каботажном плавании вдоль берегов Черного моря от Константинополя до дунайских портов и далее до Херсона, реже до портов Азовского моря. При этом, скорее всего, имело место недолговременное владение судами, требовавшими особого присмотра. Насколько существенной была роль нежинских греков в упомянутой торговой цепи и каботажных перевозках, может показать лишь комплексное изучение всей системы торговых отношений на значительных пространствах Южной и Юго-Восточной Европы с учетом масштабов производства различных товаров, их перемещения и поставок потребителям.

Геополитические изменения, произошедшие в последней трети XVIII в. отразились на деятельности нежинских братчиков, а со временем изменили жизнь всего города. С одной стороны, Нежин еще долго оставался центром притяжения для многочисленных выходцев с Балкан и Османской империи и служил, таким образом, чем-то вроде стартовой площадки для дальнейшего их продвижения вглубь Российской империи вплоть до самых отдаленных ее окраин. При этом наблюдается резкое увеличение «греческой» торговой сети на фоне общего подъема промышленного производства России и значительное обогащение отдельных греков как в самом городе, так и пребывающих за его пределами⁷⁷. При этом следует заметить, что разница между «нежинскими» и «не нежинским» греками все более размывается и определяется скорее временем их пребывания в городе, хотя непосредственно «деловых» причин для этого уже не было⁷⁸.

Надо полагать, что по мере формирования очагов греческого присутствия по типу нежинского в других городах – Одессе⁷⁹, Таганроге⁸⁰ и многих других – значение Нежина как «стартовой площадки» все более падало. Наи-

⁷⁷ Вопрос о совокупном греческом капитале в России еще не был предметом исследования. О размерах доходов греков можно судить по некоторым завещаниям и, в большей мере, по тем «дарам», которые они делали в пользу своих родных мест. Весьма приблизительные и несколько наивные расчеты были в свое время проделаны Элефтерией Николаиду, см.: Николаиду Э. Указ. соч. – С. 127.

⁷⁸ Наличие в ГАЧО многочисленных деловых писем подтверждает тот факт, что руководство международными торговыми операциями могло осуществляться в том числе и из Нежина. Причины для пребывания глав торговых компаний в городе могли быть различными.

⁷⁹ См.: Herlihy P. Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 3–4. – 1979–1980. – Cambridge, 1980. – P. 399–420; Αυγητίδης Κ. Ο ελληνικός εμπορικός κόσμος της Οδησσού και η Ελλάδα, 1794–1900. – Αθήνα: Δαδώνη, 1998. – 378, [1] σ. р., Παπουλίδης Κ. Οι Έλληνες της Οδησσού. – Αθήνα, 1999. – 394 σ.

⁸⁰ Грекам Таганрога, подобно нежинским, было даровано право иметь свой Магистрат, действовавший с 1784 по 1839 год. Лицо города в первой половине XIX в. значительной мерой определялось деятельностью представителей многочисленной греческой диаспоры. К сожалению, научных исследований, посвященных «греческой» стороне истории города, не существует. Вместе с тем, количество краеведческих работ, справочной, мемуарной и биографической литературы, в которой так или иначе освещалась деятельность отдельных представителей греческой общины Таганрога, довольно значительно.

более зажиточные из числа старожилов, судя по всему, не могли и не хотели изменять сложившийся уклад жизни и «доживали» в родном для них городе⁸¹. Молодые же старались перебраться в столицу или ближе к морю и своей исторической родине. Столь привычные для греков сухопутные пути становились невыгодными, а перемещение традиционных ярмарок и все новые ограничения в правах разрушили сложившуюся за предыдущее столетие систему сбыта товаров⁸². На этом этапе вклад нежинских греков в развитие морской торговли может оцениваться, исходя из партнерских отношений отдельных братчиков с известными греческими родами, возглавлявшими торговые компании в портовых городах России. Насколько был велик этот вклад, смогут показать лишь конкретные исследования. Поскольку уже с начала XIX в. многие греки все более специализируются на вывозе из южных портов российского и украинского зерна⁸³, а не на ввозе в страну бакалеи и «мягкой рухляди», можно предположить, что партнерские отношения членов Нежинского греческого братства с греками-зерноторговцами не были столь тесными, как с поставщиками других видов товаров.

Вопрос о трансформации нежинских греков в судовладельцев вряд ли правомерен, так как деятельность в причерноморской зоне не давала возможности применять обветшалые привилегии Братства, продолжавшие формально действовать лишь в пределах Черниговской губернии. Таким образом, попытки отдельных нежинских греков освоить новый для себя промысел неминуемо вели к обретению ими иного социального статуса и постепенному «растворению» среди других своих соотечественников, уже освоившихся во многих городах Северного Причерноморья.

Анотація

Євгеній Чернухін. Греки Ніжина і торговельне мореплавство: постановка проблеми і джерела.

Участь ніжинських греків у морських транспортних перевезеннях розглядається у двох аспектах: 1) як однієї з проміжних ланок при постачанні від виробника до споживача товарів, придбаних на гуртових ринках Південно-Східної Європи; 2) як безпосередніх закупників і транспортерів низки товарів (у тому

⁸¹ Уже в XVIII в. число братчиков, родившихся в Нежине, было значительным. В XIX в. речь шла уже о внуках и правнуках первых членов Братства.

⁸² Традиционную для города Всеядную ярмарку, длившуюся почти месяц, перевели в Ромны в 1847 г., а проводимая правительством «защита отечественного производителя» сделала многие издавна импортируемые греками товары неконкурентноспособными, см.: Черниговская губерния. Сост. М. Домонтович // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – СПб., 1861–1865. – С. 383, 542.

⁸³ Подробнее об участии греков в торговле причерноморским зерном см.: Kardasis V. Diaspora Merchants in the Black Sea. The Greeks in the Souther Russia, 1775–1861. – Lexington Books, 2001. – 272 p. Ср. также статью В. Морозана в настоящем сборнике: Крупнейшие зерноторговцы Причерноморья и Приазовья XIX в.: методы торговли, общественная и частная жизнь.

числі на власних кораблях) з тих місць, котрі передбачали (або дозволяли) використання морських суден для їх вивозу.

При розгляді другого аспекту виділяються два часових проміжки: 1) від заснування грецької колонії в Ніжині до 1774 р. та 2) від 1774 до ліквідації Грецького магістрату у 1866–1872 рр. Для першого періоду характерним є застосування морських суден для постачання вин, масивних продуктів та деяких особливих видів товарів з найбільш віддалених місцевостей Середземномор'я (Венеції, Сицилії, Криту). В цілому ж, з огляду на відсутність розвинутої мережі портів у Північному Причорномор'ї та відповідної інфраструктури, на даному етапі перевага віддається суходільним шляхам. Після 1774 р. становище поступово змінюється. Нові геополітичні реалії та приплив переселенців з Балкан з новою ідеологією підприємництва справляють помітний вплив на ставлення ніжинських греків до морського транспорту, й представники Братства перетворюються на повноправних гравців міжнародного ринку товарів, пов'язуючи низку міст Європи та Азії, активно використовуючи морський транспорт, у тому числі й власні кораблі. Найбільш інтенсивна участь ніжинських греків у розвитку міжнародної торгівлі та торговельного мореплавства спостерігається у 1790–1830 рр.

В історіографії роль ніжинських греків у розвитку морських транспортних шляхів спеціально не розглядалася.

Між тим, в архіві Грецького магістрату в Державному архіві Черніговської області зберігається 108 справ іноземними мовами (ДАЧО, ф.101, оп.1, спр. 4225–4332), серед яких визначаються рештки приватних архівів Євстафія Ленгаро, Дмитрія Пістолі та інших братчиків, що активно займалися імпортно-експортними операціями в Російській імперії з кінця XIX ст. Окремо зберігається приватний архів Дмитрія Меласа (ф.101, оп. 2). Багато документів 1679–1840 рр.: ділове листування, книги обліку прибутків і витрат, рахунки, коносаменти, квитанції тощо, – дозволяють відтворити початкову історію низки міжнародних торговельних компаній, визначити види їхньої діяльності, обсяги закупок та продажів, асортимент товарів, міру використання морських транспортних засобів та характер партнерських відносин між грецькими негоціантами.

Ключові слова: греки Ніжина, Грецький магістрат, міжнародна торгівля, торговельне мореплавство, архівні джерела.

Аннотація

Евгений Чернухин. Греки Нежина и торговое мореходство: к постановке проблемы и источники.

Участие в морских транспортных перевозках деятельность нежинских греков рассматривается в двух аспектах: 1) как одного из промежуточных звеньев при поставке от производителя к потребителю товаров, приобретаемых на оптовых рынках Юго-Восточной Европы; 2) как непосредственных закупщиков и транспортеров ряда товаров (в том числе на собственных судах) из тех мест, которые предполагали (или позволяли) использование морских судов для его вывоза.

При рассмотрении второго аспекта выделяются два временных периода: 1) от основания греческой колонии в Нежине до 1774 г. и 2) от 1774 г. до ликвидации Греческого магистрата в 1866–1872 гг. Для первого периода характерно применение морских судов для поставки вин, массивных продуктов и некоторых особых видов товаров из наиболее отдаленных мест Средиземноморья (Венеция, Сицилия, Крит). В целом же, ввиду отсутствия развитой сети портов в Северном Причерноморье и соответствующей инфраструктуры, на данном этапе предпочтение отдается сухопутным путям. После 1774 г. положение постепенно меняется. Новые геополитические реалии и приток переселенцев с Балкан с новой идеологией предпринимательства оказывают заметное влияние на отношение нежинских греков к морскому транспорту, и представители Братства становятся полноправными игроками на международном рынке товаров, связывая воедино ряд городов Европы и Азии, активно используя морской транспорт, в том числе собственные суда. Наиболее интенсивное участие нежинских греков в развитии международной торговли и торгового мореплавания наблюдается в 1790–1830 гг.

В историографии роль нежинских греков в развитии морских транспортных путей специально не рассматривалась.

Между тем, в архиве Греческого магистрата в Государственном архиве Черниговской области хранятся 108 дел на иностранных языках (ГАЧО, ф. 101, оп. 1, д. 4225–4332), среди которых определяются остатки личных архивов Евстафия Ленгаро, Дмитрия Пистоли и других братчиков, активно занимавшихся импортно-экспортными операциями в Российской империи с конца XVIII в. Отдельно хранится личный архив Дмитрия Меласа (ф. 101, оп. 2). Многие документы 1679–1840 гг.: деловая переписка, приходно-расходные книги, счета, накладные, квитанции и т. д., – позволяют восстановить историю создания ряда международных торговых кампаний, определить виды их деятельности, объемы закупок и продаж, ассортимент товаров, меру использования морских транспортных средств и характер партнерских отношений между греческими негоциантами.

Ключевые слова: греки Нежина, Греческий магистрат, международная торговля, торговое мореплавание, архивные источники

Summary

Yevgenii Chernukhin. The Greeks of Nizhyn and Maritime Trade: problems and sources.

In terms of Nizhyn's Greeks' participation in trade shipping, their activities can be analysed in two aspects: 1) as an intermediate link within the «manufacturer-to-a-customer» delivery of products from wholesale markets in Southern and Eastern Europe; 2) as direct buyers and carriers of certain products (by their own ships included) from ports and sea areas.

The second aspect covers two following periods of time: 1) from establishing of the Greek colony (community) in Nizhyn up to 1774; 2) from 1774 up to liquidation of the Greek Magistrate in 1866–1872. The first period is characterized by sea shipping for delivery of wines, weighty products and some special products from remote

Mediterranean areas (Venice, Sicily, Crete). On the whole, due to the lack of a developed port network in the Northern Black Sea area and a respective infrastructure, at that time preference is given to overland carriers. After 1774 the situation changed. New geopolitical realities and the influx of Balkan migrants with a new entrepreneurship ideology had a significant impact on Nizhyn's Greeks' attitude toward sea transport; thus, the members of the community became full-fledged players at the international market, connecting European and Asian cities via sea transport, including their own ships. The most intensive participation of Nizhyn's Greeks in development of international trade and trade shipping was observed within 1790–1830.

The role of Nizhyn's Greeks in development of sea transport routes has not been covered by historiographic research. However, the archives of the Greek Magistrate of the State Archives of Chernigov Oblast contain 108 files in foreign languages (SACHO, f. 101, inventory 1, files 4225–4332), including pieces of the personal archives of E. Lengaro, D. Pistoli and other Greeks, who were actively involved in import and export operations in Russia since late 18th century, with D. Melas' personal archives being preserved separately (f. 101, invent. 2). The numerous documents of 1679–1840, namely: business correspondence, receipt-expenses books, accounts, consignment notes, receipts, etc. allow for restoring history of establishment of certain international trading companies, identify their activities, volumes of purchases and sales, range of goods, the range of sea transport use, the nature of Greek merchants' partnership.

Keywords: Nizhyn Greeks, Greek Magistrate, international trade, trade shipping, archival sources.

ГРЕКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНОГО МОРЕПЛАВСТВА У ЧОРНОМУ ТА АЗОВСЬКОМУ МОРЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Як відомо, індустріальне суспільство потребує розвинутої системи комунікацій, зокрема, транспортних засобів. У цьому плані вагомою є роль комерційного флоту, морського транспорту, активний розвиток якого в Російській імперії припадає на другу половину ХІХ ст. Значний внесок у розвиток торговельних операцій на Півдні України та Росії, в активізацію морських перевезень у регіоні зробили вихідці з Еллади. В історичній літературі ця проблематика вже дістала певне висвітлення. У працях Н. Терентьевої, Г. Тіщенко, Н. Биковської, грецьких дослідників Тз. Харлафті, Е. Сіфнеу та ін.¹ Разом з тим, в ній залишається чимало питань, які заслуговують на подальше дослідження. До таких відносяться питання про внесок підприємців-греків у розвиток комерційного судноплавства в Азово-Чорноморському басейні, якому присвячено дану статтю.

Зазначимо, що у ХІХ ст. грецькі громади існували в багатьох містах узбережжя Чорного та Азовського морів – Маріуполі, Таганрозі, Херсоні, Миколаєві, Керчі, Феодосії, Ізмаїлі тощо. Одним з центрів грецької еміграції була Одеса. На початку ХХ ст. греки становили майже 2% (приблизно 10 тис. осіб) населення міста.² Разом з тим, їхня роль у торговельно-промисловому розвитку була значно вагомішою. Багато греків були капітанами комерційних суден, штурманами, механіками, машиністами або простими моряками.

Заможні ж грецькі родини, вступивши до купецьких гільдій Російської імперії, активно вдавалися до підприємницької діяльності в цій царині. Маючи широкі міжнародні зв'язки, вони переважно займалися експортом

¹ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – К., 1999. – 352 с.; Терентьева Н., Тіщенко Г. Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси / під ред. В. Смоля. – К., 2001. – С.133–140; Биковська Н. Внесок грецької громади в економічний розвиток Керч-Єнікальського градоначальства наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. // Греки у міжнародній торгівлі на півдні Російській імперії, XVIII–XIX ст. – К., 2010. – С. 28–30; Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). – Донецьк, 2003; Harlaftis Gelina. Trade and Shipping in the Nineteenth-Century Sea of Azov // International Journal of Maritime History, XXII, № 1 (June 2010), 241–251; Sifneos Evrydiki. Merchant Enterprises and Strategies in the Sea of Azov Ports // International Journal of Maritime History, XXII, No. 1 (June 2010), 259–268.

² Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов та ін. – К., 2000. – С. 74.

зерна до Європи. Так, активну торгівлю в Північному Причорномор'ї проводив торговельний дім Скараманга, розташований у Ростові-на-Дону. Водночас майже весь експорт зерна з Маріупольського порту був сконцентрований в руках купця першої гільдії О.Д. Хараджаєва. Його торговельна контора займалася купівлею збіжжя в селах Маріупольського повіту та продажем його за кордон.

Активною була й підприємницька діяльність одеських греків. Зокрема, у середині ХІХ ст. 20 грецьких торговельних фірм контролювали 46% імпортно-експортних операцій, які здійснювалися через Одеську митницю³. Перш за все, тут можна згадати родинні фірми одеських підприємців Раллі, Маразлі, Родоканакі, Аверіно. Без сумніву, цьому сприяв той факт, що етнічні греки в Російській імперії мали певні привілеї щодо здійснення своїх комерційних операцій. Також, як слушно зазначала у своїй розвідці Еввідіка Сіфнеу, їм було легше, ніж підприємцям із Західної Європи, зрозуміти культурні та релігійні запити українців та росіян, зрештою інтегруватися до російського суспільства.⁴

Разом з тим слід згадати, що підприємці-греки часто організовували і власні транспортні фірми. Так, у 1869 р. було створене пароплавне підприємство М. Вальяно. На початку 1880-х рр. постало пароплавство Д. Манусі, а в 1883 р. у Таганрозі було організоване судноплавне підприємство Д. Негропонтє. У тому ж році Федір Родоканакі заснував пароплавство «Брати Родоканакі», яке мало в своєму складі чотири парових судна: «Теодор Р.<одоканакі>», «Евгеній Р.<одоканакі>», «Вера», а також буксир «Михаїл»⁵. З метою розширення своїх торговельних зв'язків, мешканець Маріуполя Олександр Хараджаєв також створив власний невеликий флот, який здебільшого складався з вітрильних суден⁶. Згодом розширив комерційну справу батька Давид Хараджаєв (також купець першої гільдії), придбавши ще декілька пароплавів.

Зрештою саме вищезгадані фірми посіли в другій половині ХІХ ст. Провідне місце у морських комерційних перевезеннях на Півдні Російської імперії. Не випадково, що навіть каботажна торгівля в Азово-Чорноморському басейні, за інформацією представників Генштабу Росії 1858 р., перебувала в руках греків. Таке становище вкрай турбувало уряд, який прагнув залучити до торговельного мореплавства підприємців серед російських підприємців. Однак, значна частина ділових кіл імперії, зокрема, українських губерній, з недовірою та певним упередженням ставилася до комерційних операцій на

³ Sifneos E. The dark side of the moon: rivalry and riots for shelter and occupation between the Greek and Jewish populations in multi-ethnic nineteenth-century Odessa // The Historical Review. Institute for Neohellenic Research. – 2006. – Vol.III. – P. 196.

⁴ Sifneos E. Merchant Enterprises and Strategies in the Sea of Azov Ports. – P. 264.

⁵ Шевченко В.В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (ХІХ – початок ХХ ст.): окремі аспекти // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип. ХІV. – С. 90.

⁶ Греки России и Украины / Сост. Ю.В. Иванова. – СПб., 2004. – С. 216.

морському транспорті. Як підкреслювали сучасники, «для багатьох морські торговельні підприємства ще залишаються «тёмной водой во облацех», і їм більше та ближче знайома звичайна фабрично-заводська справа». ⁷ Таке ставлення дало підстави урядовцям констатувати недостатній інтерес до морського комерційного флоту з боку широкого загалу. Так, один з представників міністерства торгівлі та промисловості зазначав, що часто «наші капіталісти... бралися за справу, не маючи достатнього уявлення про ведення подібного роду діяльності», погано знаючи «умови морської торгівлі», що призводило до «багатьох помилок та невдач». ⁸

Унаслідок цього уряд удався до створення державних або напівдержавних пароплавних товариств як «Добровольный флот», «Русское Дунайское пароходное общество», «Русское общество пароходства и торговли» (РОПиТ). ⁹ Щоправда, й тут не обійшлося без участі фахівців грекцького походження. Так, 1856 р. засновником та першим директором-розпорядком «РОПиТ» був генерал-ад'ютант, адмірал Микола Андрійович Аркас. Пізніше капітан II рангу Михайло Ілліч Казі, також грек за походженням, з 1870 р. обіймав посаду помічника директора «РОПиТ». Як писав у своїх спогадах С.Ю. Вітте: «Казі все своє життя займався або морськими питаннями, або питаннями, близькими до морських; за розумом та за характером він був людиною видатною, людиною великих здібностей» ¹⁰. Також зазначимо, що членом керівництва «Добровольного флота» став брат М.І. Казі, старший офіцер Сергій Ілліч Казі, який, починаючи з 1867 р., плавав на комерційних суднах, неодноразово при цьому нагороджувався. Пізніше, 1914 р. генерал-майор С.І. Казі став засновником і членом правління «Западно-русского общества пароходства». ¹¹

Разом з тим, російським урядом запроваджувалися й деякі обмеження на використання на торговельних суднах греків на посадах штурманів або штурманських помічників. Певним чином ця позиція знайшла відбиток і в Торговельному статуті 1903 р., за яким «до занять посад судоводіїв на мореплавних підприємствах торговельного флоту допускалися лише російські піддані» ¹². Хоча й надалі греки-власники суден, формуючи керівний склад команд, багато в чому віддавали перевагу саме своїм співвітчизникам, вихідцям з Еллади.

Питома вага грецького елемента в морському транспорті басейну була істотною і в подальший період. Тим більше, що на початку 90-х рр. XIX ст., із завершенням промислового перевороту, ділова активність у комерційному

⁷ Русское судоходство. – 1900. – № 214–220. – С. 41.

⁸ Руммель Ю.В. Торговый флот в экономической жизни страны и виды на его развитие в России. – СПб., 1907. – С. 28.

⁹ До складу правління Руського товариства входило два представника уряду. Крім того, царизму належала третина акцій компанії вартістю у 2 млн крб.

¹⁰ Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 / С. Ю. Витте. – М., 1991. – С. 311.

¹¹ Греки России и Украины... – С. 426.

¹² Филиппов Ю.Д. Очерк условий развития отечественного торгового мореплавания. – Пг., 1916. – С. 130.

мореплаванні Півдня країни помітно поживалася. Разом з тим зауважимо, що питання про національний склад судновласників Чорного та Азовського морів ґрунтовно ще не вивчалася. Через неповноту статистичних даних Російської імперії досить важко виділити саме греків з числа власників суден басейну. Отже, визначаючи національність того чи іншого підприємця, автор виходив перш за все, з трактування прізвищ. Певним чином також враховувалися і назви торговельних суден. Адже останні були досить промовисті. Так, якщо йдеться про судновласників-греків, то пароплави, які їм належали, часто мали характерні назви: наприклад, «Алківіад», «Антоніос», «Аспазія», «Астрей», «Ахіллес», «Гідра», «Кефалонія», «Міконос», «Ніколаос», «Александр», «Перикл» або «Фенікс». Зрозуміло, що застосований метод не є бездоганним. Однак, він все ж дає хоча б приблизне уявлення щодо частки греків у складі судновласників у Чорноморсько-азовських портах на межі XIX–XX ст.

Отже, за нашими уточненими підрахунками, зробленими на підставі даних реєстру «Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1899 г.»¹³, з 73 власників парових суден Чорноморсько-азовського басейну (йдеться про одноосібних власників або власників торговельних домів) греками були 17 осіб або 23 % від загального числа.¹⁴ Водночас із 280 пароплавів, приписаних до портів Чорного та Азовського морів на той час, грекам належали 43 судна або 15,3 %. Серед останніх переважали товарні або товарно-пасажирські пароплави – 22 одиниці – та буксири, яких у власності греків наприкінці XIX ст. лічувалося 17. Зазначимо, що більшість пароплавів, які належали грекам, мали не великі за кількістю залоги – зазвичай від 8 до 14 осіб. І лише 3 парових судна мали екіпажі чисельністю понад 20 моряків. Наприклад, товарний пароплав «Астрей» з залогою 28 осіб належав М. Вальяно.

Найбільше ж пароплавів серед судновласників-греків у 1899 р. мав таганрозький 1-ї гільдії купець Д. Є. Манусі,¹⁵ а також інші – Н. Спозіто, Д. Негропonte, Д. Куркумелі, М. Вальяно – мали по 4 судна. Водночас зазначимо, що загальне водозаміщення флоту підприємців-греків було досить істотне, особливо це стосується пароплавів Д.Є. Манусі (1.242 р. т.) і Д. Негропonte (1.133 р. т.)¹⁶ Не випадково, якщо брати до уваги саме цей показник, то серед 13 найбільш багатих судновласників басейну наприкінці XIX ст. нараховувалося шість греків.

¹³ Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1899 г. – СПб., 1899. – С. 2-70.

¹⁴ Разом з тим, якщо дослідити національний склад судноробітників регіону, то тут картина буде дещо іншою. Греків у складі екіпажів комерційних кораблів (тобто серед палубних матросів або серед машинних команд пароплавів) було небагато. На підставі даних перепису населення 1897 р. (який брав за основу лише мовну ознаку) можна визначити, що греків тут налічувалося лише 5,5% (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Таврическая губерния. – СПб., 1904. – Т. 41. – 310 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Херсонская губерния. – СПб., 1904. – Т. 47. – 319 с.).

¹⁵ Витте С. Ю. Указ. соч. – С. 311.

¹⁶ Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1896 г. – СПб., 1896. – С. XII.

Доречно також згадати, що з 43 пароплавів Азово-Чорноморського басейну, власнами яких були греки, 20 було приписано до порту Таганрога, 8 – до ростовського порту, 7 – одеського, по три – до портів Керчі та Бердянська, 2 – до порту Маріуполя.¹⁷

Щодо станової належності судновласників-греків, то за даними на 1899 р., переважна більшість або 4/5 з них, були купцями чи почесними громадянами. І лише троє належали до міщан. Адже, щоб створити судноплавне підприємство (зважаючи на вартість пароплавів, які коштували від 50 тис. руб.), треба було володіти значним капіталом. Такі великі суми, зазвичай, були саме у представників купецької верстви. Зокрема, до купецтва належали грецькі підприємці Ф.М. Маврокордато, Д. Хараджаєв, Ф. Звороно, Д. Негропonte, М. Вальяно, І. Франгопуло, Н. Спозіто, М. Соломос та ін. Були серед судновласників і жінки. Так, дружина таганрозького купця 2-ї гільдії А. Звороно володіла в той час двома буксирними суднами, а ростовська купчиха А.Ф. Маврогодато мала три товарних пароплави¹⁸. Стосовно ж місця проживання судновласників-греків, то 6 осіб з них у той час мешкали у Таганрозі, 3 – у Ростові, 2 – у Маріуполі, 1 – в Одесі, 1 – в Акермані, 1 – у Керчі та 1 – у Херсоні.

Що ж до вітрильного флоту, який у той час продовжував відігравати помітну роль у комерційних перевезеннях на Чорному та Азовському морях, то й тут підприємництвом займався чимало вихідців з Еллади. Придбавши за 5–8 тис. руб. бриг, гулету або шхуну, вони, головним чином, займалися транспортуванням зерна до основних вивізних портів: Одеси, Миколаєва, Таганрога, а також брали участь у каботажних перевезеннях між портами та портопунктами невеликі партії вугілля, солі та деревини. Зазвичай за період навігації власник одного вітрильника мав від 300 до 500 руб. чистого прибутку.

За даними реєстру 1899 р., із 565 власників вітрильних суден Чорного та Азовського морів греками були 46 або приблизно 8 %. Водночас із загального числа 668 вітрильників, приписаних до портів басейну, грекам, за нашими даними, належало 83 судна або 12,5%.¹⁹ Переважно в їх власності знаходилося по два-три вітрильних судна. Разом з тим, власниками п'яти вітрильників були купець 2-ї гільдії А. Звороно та бердянський міщанин Папуца, по чотири вітрильних судна мали в той час купець 1-ї гільдії Д. Негропonte, євпаторійська купчиха 2-ї гільдії Муссурі, керченський купець 2-ї гільдії Мефеніті та купець Хрісоскулі.

Варто також зазначити, що з 46 судновласників-греків, які займалися підприємництвом у вітрильному флоті, майже 2/3, тобто 28 осіб належали до міщанського стану, а 15 були купцями або почесними громадянами.²⁰ Щодо місця їх проживання, то 18 осіб мешкали у Керчі, 12 – у Таганрозі, 4 – у

¹⁷ Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1899 г. – С. 2–70.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 72–234.

²⁰ Там само.

Бердянську, ще по дві особи проживали в Маріуполі, Євпаторії та Херсоні. По одному судновласнику-греку мешкали в Ростові, Акермані, Альошках, Миколаєві та Ізмаїлі.

На початку ХХ ст. діяльність представників грецької діаспори в царині морських транспортних перевезень на Півдні Російської імперії не тільки помітно активізувалася. Так, згідно з даними статистики 1910 р. з 11 торговельних домів, які діяли у паровому флоті басейну, чотири належали саме грекам.²¹ Серед найпотужніших пароплавних фірм, що належали грекам одноосібно, варті уваги підприємства Ф. Звороно (6 пароплавів) та К. Маврогордато (3 судна). Всього в той час грекам належали, за нашими даними, 77 пароплавів або 20% від загальної кількості парових суден басейну²². Серед них були 44 товарних судна, 8 товарно-пасажирських, 3 пасажирських пароплави та 22 буксири.

Слід зазначити, що більшість цих суден були приписані до портів Азовського моря – 54 одиниці, що складало 70% від загального числа пароплавів, якими на правах колективної або індивідуальної власності володіли в 1910 р. греки. Якщо ж дослідити характер приписки цих пароплавів до окремих азовських портів, то побачимо, що 25 пароплавів були приписані до таганрозького порту, 16 – ростовського, 9 – маріупольського та 4 – до бердянського.²³

Беручи до уваги той факт, що до порту Таганрога тоді всього було приписано 28 пароплавів, які плавали під російським прапором, до порту Маріуполя – 15, Ростова – 77, Бердянська – 7, можна дійти висновку, що провідні позиції в торговельному судноплаванні в Азовському морі на початку ХХ ст. належали грецьким судновласникам.

У 1913 р. серед 36 одноосібних судновласників Азово-Чорноморського басейну, які володіли пароплавами загальним водотоннажем понад 200 р. т., було 13 (або 36%) греків. Серед них – П. Логофеті (мав 6 пароплавів), В. Сіфнеу (3 судна), Є. Маврогордато, Є. Сірганіді, Д. Лісаксуді, М. Барбаті та ін.²⁴ Найпотужніший флот на той час мав маріупольський купець Ф. Звороно, який володів 16 пароплавами (12 з них перебували у його спільній власності з Е. Ді-Полоне та ще 4 належали йому одноосібно). Десять з цих суден були товарними, три – товарно-пасажирськими та три – буксирами. Їхній загальний водотоннаж складав 15 131 р. т. Більше пароплавів на той час мали лише великі акціонерні компанії – «РОПіТ», «Добровольный флот», «Русское Дунайское общество». Головним чином, судна Ф. Звороно були приписані до азовських портів: таганрозького – 7, маріупольського – 4, ростовського – 2. Загальна кількість особового складу пароплавних залог Ф. Звороно налічувала 250 осіб. При цьому, в його власності знаходилися судна, екіпажі яких складали 30 і більше

²¹ Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1910 г. – СПб., 1910. – С. XXXVI.

²² Підраховано на підставі: Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1910 г. – С. 2–67.

²³ Підраховано на підставі: Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1910 г. – С. 2–67.

²⁴ Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1913 г. – СПб., 1913. – С. XXIII–XXIV.

осіб: серед них – товарні пароплави «Елизавета» з екіпажем у 34 особи, «Надежда» – 30 осіб. На початку ХХ ст. судна Ф. Звороно перевозили на Балтику юзівське вугілля, а також цемент, борошно, цукор, вино. Назад, до міст Чорноморського узбережжя, вони транспортували папір, дріт, цвяхи, сірники, взуття.²⁵

Непересічна роль підприємців-греків у розвитку морських комерційних перевезень в Азовському та Чорному морях знайшла свій прояв також в участі останніх у діяльності представницьких організацій судновласників Півдня Російської імперії. Зокрема, вони активно долучилися до роботи з'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського регіону, які почали скликатися на початку ХХ ст. Так, Ф. Звороно на I з'їзді в 1909 р. був обраний до складу постійно діючого виконавчого органу цього з'їзду – Комітету.²⁶

У діяльності комерційного флоту регіону було чимало проблем, осторонь яких, звичайно, не залишалися й підприємці-греки. Так, вкрай незадовільним був стан російських портів, який не відповідав міжнародним вимогам. Для переважної більшості з них були характерні мілководдя та мала довжина причальних ліній. Звідси – тривалі затримки суден. Так, в одеському порту був випадок, коли понад 30 пароплавів чекали своєї черги на розвантаження протягом двадцяти днів. Слід відзначити також недостатнє технічне оснащення майже всіх портів басейну. Багато з них не мали засобів для освітлення території вночі, що теж уповільнювало проведення вантажних робіт. Зокрема, в порту Ньюкасла на англійське судно «Surg» були підняті 2,2 тис. тон вугілля приблизно за чотири години, а 1898 р. в маріупольському порту товарний пароплав «Инженер Авдаков», який належав Д. Хараджаєву, на завантаження 110 тис. пудів (1,76 тис. т) вугілля витратив три доби.²⁷

Необхідно також зазначити, що судновласники часто використовували старі судна, які вимагали частого ремонту. Особливо це було властиве морському транспорту, який здійснював перевезення на Азовському морі. 1911 р. в доповіді С.І. Казі (у той час представника «Добровольного флоту» на Азовському морі) зазначалося, зокрема, що «економічне зростання узбережжя Азовського моря цілком переросло паровий флот, який обслуговує ці інтереси, і який у сучасному його занедбаному стані відповідав би тільки Сармато-Скіфському періоду економічних потреб узбережжя Азовського моря»²⁸. Попри явну іронію, така оцінка дає досить правдиве уявлення про технічну недосконалість торговельного флоту Російської імперії.

Привертає увагу той факт, що діяльність окремих пароплавних компаній, спрямована на одержання монопольно високих прибутків за допомогою урядової підтримки (в першу чергу йдеться про «Русское общество паро-

²⁵ Труды III съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района. – Одесса, 1913. – С. 29.

²⁶ Труды II съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района. – Одесса, 1910. – С. 1.

²⁷ Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1898. – Ч. I. – С. 237.

²⁸ Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі. – Ф. 95. – Оп. 6. – Спр. 1884. – Арк. 82.

ходства и торговли»), негативно позначалася на розвитку економіки краю. Так, газети Росії писали, що «Русское общество» свідомо «гальмувало розвиток російського каботажу на Чорному та Азовському морях, вбиваючи, з самого початку, всілякі спроби створити приватно-комерційний каботажний флот».²⁹ Цей факт визнавав і М.І. Казі, підкреслюючи у своїй праці, що «перемоги «РОПит» були поразкою інтересів промисловості і торгівлі Півдня».³⁰ Тож не дивно, що в 1912 р. більшість учасників III з'їзду судновласників Чорноморсько-Азовського району, серед яких було й чимало представників грецької громади, висловилися проти «встановлення премій на регулярних лініях, захищених особливими субсидіями (держави – О. Ш.)».³¹

Зрештою, попри всі вищезгадані негаразди, діяльність торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну, в якій чималу роль відігравали саме греки, стимулювала піднесення ринкового господарства Російської імперії та її українських губерній, сприяла розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, вирішенню завдань промислової модернізації країни. Нові морські транспортні комунікації сприяли вільному рухові капіталів, робочої сили та товарів між окремими регіонами, і таким чином – їхньої інтеграції в єдиний господарчий комплекс, забезпечували життєдіяльність великих приморських територій Півдня.

Анотація

Олексій Шляхов. Греки в Російській імперії та їхня роль у розвитку торгового мореплавства на Чорному та Азовському морях (XIX – початок XX ст.).

Метою дослідження є розгляд участі грецьких громад багатьох міст узбережжя Чорного та Азовського морів у розвитку торгового мореплавства регіону протягом XIX ст. Зазначено, що багато греків наймалися на комерційні судна лоцманами, шкіперами, механіками, машиністами, а також були капітанами кораблів. Разом з тим, заможні грецькі родини, організовуючи власні транспортні фірми, активно займалися підприємницькою діяльністю в галузі комерційного судноплавства. Так, у зазначений період були створені пароплавне підприємство братів Анатра, фірма Д. Манусі, пароплавства Д. Негропonte та братів Родоканакі та ін. Питома вага грецького елемента в морському транспорті басейну була вельми значною.

Аналізуючи соціальний склад греків-судновласників парового флоту, автор доходить висновку, що більшість з них були купцями або почесними громадянами. Майже дві третини греків-власників вітрильного флоту належали до міщанського стану, решта були купцями або почесними громадянами. На кораблях, що належали вихідцям з Еллади (фірма Франгопуло та ін.), вивозилося за

²⁹ Русское судоходство. – 1890. – №121-122. – С. 145.

³⁰ Казі М.И. Добровольный флот и Русское общество пароходства и торговли перед государством. – СПб., 1888. – С. 44.

³¹ Труды общего съезда судовладельцев в Санкт-Петербурге. 27 февр. – 4 марта 1913 г. – СПб., 1913. – С. 36.

кордон зерно. На пароплавах Ф. Звороно, фірма якого входила до числа найбільших пароплавних підприємств Півдня імперії, транспортувалися на Балтику донецьке вугілля, цемент, борошно, цукор, вино. Назад, до портів Чорноморського узбережжя, його пароплави везли папір, дріт, цвяхи, сірники, взуття. Судна вітрильного флоту перевозили між портами басейну невеликі партії вугілля, а також сіль і деревину.

Підприємці-греки брали активну участь у діяльності з'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського регіону. Так, Ф. Звороно був обраний на I з'їзді (1909) до складу постійного комітету цього об'єднання.

У підсумку зазначається вагома роль пароплавних підприємств, що належали грекам, у розвитку морських перевезень на Півдні Російської імперії, а також значення діяльності торгового флоту Чорноморсько-азовського басейну в стимулюванні підйому ринкового господарства, сприянні розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, вирішенні задач промислової модернізації країни.

Ключові слова: ринкова економіка, грецькі транспортні фірми, соціальна структура судновласників, комерційне мореплавання, греки-власники вітрильників, греки-власники пароплавів.

Анотація

Алексей Шляхов. Греки в Российской империи и их роль в развитии торгового мореплавания на Черном и Азовском морях (XIX – начало XX в.).

Целью данного исследования является рассмотрение участия греческих общин многих городов побережья Черного та Азовского морей в развитии торгового мореплавания региона в течение XIX в. Отмечается, что многие греки нанимались на коммерческие суда лоцманами, шкиперами, механиками или машинистами, а также были капитанами этих кораблей. Вместе с тем, зажиточные греческие семьи, организовывая собственные транспортные фирмы, активно занимались предпринимательской деятельностью в области коммерческого судоходства. Так, в указанный период были созданы пароходное предприятие братьев Анатра, фирма Д. Мануси, пароходства Д. Негропonte и братьев Родоканаки и т.д. Удельный вес греческого элемента в морском транспорте бассейна был весьма значителен.

Анализируя социальный состав греков-судовладельцев парового флота, автор приходит к выводу, что большинство из них были купцами или почетными гражданами. Почти две трети греков-владельцев парусного флота принадлежали к мещанскому сословию, остальные были купцами или почетными гражданами.

На судах, принадлежащих выходцам из Эллады (фирма Франгопуло и др.), вывозилось за границу зерно. На пароходах Ф. Звороно, фирма которого относилась к числу наиболее крупных пароходных предприятий Юга империи, транспортировался на Балтику донецкий уголь, цемент, мука, сахар, вино. Назад, в порты Черноморского побережья, его пароходы везли бумагу, проволоку, гвозди, спички, обувь. Судна парусного флота перевозили между портами бассейна небольшие партии угля, а также соль и древесину.

Предприниматели-греки принимали активное участие в деятельности съездов судовладельцев Черноморско-Азовского региона. Так, Ф. Звороно был избран на I съезде (1909) в состав постоянно действующего комитета этого объединения.

В заключении отмечается весомая роль пароходных предприятий, принадлежащих грекам, в развитии морских перевозок на Юге Российской империи, а также значение деятельности торгового флота Черноморско-азовского бассейна в стимулировании подъема рыночного хозяйства, содействии развитию внутренней и внешней торговли, решении задач промышленной модернизации страны.

Ключевые слова: рыночная экономика, греческие транспортные фирмы, социальная структура судовладельцев, коммерческое мореплавание, греки-владельцы парусников, греки-владельцы пароходов.

Summary

Aleksei Shliakhov. Greeks in the Russian Empire and their Role in Trade Navigation Development in the Black and Azov Seas (XIX – Early XX Centuries).

In 19th century Greek communities resided in many towns of the Black Sea and Azov Sea areas. Most of Greek immigrants were involved in trade navigation, working as pilots, skippers, captains of trade vessels, mechanical engineers, operators. In parallel, wealthy Greek families carried on business in the field of trade navigation, being the owners of transport companies. For example, in 19th century the Anatra Brothers Trading and Shipping Company, the firm of D. Manusi; the steamship companies of D. Negroponte and Rodokanaki brothers was established. The share of Greeks in the Black Sea and the Azov Sea maritime transport was rather significant.

Analysis of the social structure of Greek steam vessels owners allows to conclude that most of them were merchants or honorary citizens. With regard to sailing vessels the situation was different. Almost two thirds of Greek sailing ships owners were represented by petty bourgeois, and other by merchants or honorary citizens.

The Greek ships (Frangopulo firm etc.) transported grain abroad. F. Zvorono's ships (his shipping company was one of the largest enterprises in the south of the Empire) transported Donetsk coal, cement, flour, sugar, wine to the Baltic, and paper, wire, nails, matches, shoes back to the Black Sea coast. Small shipment of coal, salt and wood were also delivered by sailing vessels to the Black Sea ports.

The Greek entrepreneurs took an active part in congresses of ship owners of the Black and Azov Seas area. Thus, F. Zvorono was elected a member of the Permanent Committee at the First Congress in 1909.

To sum it up, it is worth noting a considerable contribution of Greek shipping companies to sea shipping development in the south of the Russian Empire. Activities of the merchant marine of the Black Sea and Azov Sea area, in its turn, promoted the growth of the market economy, encouraging development of domestic and external trade, implementation of national industrial modernization.

Keywords: market economy, trade navigation, Greek transport companies, social structure, Greek sailing shipping, Greek steam vessels.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бацак Наталія кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, сектор досліджень цивілізацій Причорномор'я.

Білоусова Лілія кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Одеської області.

Биковська Наталія заступник директора з науково-фондової роботи Керченського історико-культурного заповідника.

Галенко Олександр кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАН України.

Захаров Віктор доктор історичних наук, професор; професор кафедри історії середніх віків та нового часу, декан факультету історії, політології та права Московського державного обласного університету.

Зозуля Сергій співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, відділ історичного пам'яткознавства.

Каррас Янніс доктор філософії Афіньського національного університету, історик.

Морозан Володимир доктор історичних наук, професор; професор кафедри історії підприємництва і менеджменту історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету.

Новікова Світлана кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

Папаконстантіну Катерина доктор історичних наук, викладач Іонійського університету.

Руда Юлія викладач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Сартор Вольфганг викладач Інституту європейського підприємництва; Товариство історії підприємництва Франкфурту-на-Майні.

Томазов Валерій кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, керівник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

Харлафті Тзеліна доктор історичних наук, професор; професор Іонійського університету, Інституту новогрецьких студій Національної фундації досліджень.

Чернухін Євген кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, сектор досліджень цивілізацій Причорномор'я.

Шляхов Олексій доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського державного університету.

Наукове видання

**Грецьке підприємництво і торгівля
у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст.**

Збірник наукових статей

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Мигаль Л. Г.*

У художньому оформленні обкладинки використана літографія кін. XIX ст.
«Карантинна гавань Одеси»

Підписано до друку 15.01.2013 р. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 22,43. Обл. вид. арк. 21,78.
Наклад 300 прим. Зам. 38. 2012

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.